

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İSLÂM ÖNCESİ TÜRK KÜLTÜRÜNDE İNSANİ
DEĞERLER

Ömer ÇANAK

2501150229

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Mualla UYDU YÜCEL

İSTANBUL – 2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : ÖMER ÇANAK Numarası : 2501150229
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : TARİH / GENEL TÜRK TARİHİ Danışmanı : PROF. DR. MUALLA UYDU YÜCEL
Tez Savunma Tarihi : 08.08.2019 Saati : 15:30
Tez Başlığı : " İslam Öncesi Türk Kültüründe İnsani Değerler "

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞU~~YLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. MUALLA UYDU YÜCEL		Kabul
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET ZEREN		Kabul
3- DR. ÖĞR. ÜYESİ MÜNEVVER EBRU ZEREN		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ. DR. ÖMER KUL		
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ KAMELYA TEKNE		

ÖZ

İSLÂM ÖNCESİ TÜRK KÜLTÜRÜNDE İNSANİ DEĞERLER

Ömer ÇANAK

İnsanı diğer canlılardan ayıran, ona erdem kazandırıp yücelten ve kişilik kazandıran sahip olduğu değerlerdir. Bizde tezimizde bu değerleri ele almaya çalıştık. Önce bu değerlerin sözlük anlamlarını vererek, Kutadgu Bilig, Divanü Lûgat-it Türk ve Codex Cumanicus gibi eski Türkçe kaynaklarda hangi kelimelerle adlandırıldıklarını inceledik.

Değerler, bireysel ve toplumsal olarak iki bölüm altında ele alınmaya çalışılmıştır. Bireysel insani değerlerin başlıcaları; affedici olmak, cömert olmak, doğru sözlü olmak, fedakâr olmak, iyiliksever olmak, kanaatkâr olmak, merhametli olmak, mütevazı olmak, namuslu olmak, sevgi dolu olmak, tatlı dilli olmak, güler yüzlü olmak, kişisel temizlik, vefakâr olmak ve yalan söylememektir. Bu değerler, İslâm öncesi dönemde yaşayan Türklerin kaynaklara yansıyan örnekleri ele alınarak açıklanmaya çalışılmıştır.

Toplumsal insani değerlerden başlıcalarını şu şekilde sıralamak mümkündür: adaletli olmak, ahlâklı olmak, barışsever olmak, cihanşümul olmak, konuksever olmak, bağımsızlığa düşkün olmak, saygılı olmak, mekânsal temizlik, vatan sevgisi ve yardımsever olmak ile engellilerin durumu, esirlere karşı muamele, hoşgörülü olmak, kadınların konumunu sayabiliriz. Bunlar ise, eski Türk devlet ve topluluklarının uygulamaları esas alınarak izah edilmeye çalışılmıştır.

Atasözü, “atalarımızın uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştıran ve kalıplaşmış biçimleri bulunan kamuca benimsenmiş özsözlerdir.” Bu sözler, insani değerler bakımından oldukça zengin bir muhtevaya sahiptirler. Bu muhteva, yüzyıllarca halkın çeşitli olaylar karşısında gösterdiği tepkinin neticesinde oluşmuştur. İslâm öncesi dönemin sözlü ürünlerine dayanan bu özlü sözlerimizden seçmiş olduğumuz atasözleri, insani değerler bakımından taşıdıkları anlamlara göre sınıflandırılmıştır. Bunlar verilirken, bütün Türk dünyası göz önünde tutulmuştur. Bu yolla, insani değerler bakımından Türk dünyasında bütünlük sağlanmaya çalışılmıştır.

Bütün bu açıklamalardan hareketle, İslâm öncesi Türk devlet ve topluluklarının insani değerler bakımından fevkalade üstün bir haslete sahip oldukları sonucuna ulaşıldığını söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: İnsani Değerler, Bireysel İnsani Değerler, Toplumsal İnsani Değerler, Eski Türklere Ait Kaynaklar, İslâm Öncesi Türkler, Atasözleri

ABSTRACT

HUMANITARIAN VALUES IN PRE-ISLAMIC TURKISH CULTURE

Ömer ÇANAK

Humans are distinguished from other species with their values which help them have virtue and a good personality. We have tried to focus on these values in our thesis. Firstly, we included the dictionary definitions of these values and then expressed which words were used to express them in old turkish sources such as Kutadgu Bilig, Divanü Lûgat-it Türk and Codex Cumanicus.

Values are studied in two parts such as personal human values or social human values. Some of the personal values are: forgiving, being generous, being frank, being self-sacrificed, being benevolent, being abstinent, being merciful, being humble, being honest, being clean, being gentle, loving and smiling, These values are studied by taking the examples in the sources of pre-Islamic turks into consideration.

Some of the social values are: being just, having good manner, being pacifist, being hospitable, being independent, being respective, being clean, being patriotic, being humble, being helpful, treatment for the disabled, slaves and the position of women. These values are explained by taking the applications of old Turk States and societies into consideration.

Proverb: proverbs are the commonly accepted words which are in certain forms containing advice, general rule or judgment and long term experiences of our ancestors. These proverbs have very rich contents for human values. These contents have emerged as a result of the reactions of various events of the people throughout the centuries. the proverbs we have selected which are based on oral values of pre-Islamic period have been classified according to their meanings of human values. While being classified, the whole Turkish world have been under our examination to provide a full view in Turkish world with its human values.

Keeping these in mind, we can conclude that the pre-Islamic states and societies had very high level of human values.

Keywords: Human values, personal human values, social human values, sources of old Turks, pre-Islamic Tsurks, proverbs

ÖNSÖZ

Günümüzde çağdaşlaşma, kişilerin ve toplumların sahip oldukları değerler üzerinden belirlenmektedir. Bu değerler, aynı zamanda kişilerin ve toplumların medeniyet seviyesini de göstermektedir. Bu noktadan hareketle tezimizde, İslâm öncesi Türklerin çağdaş ve medeniyet seviyelerini gösteren belli başlı insani değerleri, kaynaklardaki bilgilerin ışığında incelemeye çalıştık.

Tez konumuzla ilgili daha önce yapılmış tek çalışma olan ve tezimize de temel teşkil eden Türk Kültürüne Hizmet Vakfı tarafından 1992 yılında yayınlanan “Tarih Boyunca Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları: Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar” adlı üç ciltlik eserdir. İslâm öncesi dönem, bu eserin birinci cildinde birkaç makale ile ele alınmıştır. Ancak bu makalelerin İslâm öncesi dönemi tam anlamıyla kapsadığı söylenemez zira bu çalışmalarda, İskitler, Tabgaçlar, Avrupa Hunları, Akhunlar, Avarlar, Sabirler, Peçenekler, Kuman/Kıpçaklar, Oğuzlar gibi İslâm öncesi Türk devlet ve topluluklarının sahip oldukları insani değerler ele alınmamıştır. Biz İslâm öncesi Türk tarihinde varlık gösteren bütün Türk devletlerindeki bu değerlerin varlığını ve uygulamalarını daha geniş bir açıdan incelemeye gayret ettik.

Tez konusunun hem seçiminde hem de bu uzun ve meşakkatli tez sürecinde sabırla ve hoşgörüyle her daim yardım ve desteğini esirgemedi bana yol gösteren ilim rehberim saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel’e sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Lisans döneminden itibaren, bilhassa yüksek lisans döneminde, ihtiyaç duyduğum kaynakları erişilebilir olarak tarafıma temin eden İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Engelsiz Bilgi Merkezi Personel ve gönüllü öğrencilerine teşekkürü bir borç biliyorum. Bu süreçte, zaman ayırıp gereği kadar ilgilenemediğim eşim Çiğdem ve kızlarım Elif Sude ile Zeynep İdil’e de anlayışlarından dolayı hasseten teşekkür ediyorum. Bir teşekkür de ihtiyaç duyduğum her an yanımda bulduğum sevgili arkadaşım Şükriye Demir ile sevgili kardeşim Büşra Sağlam’a. En büyük teşekkür ise fedakârlık abidesi olan sevgili annem Döndü ve babam Dursun Çanak’a.

Ömer ÇANAK
İSTANBUL, 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BİREYSEL İNSANİ DEĞERLER

1.1. Affedici Olmak	8
1.2. Cömert Olmak	10
1.3. Doğru/Dürüst Olmak	13
1.4. Doğru Sözlü Olmak	19
1.5. Fedakâr Olmak	24
1.6. İyiliksever Olmak	28
1.7. Kanaatkâr Olmak	30
1.8. Merhametli Olmak	31
1.9. Mütevazı Olmak	36
1.10. Namuslu Olmak	40
1.11. Sevgi Dolu Olmak	47
1.11.1. Anne-Baba Sevgisi.....	47
1.11.2. Evlat Sevgisi	49
1.11.3. Kardeş Sevgisi.....	52
1.12. Tatlı Dilli ve Güler Yüzlü Olmak	54
1.12.1. Tatlı Dilli Olmak	54
1.12.2. Güler Yüzlü Olmak	55
1.13. Kişisel Temizlik.....	57
1.13.1. Vücut Temizliği	57
1.13.2. Saç-Sakal Temizliği	61
1.13.3. Kılık-Kıyafet Temizliği.....	64
1.14. Vefakâr Olmak.....	66

1.15. Yalan Söylememek.....	69
-----------------------------	----

İKİNCİ BÖLÜM

TOPLUMSAL İNSANİ DEĞERLER

2.1. Adaletli Olmak	73
2.2. Ahlâklı Olmak	81
2.2.1. Askerî Ahlâk.....	82
2.2.2. Toplumsal Ahlâk.....	84
2.3. Barışsever Olmak	86
2.4. Cihanşümül Olmak.....	88
2.5. Engellilerin Durumu.....	96
2.6. Esirlere Karşı Muamele.....	99
2.7. Hoşgörülü Olmak	101
2.7.1. Dini Hoşgörü.....	101
2.7.2. Ticari Hoşgörü	106
2.7.3. Toplumsal Hoşgörü	108
2.8. Kadının Konumu ve Yeri	111
2.8.1. Siyasi ve İdari Hayatta Kadın	111
2.8.2. Askerî Hayatta Kadın	119
2.8.3. Dini Hayatta Kadın.....	121
2.8.4. Ticari Hayatta Kadın	121
2.8.5. Sosyal ve Toplumsal Hayatta Kadın.....	122
2.9. Konuksever Olmak.....	129
2.10. Bağımsızlığa Düşkün Olmak.....	136
2.11. Saygılı Olmak	141
2.11.1. Büyüklere Karşı Saygı	141
2.11.2. Yöneticilere Karşı Saygı	145
2.11.3. Kutsal Alanlara Saygı	146
2.12. Mekânsal Temizlik	148
2.12.1. Ev (Çadır) Temizliği.....	148
2.12.1.1. Ev (Çadır) Temizliği.....	148
2.12.1.2. Yatak-Yorgan Temizliği.....	150

2.12.1.3. Kap-Kacak Temizliği.....	150
2.12.2. Çevre Temizliği	151
2.13. Vatan Sevgisi.....	154
2.14. Yardımsever Olmak	160

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ATASÖZLERİNDE İNSANİ DEĞERLER

3.1.Bireysel İnsani Değerleri Yansıtan Atasözleri	166
3.1.1. Affedici Olmak.....	166
3.1.2. Cömert Olmak.....	166
3.1.3. Doğru/Dürüst Olmak.....	169
3.1.4. Doğru Sözlü Olmak.....	172
3.1.5. Fedakâr Olmak	173
3.1.6. İyiliksever Olmak	173
3.1.7. Kanaatkâr Olmak.....	175
3.1.8. Merhametli Olmak.....	176
3.1.9. Mütevazı Olmak	177
3.1.10. Namuslu Olmak.....	179
3.1.11. Sevgi Dolu Olmak	180
3.1.12. Tatlı Dilli ve Güler Yüzlü Olmak	182
3.1.13. Kişisel Temizlik	185
3.1.14. Vefakâr Olmak.....	185
3.1.15. Yalan Söylememek	186
3.2. Toplumsal İnsani Değerleri Yansıtan Atasözleri	187
3.2.1. Adaletli Olmak.....	187
3.2.2. Ahlâklı Olmak	188
3.2.3. Barışsever Olmak	189
3.2.5. Hoşgörölü Olmak.....	190
3.2.6. Kadının Konumu ve Yeri	190
3.2.7. Konuksever Olmak	191
3.2.8. Bağımsızlığa Düşkün Olmak	193
3.2.9. Saygılı Olmak	193
3.2.10. Mekansal Temizlik.....	194

3.2.11. Vatan Sevgisi	195
3.2.12. Yardımsever Olmak.....	197
SONUÇ.....	199
KAYNAKÇA	201

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.t.	: adı geçen tez
A.Mlf.	: Aynı Müellif
AKM	: Atatürk Kültür Merkezi
B	: beyit
Bkz.	: Bakınız
Bsk.	: baskı
bs.	: basım
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DLT	: Divanü Lûgat-it Türk
DTCF	: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
DTV	: Doğu Türkistan Vakfı
Ed.	: editör
İA	: İslâm Ansiklopedisi (Milli Eğitim Bakanlığı)
KB	: Kutadgu Bilig
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan sonra
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Nşr. Haz.	: Neşire Hazırlayan

s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TDAY	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDAY	: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
Trc.	: tercüme eden
TS	: Türkçe Sözlük
TTK	: Türk Tarih Kurumu
t.y.	: tarih yok
Yay. haz.	: Yayına hazırlayan
y.y.	: yayın yeri yok
y.y.	: yayınevi yok
vd.	: ve devamı
v.d.	: ve diğerleri.

GİRİŞ

İnsanı diğer canlılardan ayıran, ona erdem kazandırıp yücelten değerlere insani değerler denir.¹ Tezimizin konusunu teşkil eden bu değerleri, bireysel ve toplumsal olmak üzere iki bölüm altında ele almaya çalıştık. Fakat bundan önce, bu değerlerin sözlük anlamlarını vererek, Kutadgu Bilig, Divanü Lûgat-it Türk ve Codex Cumanicus gibi eski Türklere ait kaynaklarda hangi kelimelerle adlandırıldıklarını kısaca açıklamaya çalıştık.

Kelime anlamı “bağışlamak; hoşgörü ile karşılamak, mazur görmek” demek olan affetmek,² Kutadgu Bilig’de “keçür”,³ Divanü Lûgat-it Türk’te “bağışla”,⁴ Codex Cumanicus’ta “boşat”,⁵ Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ise “boşuğ” kelimeleri ile karşılanmaktadır.⁶

Cömert, Farsça “cevan-merd” kelimesinden Türkçeleştirilmiştir.⁷ Kelime anlamı “para ve malını esirgemedi veren, eli açık, selek, semih” demektir.⁸ Kutadgu Bilig, Divanü Lûgat-it Türk ve Eski Uygur Türkçesi’nde “akı” kelimesi “cömert” anlamındadır.⁹ Codex Cumanicus’da aynı anlama gelmek üzere “comart” kelimesi kullanılmıştır.¹⁰ Eski Uygur Türkçesinde ise “asiagançsiz” kelimesinin de “cömert” anlamına geldiği görülmektedir.¹¹

Sözlükte “bir ucundan öbür ucuna kadar yönü değişmeyen, eğri ve çarpık karşıtı; gerçek, yalan olmayan; akla, mantığa, gerçeğe veya kurala uygun; yanlışsız, eksiksiz bir biçimde; hiçbir yöne sapmadan, dosdoğru, doğruca; yasa, yöntem ve ahlâka bağlı, dürüst, namuslu”¹² anlamlarına gelen “doğru” kelimesi, başvuru kaynaklarımızın tamamında “çın, toğru ve tüz” kelimeleri ile ifade edilmektedir.¹³ Bunların yanı sıra Kutadgu Bilig’den “köni ve titrü”,¹⁴ Divanü Lûgat-it Türk’ten “bayık”,¹⁵ Codex Cumanicus’tan “kerti ve köni”,¹⁶ Eski

¹ Harun Güngör, “Göktürk Kitabeleri ve Uygur Metinlerinin İnsani Değerler ve Hukuk Açısından İncelenmesi”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları: Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar**, I. Kitap, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, s. 216.

² **Türkçe Sözlük**, Haz. Hasan Eren v.d., C. I, Ankara, TDK Yayınları, 1988, s. 18.

³ Reşit Rahmeti Arat, **Kutadgu Bilig**, II İndeks, nşr. haz. Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce, İstanbul, TKAE Yayınları, 1979, s. 233.

⁴ Kâşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-İt Türk**, C. IV (Dizin), çev. Besim Atalay, 5. Bsk., Ankara, TDK Yayınları, 2006, s. 60.

⁵ K. Grönbech, **Kuman Lehçesi Sözlüğü, Codex Cumanicus’un Türkçe Sözlük Dizini**, çev. Kemal Aytaç, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992, s. 38.

⁶ Ahmet Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, 2. bsk., Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 48.

⁷ Mustafa Çağrı, “Cömertlik”, **DİA**, C. VIII, 1993, s. 72.

⁸ **TS**, I, s. 263.

⁹ Arat, **a.g.e.**, s. 13; **DLT**, IV, s. 15; Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 9.

¹⁰ Grönbech, **a.g.e.**, s. 46.

¹¹ Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 76.

¹² **TS**, I, s. 391.

¹³ Arat, **a.g.e.**, s. 130, 457, 483; **DLT**, IV, s. 149; Grönbech, **a.g.e.**, s. 191, 204; Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 61, 243, 262.

¹⁴ Arat, **a.g.e.**, s. 280, 454.

¹⁵ **DLT**, IV, s. 76.

Uygur Türkçesinden “kirtü, utru ve köni” kelimelerinin de aynı anlamı karşılamak için kullanıldığını görüyoruz.¹⁷

Feda, “bir amaç uğrunda bir değer veya varlıktan vazgeçme, uğruna verme” şeklinde izah edilirken; fedakâr ise “özveri” kelimesi ile açıklanmaktadır.¹⁸ Kutadgu Bilig’de “yuluğ”,¹⁹ Eski Uygur Türkçesinde “boş birmek” ve “titding” kelimeleri “fedakâr” anlamında kullanırken,²⁰ diğer kaynaklarımızda, bu anlama gelen herhangi bir kelimeye rastlanamamıştır.

İyi, “beğenilen, istenilen nitelikleri taşıyan, beğenilecek biçimde olan, kötü karşıtı; iyiliksever, “Herkesin iyiliğini isteyen, herkese iyilik etmesini seven, iyilikçi, hayırsever” şeklinde tanımlanmaktadır.²¹ Kelime, Kutadgu Bilig’de “edgü” ve “hayr”,²² Codex Cumanicus’da “eygi/egi (eyi?)”,²³ Eski Uygur Türkçesinde “adgü” kelimesi ile açıklanmıştır.²⁴

Kanaat, “elindekinden hoşnut olma durumu, kanıklık, yeter bulma, yetinme, fazlasını istememe, doyum; kanaatkâr, azla yetinen, elindeki ile yetinen, kanık, kanaatli, yetingen”²⁵ gibi manalara gelmektedir. Kelime, Kutadgu Bilig’de, aynen bugünkü kullanımı ile; yani “kanaat” kelimesi ile ifade edilmekte olup, kullanıldığı şekilde anlamlandırılmaktadır.²⁶ Diğer başvuru kaynaklarımızda “kanaat” anlamına gelen herhangi bir kelimeye rastlayamadık.

Merhamet, “bir kimsenin veya bir başka canlının karşılaştığı kötü durumdan duyulan üzüntü, acıma duygusudur”.²⁷ Bu duygu, Kutadgu Bilig, Divanü Lûgat-it Türk ve Uygur Türkçesinde “bağırsak”,²⁸ Codex Cumanicus’ta “esirge, yarılga ve yarlıgançlu” kelimeleri ile açıklanmaktadır.²⁹ Bunlara ilave olarak Kâşgarlı “kawdun”,³⁰ kelimesini verirken; Uygur Türkçesinde “irinçkamak, isirgamak, tsuyurkamak, oğlağa, yarlıkamak ve yas” kelimelerinin de aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir.³¹

¹⁶ Grönbech, **a.g.e.**, s. 99, 119.

¹⁷ Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 112, 116, 269.

¹⁸ **TS**, I, s. 488-489.

¹⁹ Arat, **a.g.e.**, s. 557.

²⁰ Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 48, 241.

²¹ **TS**, I, s. 735, 738.

²² Arat, **a.g.e.**, s. 139, 177.

²³ Grönbech, **a.g.e.**, s. 72.

²⁴ Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 69, 78.

²⁵ **TS**, II, s. 776.

²⁶ Arat, **a.g.e.**, s. 220.

²⁷ **TS**, II, s. 1009.

²⁸ Arat, **a.g.e.**, s. 52; **DLT**, IV, s. 60; Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 31.

²⁹ Grönbech, **a.g.e.**, s. 68, 220, 221.

³⁰ **DLT**, IV, s. 282.

³¹ Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 39, 96, 99, 251, 287, 288.

Alçak gönüllü, gösterişsiz, iddiasız kimselere mütevazı denilmektedir.³² Kutadgu Bilig, Divanü Lûgat-it Türk ve Eski Uygur Türkçesinde “alçak”,³³ Codex Cumanicus’da “kulluk” ve “yovaşlık” kelimeleri “mütevazı” anlamında kullanılmaktadır.³⁴ Bunlara ilave olarak Kutadgu Bilig ve Divanü Lûgat-it Türk “kotkı” kelimesine,³⁵ Eski Uygur Türkçesi de “asra” ve “mansız” kelimelerine de aynı anlamı vererek, bu alanda zengin bir kelime grubu oluşturmaktadır.³⁶

Sevgi, insanı bir şeye veya bir kimseye karşı yakın ilgi ve bağlılık göstermeye yönelten duygudur.³⁷ Kutadgu Bilig’de “sevüg”,³⁸ Divanda “ödhik/üdhik”,³⁹ Codex Cumanicus’ta “sövmek/söymek”,⁴⁰ Uygur Türkçesinde “sâvüg” kelimesi “sevgi” anlamını karşılamaktadır.⁴¹

Sözlükte “gönül alıcı söz, tatlı söz” anlamına gelen “tatlı dil” deyimini,⁴² Kutadgu Bilig ve Divanü Lûgat-it Türk “silig”,⁴³ Codex Cumanicus “çeber, çevüh, nezik”,⁴⁴ Eski Uygur Türkçesi “oğlağı ve ögük” kelimeleri ile izah etmektedir.⁴⁵

“Güler yüz” deyimini, sözlükte “içten ve yapmacıksız, yumuşak, okşayıcı davranış” şeklinde tanımlanmaktadır.⁴⁶ Kutadgu Bilig ve Divanü Lûgat-it Türk “yiriş” kelimesine “güler yüz” anlamı vermektedir.⁴⁷ Kutadgu Bilig’in yazarı Yusuf Has Hacib “külçir”,⁴⁸ Kâşgarlı “külsir” ve “külümsin” kelimelerini de aynı anlamda kullanmaktadır.⁴⁹ Codex Cumanicus “kül-er, külmek, kültkün”,⁵⁰ Eski Uygur Türkçesi “külçirmek ve külünmak” kelimelerini de “güler yüz” anlamı ile ifade etmektedir.⁵¹

Temiz, “kirli, lekeli, pis, bulaşık olmayan, pak”; temizlik, “temiz olma, temiz durma veya tutma durumu, arılık, saffet, nezafet” anlamlarında kullanılmaktadır.⁵² Başvuru

³² TS, II, s. 1063.

³³ Arat, **a.g.e.**, s. 16; DLT, IV, s. 18; Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 10.

³⁴ Grönbech, **a.g.e.**, s. 124, 232.

³⁵ Arat, **a.g.e.**, s. 267; DLT, IV, s. 349.

³⁶ Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 22, 128.

³⁷ TS, II, s. 1063.

³⁸ Arat, **a.g.e.**, s. 395.

³⁹ DLT, IV, s. 450.

⁴⁰ Grönbech, **a.g.e.**, s. 170.

⁴¹ Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 201.

⁴² TS, II, s. 1428.

⁴³ Arat, **a.g.e.**, s. 398; DLT, IV, s. 522.

⁴⁴ Grönbech, **a.g.e.**, s. 48, 49, 141.

⁴⁵ Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 139, 147.

⁴⁶ TS, I, s. 581.

⁴⁷ Arat, **a.g.e.**, s. 547; DLT, IV, s. 849.

⁴⁸ Arat, **a.g.e.**, s. 300.

⁴⁹ DLT, IV, s. 396, 397.

⁵⁰ Grönbech, **a.g.e.**, s. 127.

⁵¹ Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 121.

⁵² TS, II, s. 1450.

kaynaklarımızın tamamı “arı” kelimesine “temiz” anlamı vermektedir.⁵³ Kutadgu Bilig, Divanü Lûgat-it Türk'te “silig” ve Codex Cumanicus'ta ‘sili’ kelimelerine de aynı anlamı yüklemektedir.⁵⁴ Bunların yanı sıra Kutadgu Bilig “tedük”,⁵⁵ Divanü Lûgat-it Türk “kezle ve sağ”,⁵⁶ Codex Cumanicus “munduz ve övüt”,⁵⁷ Eski Uygur Türkçesi “açınmak, kirsiz, sipirmek, süzmak, süzük, süzülmak, turuğ ve yumak” kelimelerine de aynı anlamı vererek kelime fazlalığını göstermektedir.⁵⁸

Sözlük'te yalan kelimesi, aldatmak amacıyla bilerek ve gerçeğe aykırı olarak söylenen söz, kıştır anlamına gelmektedir.⁵⁹ Kaynakların tamamında “yalgan” kelimesi, yalan manasında kullanılmaktadır.⁶⁰ Bununla birlikte Divanü Lûgat-it Türk'ten “ikit”,⁶¹ Codex Cumanicus'tan “eğri, ötrükçi ve tan(-ar)”,⁶² Eski Uygur Türkçesi'nden “azük, igit, kürlük, tartü ve tavlig” kelimelerini “yalan” anlamına gelen kelimeler arasında gösterildiğini de ifade edebiliriz.⁶³

Adalet, “yasalarla sahip olunan hakların herkes tarafından kullanılmasının sağlanması, türe; hak ve hukuka uygunluk, hakkı gözetme; herkese kendine uygun düşeni, kendi hakkı olanı verme, doğruluk”; adaletli, “adalete uygun düşen veya adaletli olan, adil” gibi anlamlara gelmektedir.⁶⁴ Kutadgu Bilig ve Divanü Lûgat-it Türk'te “töre”,⁶⁵ Codex Cumanicus ve Uygur Türkçesi'nde “köni” kelimeleri “adalet” anlamında kullanılmıştır.⁶⁶

Ahlâk, “bir toplum içinde kişilerin benimsedikleri, uymak zorunda bulundukları davranış biçimleri ve kurallara” denir. Ahlâk kurallarına bağlı, bunlara uygun davranan kimseye ise ahlâklı denilmektedir.⁶⁷ Ahlâk/edep/hayâ kelimesini Kutadgu Bilig “edeb ve uvut”,⁶⁸ Divanü Lûgat-it Türk “turkuğ”,⁶⁹ Codex Cumanicus “uyat”,⁷⁰ Eski Uygur Türkçesi “uyat, ovutluğ ve avya” kelimeleri ile karşılamaktadır.⁷¹

⁵³ Arat, **a.g.e.**, s. 22; **DLT**, IV, s. 32; Grönbech, **a.g.e.**, s. 10; Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 19.

⁵⁴ Arat, **a.g.e.**, s. 398; **DLT**, IV, s. 522; Grönbech, **a.g.e.**, s. 166.

⁵⁵ Arat, **a.g.e.**, s. 430.

⁵⁶ **DLT**, IV, s. 311, 480.

⁵⁷ Grönbech, **a.g.e.**, s. 134, 153.

⁵⁸ Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 2, 111, 206, 215, 254, 305.

⁵⁹ **TS**, II, s. 1583.

⁶⁰ Arat, **a.g.e.**, s. 517; **DLT**, IV, s. 734; Grönbech, **a.g.e.**, s. 216; Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 281.

⁶¹ **DLT**, IV, s. 229.

⁶² Grönbech, **a.g.e.**, s. 60, 152, 177.

⁶³ Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 79, 90, 123, 235.

⁶⁴ **TS**, I, s. 13.

⁶⁵ Arat, **a.g.e.**, s. 462; **DLT**, IV, s. 646.

⁶⁶ Grönbech, **a.g.e.**, s. 119; Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 115.

⁶⁷ **TS**, I, s. 60.

⁶⁸ Arat, **a.g.e.**, s. 138, 500.

⁶⁹ **DLT**, IV, s. 656.

⁷⁰ Mustafa Argunşah, Galip Güner, **Codex Cumanicus**, İstanbul, Kesit Yayınları, 2015, s. 865.

⁷¹ Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 26, 144, 269.

Sözlükte “uyum, karşılıklı anlayış ve hoşgörü ile oluşturulan ortam” barış; barışı seven, barışçı, barışçıl, sulhçu, sulhsever, sulhperver” ise barışsever olarak adlandırılmaktadır.⁷² Kutadgu Bilig’de “illeş/iltiş”,⁷³ Divanü Lûgat-it Türk’te “el bol”,⁷⁴ Codex Cumanicus’ta “bazlık/bazılıh/bazluh”,⁷⁵ Eski Uygur Türkçesinde ise “ançgü” kelimesi “barış” anlamındadır.⁷⁶

Kelime anlamı “evrensel, üniversal” demek olan cihanşümul,⁷⁷ Kutadgu Bilig’de “cihan”,⁷⁸ Divanü Lûgat-it Türk’te “ajun”,⁷⁹ Codex Cumanicusta “cehan/cahan, duniya/dünya/dünye ve yertinçi”,⁸⁰ Eski Uygur Türkçesi’nde “ajun ve yirtinçü” kelimeleri ile açıklanmaktadır.⁸¹

Engelli; “doğuştan veya sonradan herhangi bir nedenle bedensel, zihinsel, ruhsal, duyuşsal ve sosyal yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybetmesi nedeniyle toplumsal yaşama uyum sağlama ve günlük gereksinimlerini karşılama güçlükleri olan ve korunma, bakım, rehabilitasyon, danışmanlık ve destek hizmetlerine ihtiyaç duyan kişidir.”⁸² Kutadgu Bilig’de görme engelli “karağu”, işitme engelli “tungu”, konuşma engelli “ağın”, bedensel engelli “aksak”, zihinsel engelli “tilve” kelimeleriyle;⁸³ Divanü Lûgat-it Türk’te görme engelli “karağu ve tüklüg”, işitme engelli “öz ve tungu”, konuşma engelli “ağan er”, bedensel engelli “axsak”, zihinsel engelli “telwe” terimleriyle;⁸⁴ Codex Cumanicus’ta görme engelli “kör (f), közsiz ve tövlük”, işitme engelli “kulaksız”, konuşma engelli “tilsiz”, bedensel engelli “aksah”, zihinsel engelli “teli” kelimeleri ile ifade edilmektedir.⁸⁵

Sözlükte “tutsak, köle” anlamına gelen esir kelimesini,⁸⁶ Kutadgu Bilig, Divanü Lûgat-it Türk ve Codex Cumanicus “tutgun” kelimesi ile karşılamaktadır.⁸⁷ Yusuf Has Hacıp

⁷² TS, I, s. 142.

⁷³ Arat, a.g.e., s. 197.

⁷⁴ DLT, IV, s. 176.

⁷⁵ Grönbech, a.g.e., s. 28.

⁷⁶ Caferoğlu, a.g.e., s. 72.

⁷⁷ TS, I, s. 259.

⁷⁸ Arat, a.g.e., s. 125.

⁷⁹ DLT, IV, s. 15.

⁸⁰ Grönbech, a.g.e., s. 45, 59, 227.

⁸¹ Caferoğlu, a.g.e., s. 8, 229.

⁸² **Özürlüler Kanunu ve İlgili Mevzuat**, Ankara, T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı Yayınları, 2008, s. 34.

⁸³ Arat, a.g.e., s. 9, 14, 223, 450, 466.

⁸⁴ DLT, IV, s. 9, 14, 226, 472, 597, 653, 669.

⁸⁵ Grönbech, a.g.e., s. 4, 20, 124, 182, 188, 195.

⁸⁶ TS, I, s. 466.

⁸⁷ Arat, a.g.e., s. 475; DLT, IV, s. 662; Grönbech, a.g.e., s. 201.

ve Kâşgarlı “bulun” kelimesini de aynı anlamda kullanmaktadır.⁸⁸ Yusuf Has Hacıp ayrıca “esir” ve “tutug” kelimelerine de “esir” anlamı vermektedir.⁸⁹

Kadın, sözlükte “erişkin dişi insan, hatun, hatun kişi, zen” şeklinde açıklanmaktadır.⁹⁰ Divanü Lûgat-it Türk, Codex Cumanicus ve Eski Uygur Türkçesi’nde “katun” verilirken;⁹¹ Kutadgu Bilig “evci ve eylik” kelimelerini “kadın” anlamında kullanmaktadır.⁹² Kâşgarlı ayrıca “ewlük” ve “ışlar/işler” kelimelerine de aynı anlamı vermektedir.⁹³ Codex Cumanicus “epçi”,⁹⁴ Uygur Türkçesi “abçi” ve “mama” kelimelerini de “kadın” anlamı ile açıklamaktadır.⁹⁵

Bir yere veya birinin evine kısa bir süre kalmak için gelen kimseye konuk, konuklarına iyi davranan, onları iyi ağırlayan ve kendisine konuk gelmesinden hoşlanan kimseye ise konuksever denilmektedir.⁹⁶ Kutadgu Bilig, Divanü Lûgat-it Türk, Eski Uygur ve Kuman/Kıpçak Türkçesi’nde “misafir”, “konuk” kelimesi ile ifade edilmektedir.⁹⁷ Bununla birlikte Kutadgu Bilig “üme”,⁹⁸ Divanü Lûgat-it Türk “uma”,⁹⁹ Eski Uygur Türkçesi “küdan” kelimelerini de aynı anlamı karşılamak için kullanmışlardır.¹⁰⁰

Saygı, “Değeri, üstünlüğü, yaşlılığı, yararlılığı, kutsallığı dolayısıyla bir kimseye veya bir şeye karşı dikkatli, özenli, ölçülü davranmaya sebep olan sevgi duygusudur.”¹⁰¹ Bu duygu, Kutadgu Bilig’de “ağırlık” ve “ulam”,¹⁰² Divanü Lûgat-it Türk’te “öge”,¹⁰³ Codex Cumanicus’ta “agırsıy/avursı, tabuh ve yügünç”,¹⁰⁴ Uygur Türkçesinde ise “ayağ, ayanç, çiltâg, namo ve yükünç” kelimeleri ile açıklanmaktadır.¹⁰⁵

Sözlükte, yardım “kendi gücünü ve imkânlarını başka birinin iyiliği için kullanmak”; yardımsever, “yardım etmekten hoşlanan, hayırsever” şeklinde geçmektedir.¹⁰⁶ Kutadgu Bilig, Divanü Lûgat-it Türk ve Eski Uygur Türkçesi "basat/basut" kelimesini yardım

⁸⁸ Arat, **a.g.e.**, s. 116; **DLT**, IV, s. 115.

⁸⁹ Arat, **a.g.e.**, s. 159, 475.

⁹⁰ **TS**, II, s. 756.

⁹¹ **DLT**, IV, s. 281; Grönbech, **a.g.e.**, s. 92; Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 171.

⁹² Arat, **a.g.e.**, s. 164.

⁹³ **DLT**, IV, s. 205, 221.

⁹⁴ Grönbech, **a.g.e.**, s. 64.

⁹⁵ Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 68, 127.

⁹⁶ **TS**, II, s. 895.

⁹⁷ Arat, **a.g.e.**, s. 270; **DLT**, IV, s. 334; Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 181; Mustafa Safran, **Kuman-Kıpçaklarda Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış**, Ankara, TKA E Yayınları, 1993, s. 79.

⁹⁸ Arat, **a.g.e.**, s. 506.

⁹⁹ **DLT**, IV, s. 748.

¹⁰⁰ Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 120.

¹⁰¹ **TS**, II, s. 1268.

¹⁰² Arat, **a.g.e.**, s. 10, 492.

¹⁰³ **DLT**, IV, s. 451.

¹⁰⁴ Grönbech, **a.g.e.**, s. 3, 16, 175, 236.

¹⁰⁵ Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 26, 27, 63, 136, 306.

¹⁰⁶ **TS**, II, s. 1597.

manasında kullanılmaktadır.¹⁰⁷ Codex Cumanicus aynı anlamı “boluş” kelimesi ile karşılamaktadır.¹⁰⁸ Kâşgarlı "basut" kelimesinin yanı sıra "boluş" kelimesine de "yardım" manası vermektedir.¹⁰⁹

Atasözü, “Atalarımızın uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştıran ve kalıplaşmış biçimleri bulunan kamuca benimsenmiş özsözlerdir.”¹¹⁰ Bu sözler, Kutadgu Bilig, Divanü Lûgat-it Türk ve Eski Uygur Türkçesi’nde “sav” kelimesi ile karşılanmaktadır.¹¹¹ Yusuf Has Hacib, Arapça “mesel” kelimesine de aynı anlamı vermektedir.¹¹²

¹⁰⁷ Arat, **a.g.e.**, s. 61; **DLT**, IV, s. 72; Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 35.

¹⁰⁸ Grönbech, **a.g.e.**, s. 38.

¹⁰⁹ **DLT**, IV, s. 72, 103.

¹¹⁰ Ömer Asım Aksoy, **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, I. Atasözleri Sözlüğü**, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1988, s. 39.

¹¹¹ Arat, **a.g.e.**, s. 384; **DLT**, IV, s. 498; Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 199.

¹¹² Arat, **a.g.e.**, s. 314.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİREYSEL İNSANİ DEĞERLER

Bu bölümdeki insani değerler, ağırlıklı olarak İslâm öncesi Türklerin yaşantıları ele alınarak izah edilmeye çalışılmıştır. Zaman zaman, İslâm öncesi Türk devlet ve topluluklarının bireysel sayılabilecek uygulamalarına da başvurulmuş, bu suretle bireysel insani değerler ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

1.1. Affedici Olmak

Eski Türkler, “geniş yürekli ve her şeyi ve herkesi affedici insanlardır”¹¹³ diyen Kumuk/Türk asıllı Murat Adji’yi kaynaklarımız desteklemektedir.

Avrupa Hun Kağanı Attila, canına kastedenleri bağışlayacak kadar üstün bir affetme duygusuna sahipti. Bizans’ın kendisini öldürmek için görevlendirdiği Bigila’nın niyetini bildiği halde yine de ona dokunmamış ve affetmişti.¹¹⁴ Bu hareketi, onun ne kadar üstün bir affetme duygusuna sahip olduğunun en bariz delilidir. Aksi halde, Bigila’yı öldürmemesi içten bile değildi.

Köktürk Kağanı Ch’u-lo, 621 yılında Çinliler tarafından zehirlendi. Ölmeden önce Çinliler tarafından zehirlendiğini anladı ise de onları öldürmeyerek hapse attırdı.¹¹⁵ Onun bu davranışı affedicilik vasfına sahip olduğunun en bariz delilidir.

Uygur Kağanı İl itmiş (Moyençor), 749 yılının ilk aylarında Oğuzlar ile müttefikleri Dokuz Tatarları yola getirmek için harekete geçti. Aynı yılın güz aylarına kadar bu işle meşgul oldu ve onlarla girdiği savaşlarda başarılar kazandı. Ele geçirdiklerine karşı daima bağışlayıcı bir tutum içinde oldu.¹¹⁶

Çinliler, 780 yılında hükümdar Tun Baga Tarkan’ın amcası Tudun ve adamlarını öldürdüler. Bu hadise dolayısıyla başkente gelen Çin elçilerine kağan, adamları vasıtasıyla şunları söyledi: “*Vatandaşlarım hep intikam için seni ve adamlarını öldürmek istediler. Fakat ben buna yanaşmadım. Çünkü artık olan oldu, Tudun ve adamları öldü. Eğer ben şimdi seni öldürtürsem, kanı kanla yıkamış olacağım ki, bu daha hunharca bir hareket olacaktır. Ama*

¹¹³ Murat Adji, **Kıpçaklar**, çev. Zeynep Bağlan Özer, Ankara, AKM Yayınları, 2002, s. 263.

¹¹⁴ Joseph Deguignes, **Büyük Türk Tarihi**, çev. Selahattin Alpay, C. II, İstanbul, Türk Kültür Yayını, 1976, s. 489; Ayrıca bkz. Denis Sinor, “Hun Dönemi”, çev. Mete Tunçay, **Erken İç Asya Tarihi**, der. Denis Sinor, 5. bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 264.

¹¹⁵ Ahmet Taşağıl, **Göktürkler I-II-III**, Ankara, TTK Yayınları, 2012, s. 71; Ayrıca bkz. Jen-T’ang Chang, “T’ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler”, Taipei, Doktora Tezi, 1968, s. 14.

¹¹⁶ Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, 6. bsk., İstanbul, TDAV Yayınları, 2016, s. 42-43.

*ben bunu yapmayacağım, onun yerine daha insancıl olan, kanı su ile temizleme erdemini göstereceğim; yani sizi affedeceğim.”*¹¹⁷ Kağanın bu sözleri, onun dünya görüşünün affetme duygusu üzerine inşa edilmiş olduğunu göstermektedir.

Oğuzların affedicilik vasfını en güzel şekilde yansıtan bilgiler, destanlarda bulunmaktadır. Dede Korkut Hikâyelerine göre Beğrek, kendisinin öldüğünü söyleyerek nişanlısı ile evlenmek üzere bulunan Yalancı oğlu Yaltacukun, eline düşmesi ve kılıcının altında bulunduğu sırada ondan af dilemesi üzerine onu affetti.¹¹⁸ Böyle bir olay sonucunda bile, kendisinden af dileyeni affeden bir insanın sahip olduğu vasfın ne kadar yüksek bir erdeme sahip olduğunu görebiliyoruz.

Kutadgu Bilig’de insanlara affedici olmaları öğütlenmektedir:

Yabancıнын kusurunu bağışla, onu yedir içir; ey bilge hâkim, misafire iyi davran.

Bey mütevazı ve alçakgönüllü olmalı, suçlu kişilerin de suçunu affetmeli.

Eğer zalim sana zulüm ederse, sen onu affet, din yolu budur.

Kul ve cariye suç işlerse, sen onların suçunu bağışla; bu suç bağışlamanın sevabını ahret için kendine azık et.¹¹⁹

Divanü Lûgat-it Türk’te yer alan “*anınğ yazukın ertürdi: O, onun günahından vazgeçti; bu Ben ol yazık keçürgen: Bu, daima suçu bağışlayan bir beydir;*¹²⁰ *beg aninğ yazukın keçürdi: bey onun suçunu bağışladı; olar birbirinğ yazukın keçrüşdi: onlar birbirlerinin suçlarından geçtiler.*”¹²¹ şeklindeki örnekler, eski Türklerin adı geçen hasletlerini göstermesi bakımından önemlidir.

Atebetü’l-Hakayık’ta, “*Kusurlu adamın kusurunu affet, düşmanlık kökünü kazıp, ortadan kaldır*”¹²² şeklindeki söz ile insanların affedici olmalarının tavsiye olunması kayda değerdir.

Görüldüğü üzere bu örneklerden ortaya çıkan sonuç eski Türklerin, gerçekten de geniş yürekli ve her şeyi ve herkesi affedici insanlar olduklarıdır.

¹¹⁷ Gülçin Çandarlıoğlu, “Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı (744-840)”, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Doçentlik Tezi, 1972, s. 97. Tudunun kağanın amcası olduğu hakkında bkz. Özkan İzgi, **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)**, Ankara, TKAE Yayınları, 1987, s. 21.

¹¹⁸ Sümer, **a.g.e.**, s. 390; Daha fazla bilgi için bkz. Orhan Şaik Gökyay, **Dede Korkut Hikayeleri**, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2013, s. 107; Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı**, 3. bsk., İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1980, s. 92.

¹¹⁹ Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, çev. Reşit Rahmeti Arat, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2006, b: 495, 2122, 3434, 3435.

¹²⁰ **DLT**, I, s. 203, 521.

¹²¹ **DLT**, II, s. . 79, 226.

¹²² Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, **Atebetü’l-Hakayık**, çev. Reşit Rahmeti Arat, 2. bsk., Ankara, TTK Yayınları, 1992, s. 94.

1.2. Cömert Olmak

İslâm öncesi Türk devletlerinde, hükümdarların sahip olması gereken birtakım vasıflar vardı. Bunlardan biri de cömertlikti.¹²³ Hükümdarlık için böyle bir hasletin aranıyor olması, İslâm öncesi Türklerin bu konuya verdikleri önemi göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Chao Hun Kağanı Liu Yüan, cömertliği ile ün salmış bir hükümdardı. Bu cömertliğinden dolayı, uzak mesafelere rağmen bütün Türkler onun etrafında toplanmışlardı.¹²⁴

Macar Kralı IV. Laszló'nun saray papazı Kezai'ye göre; *“Attila, iradesinde alicenap bir insandı. Dolapta para bulundurmaktan hoşlanmazdı. Cömert ve dostâne tabiatından dolayı, yabancı milletler kendisini severlerdi. Dünyanın her tarafından ve çeşitli memleketlerden milletler yanına toplanırdı ve bunlara karşı imkânlarına göre eli açık hareket ederdi. Ordugâhını topladığı zaman, ağılları çeşitli memleketlerin atlarıyla dolu olurdu. Her ne kadar bunlardan hoşlandığı görülür idi ise de, ihtiyacı olanlara o kadar cömertçe dağıtırdı ki, zaman zaman elinin altında bir iki atı zor bulunurdu.”*¹²⁵ Kezai'nin bu düşüncelerine paralel olarak, Germen efsaneleri de Attila'yı, alicenâp ve iyi huylu bir hükümdar olarak nitelendirmektedirler. Nitekim Dietrich Destanı'nda; *“Attila, olumlu ve örnek olacak tarzda büyük ve kahraman hükümdarlara has vasıflara sahip, alicenap bir karaktere sahiptir.”*¹²⁶ Bütün bu bilgiler, Attila'nın fevkalade cömert bir insan olduğuna şahitlik eder mahiyettedirler.

Tabgaç Kağanı Shih-i-chien (338-376), *“Doğduğunda olağanüstü ve muhteşemdi. Engin cömertliğinin hududu yoktu. Neşelendiğinde veya kızdığında şemalinin rengi değişmezdi. Boyu yaklaşık iki metre uzunluğundaydı. Devasa ölçüleriyle ejderhayı andırıyordu. Saçlarını toplayıp başının üstüne dikerdi. Saçlarını saldıığında ise göğsünden aşağı yattığı divana kadar sarkardı.”*¹²⁷ Bu vesikadan, Shih-i-chien'in cömert bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

¹²³ Abdülkadir Donuk, “Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 17, 1982, s. 104.

¹²⁴ Wolfram Eberhard, **Çin Toprağında İlk Hiung-nu Hanedanının Hükümdarları: Liu Yüan ve Liu Ts'ung'un Biyografileri**, çev. Şükrü Akkaya, Ankara, Uzluk Basımevi, 1942, s. 8.

¹²⁵ Sandor Eckhardt, “Efsanede Attila”, **Attila ve Hunları**, der. Gyula Nemet, trc. Şerif Baştav, Ankara, DTCF Yayınları, 1982, s. 166; Ayrıca bkz. Mesude Şenol, “Macar Kroniki Chronica Hungarorum: Birinci ve İkinci Bölümlerin Değerlendirmesi”, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018, s. 43, 56.

¹²⁶ Helmut De Boor, **Tarihte Efsanede ve Kahramanlık Destanlarında Attila**, çev. Yaşar Önen, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s. 20.

¹²⁷ Kürşat Yıldırım, “Erken Tabgaç (T'o-pa) Tarihinin Ana Hatları”, **Turkish Studies** , Volume 7/3, 2012, s. 2730.

Bilge Kağan, savaşlardan elde edilen ganimetlerin dağıtımını sırasında, oldukça cömert davranırdı. Öyle ki, onun bu cömertliği, muhaliflerinin kendisine bağlanmasına sebep olurdu.¹²⁸

Çin İmparatoru Su-tsung, 758 yılında Uygur Kağanı Moyençor Kağan'a; devlet mühürleri, renkli, ipekli kumaş ve elbiseler, altın ve gümüş kapkacak gönderdiğinde; Kağan, imparatorlardan gelen bu hediyelerin tamamını, adamlarına dağıtarak¹²⁹ ne kadar cömert bir kişiliğe sahip olduğunu gösterdi.

Tuna Bulgar hükümdarı Tervel Han, cömert bir hükümdardı. Suidas'ın Bizans ansiklopedisinde, onun cömertliğini gösterir şu bilgiler yer almaktadır: "*Tervel Han..., savaş zamanlarında taşıdığı kalkanını ters çevirdi; kısırağında kullandığı kırbacını da yanına koydu. sonra kalkanla kırbaç görünmez oluncaya kadar üstlerine para yığdı. mızrağını yere uzattı ve bir ucundan diğer ucuna üstünü ipek elbiselerden oluşan bir tepecikle örttü. Keseleri altın ve gümüş sikkelerle doldurdu, sağ eliyle altını, sol eliyle gümüşü askerlerine dağıttı.*"¹³⁰

İslâm coğrafyacılardan İdrisî'ye göre, Kimek hükümdarı cömert bir insandı. Ona göre, Kimek halkı, gamdan bahsetmezler, üzülmezler, felaketlerden endişelenmezlerdi.¹³¹ Kim bilir, belki de bütün bu olumsuzluklara sebebiyet verecek olaylar, cömert insanlar tarafından engelleniyordu. Bunun neticesi olsa gerek, ülkede herkes refah içinde yaşıyordu.¹³²

Oğuzlar, fevkalade cömert insanlardı. Reşidüddin, 24 oğuz boyundan Üregirin manasını, "*her zaman iyi iş ve cömertlik yapan*" şeklinde izah etmektedir.¹³³ Destana göre, Kayı İnal Hanın naibi Erki Han hakkında, şöyle bir hikâyeye anlatılmaktadır: Rivayete göre Erki Han, Kayı han ölünce, büyük bir cenaze töreni düzenlemişti. Bu tören dolayısıyla, iki büyük göl yaptırıp, birini ayran, diğerini kırmızı ile doldurmuştu. O kadar çok at, koyun ve sığır eti toplamıştı ki, bunlardan âdeta iki büyük dağ meydana gelmişti. Bu etlerden, cenaze törenine gelen insanlara yemekler verilmiş, hatta bu insanlar ülkelerine dönerken de yanlarında götürmüşlerdi ama yine de buna rağmen artmıştı.¹³⁴ Bu cömertliğinden dolayı Erki han, o

¹²⁸ Lev Nikolayeviç Gumilev, **Eski Türkler**, çev. D. Ahsen Batur, 4. bsk., İstanbul, Selenge Yayınları, 2003, s. 393.

¹²⁹ Çandarlıoğlu, **a.g.t.**, s. 29.

¹³⁰ Nikolay Todorov, **Bulgaristan Tarihi**, çev. Veysel Atayman, İstanbul, Öncü Kitabevi Yayınları, 1979, s. 16.

¹³¹ İdrisî, Müzhet el-müştak'dan naklen bkz. Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, 2. bsk., Ankara, TTK Yayınları, 2001, s. 109; Ayrıca bkz. Eşref Buharalı, "Kimek Hakanlığı", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987, s. 264.

¹³² İdrisî, **a.g.e.**'den naklen bkz. Şeşen, **a.g.e.**, s. 109.

¹³³ Mürsel Öztürk, "Camiü't-Tevarihe Göre Oğuzlar", **60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof. Dr. Kazım Yaşar Kopruman'a Armağan**, yay. Haz. E. Semih Yalçın, Ankara, Berikan Yayınevi, 2003, s. 530.

¹³⁴ Zeki Velidi Togan, **Oğuz Destanı**, 2. bsk., İstanbul, Enderun Kitabevi, 1982, s. 55; Ayrıca bkz. Tufan Gündüz, **Oğuz Kağan Destanı**, 3. bsk., İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2016, s. 114.

günden sonra köl unvanı almış ve Köl-erki Han diye anılmaya başlamıştı.¹³⁵

Oğuzlara göre, en büyük şan ve şeref, cömertlikle kaimdi.¹³⁶ Bunu, Dede Korkut Hikâyelerindeki; “*er malına kıymayınca, adı çıkmaz*” sözünde görmek mümkündür.¹³⁷ Buna paralel olarak, Oğuz elinin beylerbeyi Kazan Bey’in, birçok üstün hasletinin yanı sıra, cömertliği ile temayüz etmiş olduğunu¹³⁸ belirtmekte fayda vardır. Bütün bu bilgiler Oğuzların cömert insanlar olduklarına kuvvetli bir delil teşkil etmektedir.

İslâm öncesi Türkler, büyük bir kumandanda, hayvanlara ait hasletlerden on tanesinin bulunması zaruridir derler: bunlar, “horozun cömertliği, tavuğun şefkati, aslanın yüreği, domuzun saldırısı, tilkinin kurnazlığı, kurdun hilesi, köpeğin yaraya karşı sabrı, karganın çekingenliği, turnanın kendini kollaması, güvercinin yol bulması.”¹³⁹ Kumandanda cömertlik gibi bir hasletin aranıyor olması, onların cömertliğine delalet eden en güzel delildir.

Kutadgu Bilig’de cömertliği övücü ve teşvik edici şu bilgiler bulunmaktadır:

Hizmet etme, edersen de cömerde hizmet et; bil ki, cömertin evi altın, kapısı gümüşdür
Kişinin itibarsız geveze olanıdır; kişinin itibarlısı cömert olanıdır.

Malını insanlara dağıt, yedir ve içir; mal seni kullanacağına, sen onu kullan.

Ey hükümdar, cimri olma, cömert ol, cömert; cömertliğin adı ebedi kalır, ölmez.

Ey hükümdar, sağ elinle kılıç sallayıp vuruken, sol elinle mal dağıt.

Bey gönlünü alçak tutmalı, eli açık olmalı, merhameti de bunlara uygun olmalı.

Komutan cömert, cesur, alçakgönüllü, sofrası açık ve soğukkanlı olmalı.

Kapıcıbaşının tuzu ekmeği bol ve kendisi çok cömert olmalı...

Cömertlik çok iyi bir şeydir, onu elden bırakmamalı.....

Memleketi cömertlikle korumalı; ey hükümdar, bey cömertlikle büyür.

Eğer uzun ömür dilersen, cömert ol.....

Sen iyi nam kazanmak istersen, gayret et, çok cömert olmaya çalış.

Hür insanı gerçekten kul etmek istersen, cömert ol, mal dağıt; karşılığını görürsün.

Cömert ol, halka mal dağıt ve yedir; beyler cimri olursa, adları kötüye çıkar.

Bey insanlara faydalı ve cömert olmalı, dünya halkına ondan tokluk gelmeli.

Eğer bir vefalı, cömert insan bulursam, onu sırtımda taşıyayım, gözüme süreyim.¹⁴⁰

Atebetü’l Hakayık’ta da insanı cömertliğe yönelten şu bilgiler yer almaktadır:

¹³⁵ Sergey Grigoreviç Agacanov, **Oğuzlar**, çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, İstanbul, Selenge Yayınları, 2002, s. 210.

¹³⁶ Ziya Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, haz. Kazım Yaşar Koprıman, Afşar İsmail Aka, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976, s. 205-206.

¹³⁷ Gökyay, **a.g.e.**, s. 16; Ayrıca bkz. Ergin, **Dede Korkut**, s. 18.

¹³⁸ Sümer, **a.g.e.**, s. 375.

¹³⁹ Ramazan Şeşen, “Eski Arablara Göre Türkler”, **Türkiyat Mecmuası**, C. XV, 1968, s. 32.

¹⁴⁰ **KB**, b: 948, 1028, 1192, 1402, 2069, 2073, 2274, 2532, 2800, 4279, 4555, 4556, 5220, 5358, 6569.

Öğersen, cömert adamı öğ, hasise kuvvetli yay ve ok ile nişan al.
Bütün diller, cömert adamın methini söyler; cömertlik, bütün ayıpların kirini temizler.
Cömert ol, sana söz, sövme gelmesin; sövme gelecek yolu cömertlik kapatır.
Eğilmez gönülü, cömert adam eğer; erişilmez murada, cömert adam erişir.
Ey mal sahibi, iyi ve cömert adam, tanrı sana verdi ise, sen de ver.
Ellerin en kutlusu, veren eldir; alıp da vermeyen el, ellerin kutsuzudur.
Bu halk arasında, en iyi adam, cömert adamdır; cömertlik şeref, ikbal ve cemali arttırır.

İnsanlar arasında, sevmek istersen, cömert ol; cömertlik seni sevdirebilir.¹⁴¹

Kâşgarlı Mahmud, Türk boylarını sayarken Çiğil, Tohsı ve Yağmalardan sonra Oğrakları zikretmekte ve onlar hakkında şöyle demektedir: “*Oğraklar gözü pek adamlardır. Yedikleri oğlaktır. Kırmızı kabının zerinde her zaman bir tas bulunur. Bununla beraber toprakları kırsıdır.*” Onların bilhassa yiğitlikle ve cömertlikle anılıyor olmaları¹⁴² onların cömertliklerine delalet etmektedir.

Eski Türk toplumunda insana cömert olması tavsiye edilmiş ve bu düstur üzerine kendilerini yetiştiren kağanlarda uygulamalarında bunu göstermişlerdir.

1.3. Doğru/Dürüst Olmak

Türk’ün anlayışına göre, yaradılışının bir gayesi bulunuyordu. O sadece ok çekip, kılıç sallayan bir halk değildi. Tanrı onu, yeryüzünde dürüstlüğü ve iyi ahlâkın timsali olarak vazifelendirmişti.¹⁴³ Kaynaklardaki bilgilerden, bu vazifelerini fevkalade güzel bir şekilde yerine getirdikleri anlaşılmaktadır. Buna örnek teşkil etmesi bakımından, birkaç olayı verebiliriz ki, sadece bunlar bile Türklerin dürüst insanlar olduklarını göstermektedir.

İskitlerle ilgili ilk bilgilere, onların adını vermeyi de ihmal etmeden bahseden İlyada’da rastlıyoruz. İlyada onlardan kısarak sağan ve süt içen dürüst insanlar olarak söz etmektedir.¹⁴⁴

Kao-ch’e’lerin lideri Pei Houli, mizacen dürüst bir kişiliğe sahipti.¹⁴⁵ Böyle dürüst bir lidere sahip olan bu toplumun, halkı da dürüst idi. Onların, hayvanları açık alanda serbest bir

¹⁴¹ Yükneci, a.g.e., s. 90-91.

¹⁴² DLT, I, s. 468; Ayrıca bkz. Tahsin Banguoğlu, “Kâşgari’den Notlar: I Uyurlar ve Uyurca Üzerine”, TDAY Belleten, 1958, s. 93.

¹⁴³ Saadettin Gömeç, Türk Destanlarına Giriş, 2. bsk., Ankara, Berikan Yayınevi, 2015, s. 187.

¹⁴⁴ B. N. Grakov, İskitler, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006, s. 16.

¹⁴⁵ Bahaeddin Ögel, “İlk Töles Boyları -Ugur, Ting-ling ve Kao-ch’e’ler”, Belleten, C. XII, S. 48, 1948, s. 816; Ayrıca bkz. Ahmet Taşağıl, Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, Ankara, TTK Yayınları, 2004, s. 32; Gürhan Kırilen, Göktürklerden Önce Türkler, Ankara, Gece Kitaplığı, 2016, s. 77.

şekilde yayılmasına rağmen hırsızlık olmazdı.¹⁴⁶ Bu tür hareketlerin görülmemesi şüphesiz ki onların dürüstlüğünden kaynaklanıyordu.

Sasani hükümdarı Firuz, kızını Akhun hükümdarı Ahşunvara vereceğine dair söz vermişti. Fakat o, sözünü tutmadı ve kızını Ahşunvara göndermedi. Bunun yerine bir hile düşündü ve sarayından bir cariyeyi kızı diye Ahşunvara yolladı. Bu kıza, kim olduğunu gizlemesi için de sıkı sıkıya tembih edildi. Cariye yalanının ortaya çıkıp başına bir felaket gelmesinden korktuğu için, Firuzun hilesini Ahşunvara anlattı. Ahşunvar, dürüstçe davranan bu kızı bağışladı ve eşi olarak kalmasına müsaade etti.¹⁴⁷ Bu tarihi olaydan da anlaşılacağı üzere Akhunlar, dürüstlüğe büyük önem vermekteydiler.

“Köktürkler, aslında çok dürüst insanlardır. Bu sebeple, onları kandırmak ve devletlerini parçalamak çok kolaydır. Fakat aralarında hilekâr Soğdlular var. Bu Soğdlular, Köktürlere hile yapmayı öğretiyorlar.”¹⁴⁸ Çinli bir devlet adamı imparatoruna, Köktürkleri bu sözlerle tanıtarak, onların bu üstün hasletine dikkati çekmiştir.

Köktürklerin dürüst insanlar oldukları bilgisi Orhun Yazıtları’nda da yer almıştır.

“*Beyleri de, milleti de doğru imiş. Onun için, ili öylece tutmuş tabii...*”¹⁴⁹ Gerek yerli gerekse yabancı kaynakların onların dürüst insanlar olduklarını belirtmesi, bu hasletin Köktürklerin karakteristik özelliği olduğuna kuvvetli bir delil teşkil etmektedir.

“*Uygurlar, doğru karakterli insanlardı*”. Bu söz, bizzat kendilerini görmüş olan Çinli seyyah Wang yen-te’ye aittir.¹⁵⁰ Onun bu düşüncesinde hiç de haksız olmadığı komşularının onlara “sart” adını vermelerinden anlaşılmaktadır. Sart, kervanbaşı demektir. Uygurlar, alış-verişteki ustalıkları ve ticaretteki dürüstlüklerinden dolayı, komşuları tarafından böyle adlandırılmışlardır.¹⁵¹ Bu düşünceler şüphesiz onların dürüstlüğünden ileri geliyordu.

Gerdizî’ye göre, “Dokuz Oğuz¹⁵² hakanının, dokuz veziri vardı. Bunlar, bir kişiyi hırsızlık töhmetiyle yakalarlarsa önce ayaklarını bağlarlar, sonra da kollarını boynuna

¹⁴⁶ Kırilen, **Göktürklerden Önce**, s. 193.

¹⁴⁷ Enver Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1973, s. 78-79; Ayrıca bkz. Saadetin Gömeç, **Türk Hun Tarihi**, Ankara, Berikan Yayınevi, 2012, s. 366; Ali Ahmetbeyoğlu, **Grek Seyyahı Priskos’a Göre Avrupa Hunları**, İstanbul, TDAV Yayınları, 1995, s. 67-68.

¹⁴⁸ Ahmet Taşağıl, “Göktürklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları: Başlangıcından Osmanlı dönemine Kadar**, I. Kitap, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, s. 114; Ayrıca bkz. Liu Mau-tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, çev. Ersel Kayaoglu, Deniz Banoğlu, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006, s. 59; Chang, **a.g.t.**, s. 47.

¹⁴⁹ Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, 3. bsk., İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1975, s. 34; Ayrıca bkz. Erhan Aydın, **Orhon Yazıtları**, 2. bsk., Konya, Kömen Yayınları, 2014, s. 56; Denis Sinor, “(Kök) Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı”, çev. Talat Tekin, **Erken İç Asya Tarihi**, der. Denis Sinor, 5. bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 399.

¹⁵⁰ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 3. bsk., İstanbul, TDAV Yayınları, 1988, s. 202.

¹⁵¹ Turgun Almas, **Uygurlar**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2010, s. 400.

¹⁵² İslam kaynaklarında, Koçu/Turfan/Beşbalık/İdikut Uygur devleti “Dokuz-Oğuz” olarak adlandırılmaktadır. Bkz. V. Minorsky, “Tamim İbn Bahr’ın Uygurlara Seyyahatı”, trc. Eşref Bengi Özbilen, **Türk Dünyası**

bağarlardı. Bundan sonra, her uyluğuna 200 adet sopa ile sırtına da 100 sopa vururlardı. Bu şekilde dövduktan sonra, Onu pazar yerinde dolaştırırlardı. Sonra her iki elini ve kulaklarını keserler, gözlerini çıkarırlardı. Dellal, herkes buna baksın, bunun yaptığını yapmasın” diye bağıırdı”.¹⁵³ Bu hareket, Uygurların dürüstlüğne ne kadar önem verdiklerini göstermesi açısından son derece önemlidir.

Kırgızların kanunları fevkalade serttir. Hırsızlık yapan kişinin kafası kesilirdi. Bu cezanın vatan hainlerine verilen ceza ile aynı olması,¹⁵⁴ Kırgızların dürüstlüğne fevkalade önem verdikleri şeklinde değeriendirilebilir.

Türğış Kağanı Sou-lou, Emevilerin Horasan valisi Cüneyd b. Abdurrahman’a: “*Benim gibi bir adama gadletmek yakışmaz. Benim gibi bir kimse, önce hile ve kudasından emin edip de, sonra verdiği sözü bozan bir insan değildir. Biz işlerimizde, hile yapmayan bir milletiz. Hileyi sadece harpte mübah sayarız. Eğer harp hilesiz olacak olsa, hileyi harpte dahi mübah görmezdik*”¹⁵⁵ demişti. Kağanın bu sözleri, kendisinin ve mensubu bulunduğru Türk milletinin, dürüst bir karaktere sahip olduğunu göstermesi bakımından oldukça önem arz etmektedir.

Hazarlar, askerî alanda başarılı oldukları gibi, ticari alanda da başarılı olmuşlardır. Bu başarı daha önce Bizans’ın elinde bulunan pazarların kendi ellerine geçmesine sebep olmuştur. O zamana kadar Bizans’la ticaret yapan Avrupalılar, karşılarına dürüst, hile bilmez ve hakkına razı Hazarlar çıkınca Bizans’la ticari ilişkilerini kesip, onlarla alış-verişe başlamışlar ve Kırım sahillerine gelerek ticari koloniler kurmuşlardır.¹⁵⁶

Tuna Bulgarları, hırsızlık yapan kimsenin bacaklarını kırarlardı. Bu ceza Krum Kağan tarafından belirlenmişti. Krum yasasına göre, “hiç kimseye, hırsız besleme izni verilemez. Bir kimse buna cüret ederse malı mülkü müsadere edilir, hırsızın da bacakları kırılırdı.”¹⁵⁷ Bu yasa, gerek hırsız gerekse de onu koruyanları cezalandırmayı esas kılmıştır. Bu cezaları, dürüst bir hareketin yansıması şeklinde değeriendirmek, her halde yanlış olmasa gerektir.

Araştırmaları Dergisi, S. 116, 1998, s. 73; Ayrıca bkz. Varis Abdurrahman, “Koçu (İdukut) Uygur Devleti”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. II, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 420; Dokuz-Oğuzlar hakkında tafsilen bkz. Faruk Sümer, “Tokuz Oğuzlar”, **İA**, C. XII/I, 1979, s. 420-427; Dokuz-oğuz problemi hakkında bkz. Edwin G. Pulleyblank, “Tokuz Oğuz Problemi Hakkında Bazı Mülâhazalar”, trc. Eşref B. Özbilen, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 92, 1994, s. 15-23.

¹⁵³ Gerdizi, Zeyn El-ahbar’dan naklen bkz. Şeşen, **a.g.e.**, s. 80.

¹⁵⁴ Wolfram Eberhard, **Çinin Şimal Komşuları**, çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara, TTK Yayınları, 1942, s. 69; Ayrıca bkz. Taşağıl, **Eski Türk Boyları**, s. 85.

¹⁵⁵ Ebu Osman Amr B. Bahr El-câhiz, **Hilâfet Ordusunun Menkubeleri ve Türklerin Faziletleri**, çev. Ramazan Şeşen, Ankara, TKAE Yayınları, 1967, s. 87.

¹⁵⁶ Şaban Kuzgun, **Hazar ve Karay Türkleri**, 2. bsk., Ankara, Alış Matbaası, 1993, s. 105-106.

¹⁵⁷ S. S. Bobçev, “Krum Han’ın Yasa Koyuculuğru (Tarihsel-Hukuksal Bir Not)”, çev. Türker Acaroğlu, **Güneydoğru Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S. 10-11, 1982, s. 148; Ayrıca bkz. V. N. Zlatarski, “Krum Han”, çev. Türker Acaroğlu, **Güneydoğru Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S. 10-11, 1982, s. 140; Ali Ahmetbeyoğlu, “Krum Han”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, C. III, S. 25, 1989, s. 47-48; Osman Karatay, **Bulgarlar: Yitik Bir Türk Kavmi**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2018, s. 205.

Oğuzların dürüstlüğü hakkında İbn Fazlan değerli bilgileri vermiştir:

“Oğuzlarda, “Bir Türkün yurdundan yabancı bir tüccar geçerken, ona, ben senin misafirimin, senin hayvanlarından ve paralarından şu kadarına ihtiyacım var derse, Türk istediklerini ona verir. Eğer tüccar bu yolculuğu sırasında ölür ve kafil geri dönerse, Türk, kafildekilere, benim misafirim nerede diye sorar. Öldü derlerse kafilenin yüklerini derhal orada indirir. İçlerinden en akıllı olduğunu düşündüğü tüccarın yanına vararak yüklerini onun gözü önünde çözer. Bir zerre fazlasız ölen tüccara verdiği kadar bu tüccarın hayvanlarından ve paralarından alır. Bu tüccara amcanın oğlunun borcunu senin ödemen en uygunudur der. Kendisinden emanet alan kişi kaçarsa da aynı hareketi yapar. Aynı tüccara, o da senin gibi Müslüman’dı. Sen bu aldıklarımı ondan al der.”¹⁵⁸ Seyyahımızın bilhassa, “bir zerre fazlasız, ölen veya kaçan tüccara verdiği kadar bu tüccarın hayvanlarından ve paralarından alır” demesi, onların fevkalade dürüst insanlar olduklarına delil teşkil etmesi bakımından büyük bir öneme sahiptir.

Arap coğrafyacısı el-Ömeri, Memlûk Devleti’ni kuran ve ordularını teşkil eden Kuman/Kıpçakların, dürüst insanlar olduklarını ve Türk ırkının en seçkin grubunu teşkil ettiklerini ifade etmektedir.¹⁵⁹

Turfan harabelerinde bulunan eski bir Türk şiiri, dürüst bir insan karşısında ölmek gerektiğini terennüm etmektedir. Bu şiirin, konumuzu teşkil eden birkaç mısrası şu şekildedir: ...dürüst bir insan ile hayat sürmek gerek.

O hakikaten dürüst olursa, ona can vermek gerek;

Bu ebedi bir gerçektir, ebedî, daha ne demek gerek.¹⁶⁰

Altay Türkleri dürüst insanlardı. Radlov’a göre, Kuzey Asya kavimleri arasında, en dürüst halk Altaylılardır. Onlardaki bu doğruluk, komşuları ile ölçülemeyecek derecede üstündür. Altay yurdunda, hiç kimse evini kilitlemez. Onların evlerinde kesinlikle kilitli sandık yoktur. Hayvanları, otlaklarda çobansız dolaşır yine de hayvan hırsızlığı görülmez. Onların bu doğruluğuna kendim de çok defa şahit oldum diyen Radlov, devamında şunları anlatmaktadır: “misafiri olduğum ev sahibi evinde unutmuş olduğum para dolu çantamı 100

¹⁵⁸ İbn Fazlan, **İbn Fazlan Seyahatnamesi**, çev. Ramazan Şeşen, 2. bsk., İstanbul, Bedir Yayınevi, 1995, s. 37; İbn Fazlan seyahatnamesi için ayrıca bkz. İbni Fadlan, “İbni Fadlan Seyahatnamesi”, çev. Lütfi Doğan, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. III, S. 1, 1954, s. 59-80; Oğuzların ticari dürüstlüğü için ayrıca bkz. Mualla Uydu Yücel, “X-XIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyinde Yaşayan Türk Kavimlerinin Ekonomik ve Ticari Hayatları”, **Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri Bildirileri**, C. I, İstanbul, Globus Dünya Basımevi, 2003, s. 146-147.

¹⁵⁹ Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, 20. bsk., İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2011, s. 46.

¹⁶⁰ Reşit Rahmeti Arat, **Eski Türk Şiiri**, 3. bsk., Ankara, TTK Yayınları, 1991, s. 267.

km. gittikten sonradır ki atıyla koşarak arkamdan getirdi.....”¹⁶¹ Yolda başka bir kimsenin yay kapanına rastlayan bir adam, ölü bir hayvan bulduğu takdirde, bunu alarak sol tarafa koyar ve yayı tekrar kurarmış. Duyduğuma göre bu gibi kapanın yanında üç dört tane pahalı kürklü hayvanlar bulunduğu halde, hiç kimse bunları almayı aklından geçirmezmiş. Ben bu sözleri, Altaylıları kötülemek isteyen tüccarlardan işittim. 1870 yılında artık Altaylarda doğruluğun nispeten azaldığı söylene de, ben hiçbir yerde bunun ispatını görmedim... Benim aylarca süren ikametim esnasında, yiyecek de dâhil, en ufak bir şeyim kaybolmamıştır”¹⁶² diyerek Altay Türkleri arasındaki dürüstlüğe hayretler içerisinde kalmış bir halde, dikkat çekmiştir.

Kutadgu Bilig’de doğru ve dürüstlüğü övücü ve teşvik edici, şu sözlerle yer verilmiştir:
Eli ve dili ile oyuna karışmamalı, tavır ve hareketlerinde dürüst olmalı.

Bu beyliğin temeli doğruluktur; beyler doğru olursa, dünya huzura kavuşur.

Beyliğin temeli doğruluk üstüne kurulmuştur; doğruluğun yolu beyliğin esasıdır.

Mutluluğa yükselmek için insana doğruluk gerekli; insanlık doğruluğun adıdır, inan.

İnsan nadir değil, insanlık nadirdir; akıl doğru ve dürüst kişileri övmüştür.

Doğru ol, dürüst hareket et; doğruluk insanı mutlu eder.

Sen mutlaka zengin olmak istersen, bil ki, asıl zenginler kısmeti doğrulukta bulmuştur.

Kişi akıllı, tavrı ve hareketi doğru olursa, her iki dünyada güneşi parlar.

Bu dünya ve devlet seni aldatmasın, bütün işlerde doğruluğu göz önünde bulundur.

Halka yasayı doğru ve dürüst uygula ki, kıyamet gününde bahtiyar olasın.

İyi hareket edeni herkes sever, dürüst tabiatlı olan başköşeye çıkar.

Doğruluk, hayâ ve iyi hareket, bu üçü kimde birleşirse, o insan mutlu olur.

...Doğru ve dürüst insan bulursan, onu sürme gibi gözüne çek.

Ey bey, işi işin ehline, işe yarayana, hareketi doğru ve dürüst olana ver.

Doğası iyi ve hareketleri doğruysa, bak, o beyin hayatı sevinç içinde geçer.

Vezirlik önemli iştir; bu iş için seçkin insan gerekir; vezir doğru ve doğası asil olmalı.

Her şey kendisi gibi olanlar arasına katılır; sen doğrulukla yaşa, eğrilere katılma.

Ulu hacib çok emniyetli, dürüst ve bu doğrulukla birlikte iyi ve dini bütün biri olmalı.

Elçi gözü ve gönlü tok, içten bağlı, güvenilir, doğru ve doğası dürüst biri olmalıdır.

Kâtibin gözü tok olmalı, tamahkâr olmamalı; doğru, içten bağlı ve gönlü gani olmalı.

...Hazinedar çok doğru, güvenilir, iyi ve dürüst biri olmalı.

Doğruluk bir sermayedir, tüm iyilikler bu sermayenin kârıdır...

¹⁶¹ Wilhelm Radloff, **Sibiryadan Seçmeler**, çev. Ahmet Temir, 2. bsk., Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986, s. 170; Ayrıca bkz. Sadri Maksudi Arsal, **Türk Tarihi ve Hukuk**, Ankara, TTK Yayınları, 2014, s. 146.

¹⁶² Radloff, **Sibiryadan**, s. 170-171.

İnsan doğru olursa, günü iyi olur; günü iyi olursa ölümsüz mutluluğa kavuşur.
Bilgili kişiler doğru ve dürüst olur; doğru insanın güneşi her yerde parlar.
İnsana doğruluk ve iyi hareket gerekir; insan bunlarla dilediği sevinci bulur.
...Doğru insanın günü kutlu olur; doğru hareket eden insanın gündüzü geceye dönmez.
Ey kahraman beyim, sen doğruluk ile çalış; bence doğruluktan daha iyi bir şey yoktur.
...Saf ol, hareketin dürüst olsun; nerede istersen, orada mutluluk içinde ömür sür.
Hareketini doğrult, tavrını düzelt, kendini gözet; gönlün ve dilin dürüst olsun.
Seni hazinedar yaparlarsa, itimat kazanmaya çalış; daima doğru ve dürüst hareket et.
...Hizmetkârlarla iyi ilişkiler kur, onlara karşı dürüst ol.
Eğer yüzünün daima gülmesini istersen, doğru ol; endişesiz ve huzur içinde yaşa.
Doğru ol ve doğruluk üzere hüküm sür; beylik ancak böyle uzun süre paidar olabilir.
Tanrı bu mevkiye seni doğruluk için getirdi; haydi doğru ol ve doğrulukla yaşa.
Tavrın doğru, hareketin temiz olsun; yoldaşın akıl, danışmanın bilgi olsun.
Doğru ol, doğru yola git ve hep doğrulukla hareket et...
Kötüye katılma, doğruluktan ayrılma; kötüler arasında doğru insanın güneşi kararır.
Bak, doğruluk budur, doğru ol, doğru; doğru seni dileğine kavuşturur.
...Doğru dur, gönlünü dürüst tut; doğru olan kişi her iki dünyada doğruluk bulur.
Bu dünyayı yalancılar bozar; doğru ve dürüst insanları kolla, ey memleketin hâkimi.
Dürüst ol, doğruluk yolundan ayrılma; bil ki, insanı dilek ve arzularına bu yol ulaştırır.¹⁶³

Kutadgu Bilig’de olduğu gibi, Atebetü’l Hakayık’ta da doğruluk teşvik edilmiştir.

Yalan söyleyen adamdan uzak dur, kaç; sen ömrünü doğruluk ile geçir.

Doğru ol, doğruluk yap ve adın doğruya çıksın; insanlar seni doğru olarak bilsinler.

Eğriliği bırakıp, doğruluk libasını giy; elbiselerin en iyisi, doğruluk libasıdır.¹⁶⁴

Şair Nizami, “Türk” ve “Türkistan” terimlerini, birçok anlamının yanı sıra, doğruluk anlamında da kullanmıştır. Bu düşüncüyü aksettiren en güzel ifade şu mısra ile anlam kazanmıştır:

“Türklük demek, doğruluktur her zaman. Doğruluğun divanıdır Türkistan.”¹⁶⁵ Sadece bu mısra bile, eski Türklerin doğru insanlar olduklarına dair izahları kısaca özetler mahiyettedir.

¹⁶³ KB, b: 709, 819, 821, 865, 869, 1289, 1292, 1294, 1373, 1374, 1661, 1664, 1727, 1759, 1977, 2187, 2252, 2436, 2607, 2721, 2744, 2756, 2757, 2789, 2862, 2864, 2899, 3504, 4052, 4145, 4173, 4295, 5170, 5195, 5209, 5506, 5510, 5597, 5601, 5878, 6088

¹⁶⁴ Yükeki, a.g.e., s. 88.

¹⁶⁵ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizami*, İstanbul, TDAV Yayınları, 1991, s. 179, 293.

1.4. Doğru Sözlü Olmak

İslâm öncesi Türkler, yalan söylenmesinden daima nefret etmişlerdir. Bu sebeple, doğru söylenmesini istedikleri için de bir önlem olarak ant içme usulünü getirmişlerdir.¹⁶⁶ Aşağıda vereceğimiz örnek olaylar, İslâm öncesi Türklerin içtikleri andı istisnasız yerine getirdiklerini göstermektedir ki, bu da onların doğru sözlü insanlar olduklarına delalet etmektedir.

Herodot'a göre, İskitler, "büyük bir toprak kabın içerisine şarap doldururlar, ant içecek olanlar, vücutlarından sivri bir şeyle küçük bir delik açmak ya da kılıçla hafif çizmek suretiyle çıkardıkları kanı bu kaba karıştırırlar, sonra şarap dolu bu kabın içerisine pala, oklar, bir balta ve mızrak sokarlar, bunu da yaptıktan sonra tanrısal öfke üzerine ant içerlerdi."¹⁶⁷ diyerek İskitlerin, verdikleri sözleri bu şekildeki ant içme yoluyla sağlamlaştırdıklarını ifade etmektedir.

Hunlar sözlerinde o kadar doğru kişilerdi ki, yaptıkları antlaşmalarda verdikleri söz yeterli sayılırdı.¹⁶⁸ Her ne kadar, Çin kaynakları böyle söylüyor iseler de, M.Ö. 43 yılında Çin ile yapılan antlaşma töreninde görüldüğü gibi, onlar, verdikleri sözleri ant içme yoluyla da pekiştirmekteydiler. Bu antlaşmaya göre: "...Kağan ve Hunlardan hangisi ilk olarak, bu antlaşmayı bozmaya cesaret ederse, o, tanrının belasına uğrasın ve tanrıdan yardım ile şefaet bulmasın. Bundan sonra, oğullarımız ve torunlarımızın hepsi bu antlaşmaya sadık kalsınlar." Yeminden sonra, Çin elçileri ile Hun Kağanı Hohanyeh ve boy beyleri, Lok Irmağı'nın doğusundaki dağa çıktılar ve bir beyaz at kurban ettiler. Kağan, atı kurban ederken, seferlerde kullandığı en değerli kılıcı kullandı. Kağan, şarabı chin-liu-li adlı bir kaşıkla karıştırdı. Sonra da Yüeci kralının kafatasından yapılan içki kabıyla birlikte kan andı içildi.¹⁶⁹

Liu Yüan, hsien-pi'lerin Yeh şehrine saldırdıklarını duyunca, şehre yardım için asker yollamıştı. Bu hareketin sebebini soranlara ise; ben, daha önce bu şehrin yöneticisi Yeng'e

¹⁶⁶ Mualla Uydu, **Türk-İslam Bütünleşmesi**, İstanbul, Hamle Basın-Yayın, 1995, s. 270.

¹⁶⁷ Herodotos, **Tarih**, çev. Müntekim ökmen, 6. bsk., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 322; Ayrıca bkz. Ali Rıza Seyfi, **İskitler ve İskitler Hakkında Herodot'un Verdiği Bilgiler**, İstanbul, Resimli Ay Matbaası, 1934, s. 63; Ekrem Memiş, **İskitlerin Tarihi**, Konya, Çizgi Kitabevi, 2005, s. 78; İlhami Durmuş, **İskitler (Sakalar)**, Ankara, TKA E Yayınları, 1993, s. 54.

¹⁶⁸ Deguignes, **a.g.e.**, s. 141; Lajos Ligeti, "Asya Hunları", **Attila ve Hunları**, der. Gyula Nemeth, trc. Şerif Baştav, Ankara, DTCF Yayınları, 1982, s. 36.

¹⁶⁹ Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. II, 2. bsk., Ankara, TTK yayınları, 2015, s. 152-153; Ayrıca bkz. J. M. De Groot, **2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan**, çev. G. A. Asena, 2. bsk İstanbul, Pan Yayıncılık, 2011, s. 172; Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, **Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanlığı Tarihi**, Ankara, TTK Yayınları, 2004, s. 59.

yardım edeceğime dair söz vermiştim, bu sebeple Hsien-pi'ler üzerine asker yolladım demişti.¹⁷⁰ Bu davranışıyla verdiği sözü tutan bir kağan olarak kayıtlara geçmiştir.

Attila'yı, inhitata yüz tutan eski çağın diğer hükümdarları ile mukayese eden batı kaynakları; “Attila'nın, Roma imparatorlarına ve onların müşavirlerine kıyasla, içtiği andı kolay kolay bozmadığını belirtmektedirler.¹⁷¹ İçtiği anda sadık kalan bu hükümdar, doğru söylenmesi halinde, canına kasteden bir düşmanın dahi canını bağışlayacak kadar üstün bir yaradılışa sahipti. Bu konuda, Priskos'un sözleri şu pekildedir:

“Bizans, Attila'yı ortadan kaldırmak için, bir suikast planı hazırladı. Bu plan içerisinde yer alan Bigilanın da içerisinde bulunduğu bir elçilik heyetini Hunlara gönderdi. Attila'nın en yakın adamlarından olan ve suikast planında yer almış gibi görünen Edekon, ülkesine dönünce bu suikast planını Attila'ya anlattı. Attila, bu planı ortaya çıkarmak için, suikastin beyin takımından biri olan Bigila'yı tutuklattı ve bu planı açıklaması için oğluyla tehdit etti. Bigila, oğlunun ölümle karşı karşıya kaldığını görünce, gözyaşları içinde Attila'ya karşı düzenlenen suikasti açıkladı. Attila ise Edekon'un kendisine açıkladığı şeylerden Bigilanın hiç yalan söylemediğini anlayınca canını bağışladı ve hapse attırdı.¹⁷² İşte, Priskos bu bilgileri gelecek nesillere aktarmakla bir Türk'ün, doğru söylemesi halinde canına kasteden düşmanı dahi olsa, bağışladığını ölümsüz kılmıştır.

Attila'nın, doğru sözlü olduğuna dair St. Lupus menkıbesinde de şöyle bir olay anlatılmaktadır:

“Attila, Troyesi müdafa edince, Aziz Lupus, Attila'dan şehri bağışlamasını istedi. Attila, Aziz'in bu isteğini kendisiyle Ren Nehrine kadar gelmesi durumunda kabul edeceğini bildirdi. Gerçekten de böyle oldu. Aziz Piskopos, Attila'ya yol göstererek Ren Nehrine kadar gitti, o da Troyesi bağışladı ve ona hürriyetini iade etti”.¹⁷³ Bu efsane Attila'nın, verdiği her sözü yerine getirdiğini göstermesi bakımından büyük bir ehemniyete haizdir.

İslâm öncesi Türkler, içtikleri antlarda Tanrının şahitliğini de belirtmekteydiler. İşbara Kağan, Çin imparatoruna yazdığı bir mektupta: “...hepsi duyuldu, imparator, eşimin babası ise kayın pederim olur. Bundan dolayı, kızın babası olduğu için, oğul statüsünde olmalıyım. Her ne kadar sınırlar farklı ise de duygular ve düşünceler aslında bir. Şimdi, eski akrabaları yeniden kavuşturalım. Oğul oğul, torun torun on bin nesil kesilmesin. Tanrı şahit olsun ki; hiç bir zaman karşı gelinmeyecek. Bu ülkenin sahip olduğu, koyun ve atların hepsi imparatorun

¹⁷⁰ Tilla Deniz Baykuzu, “IV. Yüzyılda Çinde Kurulan İki Hun Devleti: İlk Chao ve Sonraki Chao Devletleri”, İstanbul, **Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi**, 2003, s. 40-41; Ayrıca bkz. De Groot, **a.g.e.**, s. 96.

¹⁷¹ Laszlö Rasonyi, **Tarihte Türklük**, 4. bsk., Ankara, TKAE Yayınları, 1996, s. 70-71.

¹⁷² Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hunları**, s. 29-53.

¹⁷³ Eckhardt, **a.g.m.**, s. 139.

sürüsüdür. Oradaki bütün ipekli kumaşlar, buranın malıdır”¹⁷⁴ diyerek içtiği anda Tanrı’yı şahit göstermiş dolayısıyla verdiği sözü yerine getireceğini kesin bir dille ifade etmişti.

Orhun Yazıtları, Türk hükümdarlarının her şeyi doğru söylemeye çalıştıklarını göstermektedir. Bilge Kağan: “Tanrı irade ettiği için ve talihim olduğu için, kağan olarak tahta oturdum. Tahta oturup, yoksul halkı tamamen derleyip toparladım. Yoksul halkı zengin, az halkı çok ettim. Bu sözümde yalan var mı?”¹⁷⁵ Demek suretiyle, sözünün doğruluğunu halka teyit ettirmektedir.

Avarlar da, selefleri gibi verdikleri sözü tutacaklarına dair ant içmekteydiler. Bayan Kağan, Save Nehri üzerine yapılan köprüyü Bizans’a karşı kullanmayacağına dair şöyle bir and içmişti:

“Eğer Save Nehri üzerindeki köprüyü Bizans’a karşı herhangi bir plan için kurmayı istiyorsam, ben Bayan mahvolayım, bütün Avar ulusu mahvolsun, gök üstümüze yıkılsın, gök tanrının ateşli okları bizleri öldürsün, dağlar ve ormanlar başımıza yıkılsın, Save suyu taşarak bizleri yutsun”¹⁷⁶. İçtiği bu andın büyüklüğü, Bayan Kağan’ın verdiği sözü tutacağına dair kuvvetli bir delil olarak yorumlanmaktadır.

Çin kaynakları, Uygurların doğru sözlü insanlar olduklarını belirtmektedirler.¹⁷⁷ 833 yılındaki Çin imparatorluk fermanında, Uygur Kağanı Hu Tegin’in, doğru sözlü olduğu bildirilmektedir.¹⁷⁸ Zaten doğru sözlü olan bu insanlar, verdikleri sözü daha da güvenilir kılmak için ant içmekteydiler. Bu ant içme ile alâkalı Çinli komutan, şu sözleri sarf etmişti:

“Tang sülalesinden gök oğluna on bin yıl, Uygur hükümdarına da on bin yıl. Her iki hükümdar da karşılıklı barış içinde bulunsunlar. Hangisi bu sözleşmeyi bozarsa, savaşta canı çıksın, soyu soppu yok olsun, dedi. Ant şarabı getirildiği zaman, Uygur komutanları da, senin andınla ant ediyoruz” dediler.¹⁷⁹ Uygur komutanlarının, Çinli komutanın andının üzerine çok rahat bir şekilde and içmeleri, içtikleri andı yerine getireceklerine dair bir delil teşkil etmektedir.

Bulgarlar, bir kimseyi taahhüt altına almak istedikleri zaman ant içtirirlerdi. Bu ant, Papa Nikolaus’a sordukları 100 sorunun 67. cevabına göre şu şekilde yapılmakta idi:

¹⁷⁴ Taşağıl, **Göktürkler**, s. 45.

¹⁷⁵ Talat Tekin, **Orhon Yazıtları**, 5. bsk., Ankara, TDK Yayınları, 2014, s. 23; Ayrıca bkz. Aydın, **Orhon Yazıtları**, s. 19; Mehmet Ölmez, **Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistandaki Eski Türk Yazıtları**, Ankara, Bilgesu Yayıncılık, 2012, s. 91.

¹⁷⁶ Abdülkadir İnan, “Eski Türklerde ve Folklorda Ant”, **DTCF Dergisi**, C. VI, S. 4, 1948, s. 280.

¹⁷⁷ Lajos Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, çev. Sadrettin Karatay, Ankara, TDK Yayınları, 1986, s. 248.

¹⁷⁸ Çandarlıoğlu, **a.g.t.**, s. 148.

¹⁷⁹ İnan, “**Folklorda Ant**”, s. 280.

“Ortaya bir kılıç konulur, ant içecek olan kimse, ya bu kılıcı eline alır ya da elini kılıca dokundurarak,¹⁸⁰ (her halde) ağızdan verilen sözün söylenmesi ile gerçekleşirdi. Beşevliyev’e göre, bu kılıca dokunmanın manası, “ant içenin, içtiği andı tutmaması halinde, kılıçta mevcut olan ve andını yutan kişiyi cezalandıracak tabiatüstü kuvvetle, sihirli rabıtaya geçmesidir.”¹⁸¹

Bulgarlar, kılıç üzerine ant içme usûlünü, günlük hayatın her safhasında kullanmışlardır. Fakat barış antlaşmaları sırasında, bu anttan farklı bir ant kullandıkları Bizans tarihçisi Diacon İgnati tarafından belirtilmektedir. O, bu konuda şunları kaydetmektedir:

“Yemin eden, önce bir bardak suyu yere döker, sonra bir at eğeri tersine çevirir, üç ipi eline alır, yeşil bir otu yukarı kaldırır.¹⁸² Bulgar tarihçisi Yordan Trifonov’a göre, bu and içme şeklinin manası; “eğer andımı bozarsam, akitler sağlam ip örgüleri gibi birbirinin yakını kalmasın, kanım bardaktan su boşalır gibi yere aksın, eğerlerim sahipsiz kalsın ve tersine dönsün, Tanrı otları kurutarak atlarımı yemsiz, alafsız kosun” idi.¹⁸³ Bütün bu bilgiler, Bulgarların doğru söylemeye fevkalade önem verdiklerini göstermesi bakımından önemlidir.

Peçenekler, Bizans ile yapılan müzakereler ve elçi gidiş gelişlerinde kendi kanunlarına göre ant içmekteydiler.¹⁸⁴ Her ne şekilde olursa olsun, içtikleri anda sadık kaldıkları, Bizanslı tarihçi Attaleates tarafından da ifade edilmektedir. O, bu konuda şunları kaydetmektedir:

“...Diogenes, (gece vakti) çadırının içinde kalarak, ertesi gün yapılacak savaş için, mümkün olduğu kadar hazırlandı. O sırada ben de İskitlere karşı var olan kuşkuları gidermek isteğiyle, imparatoru, onları yemin ettirmekle taahhüt altına sokmasını öğütledim. O da, benim önerimi kabul etti ve beni bu işi gerçekleştirmek ve taahhüdün yerine getirilmesine göz kulak olmak üzere görevlendirdi. Böylece onlara, imparatora ve Rumlara sadakatlerinin sarsılmaz biçimde koruyacakları yolunda, atalardan kalma geleneklerine göre yemin ettirdim. Bu yolda, anlaşmaya tıpatıp uyulmasını onlara bıraktım ve aldatılmadım; onlardan hiçbiri, savaş zamanında düşman birliklerine katılmadılar.¹⁸⁵ Attaleates’in de belirttiği gibi, bir Türk verdiği söz konusunda muhatabını asla aldatmazdı ki, bu örnekte de görüldüğü gibi, öyle olmuştur.

¹⁸⁰ V. Beşevliyev, “Proto-Bulgar Dini”, çev. Türker Acaroğlu, **Belleten**, C. IX, S. 34, 1945, s. 251.

¹⁸¹ Beşevliyev, **a.g.m.**, s. 251.

¹⁸² Beşevliyev, **a.g.m.**, s. 251-254.

¹⁸³ Beşevliyev, **a.g.m.**, s. 254.

¹⁸⁴ Constantine Porphyrogenitus, **de Administrando Imperio**, Ed. Gyula Moravcsik, r. J. H. Jenkins, Washington, 1967, s. 55, 57; Ayrıca bkz. Mualla Uydu Yücel, “Peçenekler”, **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, ed. Osman Karatay, Serkan Acar, 3. bsk., İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2016, s. 489.

¹⁸⁵ Mikhael Attaleiates, **Tarih**, çev. Bilge Umar, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008, s. 163.

Kuman/Kıpçaklar, Carpini'ye göre, kılıçları altında tuttıkları köpeği parçalayarak verdikleri sözü tutacaklarına dair ant içerlerdi.¹⁸⁶ İslâm öncesi diğer Türk devletlerinin, ant içme şekillerini de göz önüne alarak bu hareketin manasını, "eğer sözümü tutmaz isem, bu köpek gibi parçalanayım" şeklinde yapabiliriz ki, bu mana, İslâm öncesi Türk ant içme şekillerini yorumlama mantığına da uymaktadır. Bununla birlikte, bu kısımda belirtmiş olduğumuz and içme şekilleri de Kuman/Kıpçaklar tarafından çok iyi bilinmekte ve uygulanmakta idi.¹⁸⁷

Oğuzların, ant içme şekli için, Dede Korkut Hikâyelerine başvurmak yerinde olacaktır. Destanda; "Oğuz yiğidinin öfkesi kabardı, kılıcını çıkardı, yeri kertti, dedi ki: Yer gibi kertileyim, toprak gibi savrulayım, kılıcıma doğranayım, okuma sancılayım"¹⁸⁸ diyerek ant içildiği görülmektedir. Ancak, vereceği sözü yerine getireceğinden emin olan kimse, bu kadar büyük bir ant içebilir. Bir Oğuz verdiği sözü tutacağını bildiği içindir ki böyle rahat bir şekilde ant içmekteydi.

İslâm kaynaklarından İbn'ül-Fakih'e göre; "Türkler, bakırdan yapılmış bir put¹⁸⁹ önünde yemin ederlerdi. Putun önünde, su dolu bir kap bulunurdu. Suyun içine altın ve bir avuç buğday atarlardı. Kabin altında bir kadın pantolonu bulunurdu. Yemin eden, andımı bozarsam kadın pantolonu giyiyim, beni buğday gibi biçsinler, yüzüm altın gibi sararsın" derlerdi.¹⁹⁰ Andın, muhteva bakımından büyüklüğü onların verdikleri sözü tutacaklarına delalet etmektedir.

Kâşgarlı Mahmud, temur (demir) kelimesini açıklarken, ant formüllerinden biri olan "gök girsin, kızıl çıksın" cümlesini naklederek, Türk andı hakkında şu bilgileri vermektedir:

"...bu sözün, başka bir anlamı daha vardır. Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve daha başka kabilelerin halkı, ant içtiklerinde kılıcı çıkararak yanlama öne koyarlardı. Bu, gök girsin, kızıl çıksın demektir. Manası, sözümde durmazsam, yani, yalan söylersem, kılıç kanıma bulansın, demir benden öcünü alsın demektir."¹⁹¹

Manas Destanına göre, yalan yere ant içilirse su kurur, taş yarılırdı.¹⁹² Burada, yalan yere yemin edilmesi halinde, nasıl büyük bir felaketle karşılaşılabilceği üzerinde durulmaktadır. Bu durumda Kırgızların yalan yere yemin etmeleri her halde düşünülemezdi.

¹⁸⁶ Mualla Uydu Yücel, "Kumanlar (Kıpçaklar)", **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, ed. Osman Karatay, Serkan Acar, 3. bsk., İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2016, s. 564-565.

¹⁸⁷ Ahmet Gökbek, **Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarihi)**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2000, s. 240.

¹⁸⁸ Gökyay, **a.g.e.**, s. 90; Ayrıca bkz. Ergin, **Dede Korkut**, s. 77-78.

¹⁸⁹ Burada put olarak bahsedilen Türklerin atalarını anmak üzere yaptıkları tözleridir. Bkz. Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, 2. Bsk., Ankara, TTK Yayınları, 1972, s. 42-48.

¹⁹⁰ İnan, "Folklorda Ant", s. 280.

¹⁹¹ **DLT**, I, s. 362; Ayrıca bkz. İnan, "Folklorda Ant", s. 280-281.

¹⁹² Abdülkadir İnan, "Manas Destanı Üzerine Notlar", **TDAY Belleten**, 1959, s. 143.

Destanın bir yerinde Manas, “göğsü tüylü yağız yer beni vursun, dipsiz yüksek mavi gök beni cezalandırsın, keskin aybaltam beni parçalasın” diye ant içmektedir.¹⁹³ Şüphesiz bütün bu sözler, Kırgızların verdikleri sözü tutacaklarını, dolayısıyla, yalan söylemeyeceklerini göstermek için söylenmiş ibretlik ve özlü sözlerden başka bir şey değildi.

Kutadgu Bilig’de doğru sözlülüğü öven şu sözlerle rastlanmaktadır:

Vücudun nasibi hep boğazdan girer; ruhun nasibiye doğru sözdür ve kulaktan girer.

Tanrı gönlü ve dili doğru söz için yarattı; sözü eğri olanları zorla ateşe atarlar.

Doğru söyleyecekse dilin kımıldasın; sözün eğriyse onu gizlemelisin.

Ey bilge hâkim, gönül ve dilini doğru tut; vakti gelince yiyeceğin eksik olmaz.

Bu dünyada zenginlik dilerse, özünle ve sözünle doğru ol.

Ahreti kazanmak istersen, özünü, sözünü ve gönlünü daima temiz tut.

Beyin dili dürüst ve kalbi doğru olmalı ki, halka faydalı olsun, güneşi doğsun.

Beyin gönlü, dili ve doğası düzgün olmazsa, mutluluk o memlekette dolaşamaz, kaçır.

Sözünde durmayan beye ümit bağlama, ömrün boşuna geçer ve pişman olursun.

Gönlünü ve dilini doğru tut, Tanrıya sığın; Allah’ın emrine itaatsizlik etme.

Bilgiyle iş gör, sözün doğru olsun; öğrenmeye devam et, bugünü boş geçirme.

Sen beylere hizmet etmek istersen, gönlünü ve dilini doğru tut, sözüne hâkim ol.

Hareketini doğrult, tavrını düzelt, kendini gözet; dilin dürüst olsun, sözünü kısa kes.

Hareketi iyi, düşüncesi ve sözü doğruysa, bu onun aslına derhal tanıklık eder.

Eğer sözünün daima etkili ve geçerli olmasını istiyorsan, sordukları vakit söyle, sözün doğru ve dürüst olsun.

...İnsan sözünden dönerse, mutluluk ona yüz çevirir, kaçır.

Doğru sözlü insan çok iyi söylemiş; doğru söyleyeni tanrı karşılığına eriştirsın.

Bey sözü dürüst olmalı ve bundan caymamalı; sözünden dönene erkek denilmez.

Gönlünü ve dilini doğru, erdemiye yüksek tut; gaflete dalma, yolunu şaşırma.

Her zaman meşhur bir bey olarak kalmak için, doğru sözlü olmak gerekir.¹⁹⁴

1.5. Fedakâr Olmak

Kaynaklarda İslâm öncesi Türklerin, fedakâr insanlar oldukları bilgisi yer almaktadır. Bu bilgilerden birkaçını, konunun daha iyi anlaşılması için aşağıda vermeye çalışacağız.

¹⁹³ İnan, “Manas Destanı”, s. 144.

¹⁹⁴ KB, b: 991, 1024, 1026, 1743, 1747, 1748, 2010, 2012, 2013, 2158, 3169, 4000, 4052, 4288, 4300, 5076, 5078, 5079, 5210, 5902-5903

Mete, Hun tahtına geçtikten sonra, doğu komşusu olan Tunghuların, beklenmedik ağır siyasi baskısına maruz kalmıştı. Tunghular Mete'den önce babası Teoman'ın günde 1000 li koşan atını, arkasından da çok sevgili eşini istemişlerdi. Bu isteklere Mete; “nasıl olur da bir atı ve bir kadını, komşu bir devletten üstün tutabilirim?” Diyerek cevap vermişti. İsteklerinin derhal yerine getirildiğini gören Tunghular, bu defa da Hunlara ait, çorak bir toprak parçasını istemişlerdi. Bu isteğe Mete; “at ile kadın kendi şahsi malım idi. Bu sebeple onları verdim. Toprak devletin malıdır. Devletin malını veremem” demiş ve Tunghulara savaş açmıştı.¹⁹⁵ Bu tarihi bilgi Mete'nin devletin selameti için şahsına ait olan atı ve kadını gözünü kırpmadan verecek kadar fevkalade fedakâr bir insan olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Hun hükümdarı Hohanyeh Han (M.Ö. 58-31), ölmeden önce büyük oğlu Chü-mo-che'nin tahta çıkmasını istemişti. Fakat şehzadenin annesi olan Ulu Hatun; “on yıldan fazladır, Hunlar arasında büyük karışıklıklar var. İçimizdeki dirliğin kurulmasının üzerinden henüz çok zaman geçmedi. Halk arasındaki kan dökmeler de ancak yeni yeni azalmaya başladı. Oğlum Chü-mo-ch'e henüz çok genç. Halkın ona sadık kalıp kalmayacağını bilmiyorum. Bundan dolayı devletin yeniden tehlikeye girebileceğinden korkuyorum. Ben ve büyük hatun aynı ailedeniz. Bundan dolayı çocuklarımız da müşterek sayılır. En iyisi küçük kız kardeşimin büyük oğlu Tiao't'aomo-kao'nun tahta çıkmasıdır. Bunun üzerine küçük kız kardeşi büyük hatuna; “senin oğlun Chü-mo-ch'e küçüktür. Fakat devlet büyükleri ile vezirler, onunla birlikte devlet işlerini yürütebilirler. Eğer en soylu oğlu bir tarafa bırakıp, ikinci derecedeki oğlu tahta çıkarırsak bazı karışıklıklar kesin olarak ortaya çıkabilir” dedi.¹⁹⁶ Bu bilgi, milletin selameti uğruna gösterilen fedakârlığın, had safhada olduğunu göstermesi bakımından çok önemlidir.

Chao Hun Kağanı Liu ts'ung döneminde (311-318), Ch'inlerle Tabgaçlar birleşerek Hun ordularını tazyike başlamıştı. Bu hareket neticesi kumandanlardan Liu Pao mağlup olmuştu. Bu komutan, savaş sırasında atından düşmüştü. Bunu gören askerlerden biri hemen yanına gelerek onu kendi atına bindirmek istemiş, fakat o; “böyle bir zamanda, herkes kendini düşünmeli, benim yaram çok ağır” demişti. Bunun üzerine gözyaşlarını tutamayan asker, kumandanına; “ben sıradan bir adamım, nasıl kendimi düşüneyim? Siz, bu devlet için gerekli bir kumandansınız. Ülkenin ve milletin geleceğinin size ihtiyacı var” diyerek, komutanı atına

¹⁹⁵ Ligeti, **a.g.m.**, s. 32; Ayrıca bkz. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, s. 158-159; Tilla Deniz Baykuzu, **Hun İmparatorluğu**, Konya, Kömen Yayınları, 2012, s. 41-42; Ying-shih Yü, “Hsiung-nu”, çev. Selçuk Esenbel, **Erken İç Asya Tarihi**, der. Denis Sinor, 5. bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 171; Salim Koca, “Büyük Hun Devleti”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. I, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1058-1059.

¹⁹⁶ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, s. 182-183; Ayrıca bkz. Deguignes, **a.g.e.**, s. 235-236; Hüseyin Namık Orkun, **Türk Tarihi**, C. I, Ankara, Akba Kitabevi, 1946, s. 54.

bindirerek savaş meydanından hızla çıkarmıştı.¹⁹⁷ Görüldüğü üzere burada vatan ve millet uğruna canını hiçe sayacak kadar fedakâr olan bir Türk askerî örneği ile karşılaşılıyor.

Kaynakların bildirdiğine göre, Bilge Kağan, kardeşi Köl Tegin'in sayesinde hükümdar olmuştu. Bunun bilincinde olan Bilge Kağan, tahtı kardeşine bırakmak istediye de kardeşi bunu reddetti ve ağabeyinin tahta çıkmasını istedi. Bu fedakârca hareket üzerine tahta çıkan Bilge Kağan, kardeşi Köl Tegin'i sol şad ilan ederek tüm Köktürk ordularının komutasını ona verdi.¹⁹⁸ Bu suretle üstün bir fedakârlık örneği gösteren kardeşine, bir nevi minnetini ödemiş oldu.

Yazıtlarda, Köktürk kağanlarının fedakârlık örneklerinin had safhaya ulaştığı görülmektedir. Bilge Kağan, hükümdar olduktan sonra Türk milleti için yaptığı fedakârlıkları, şu sözlerle ifade etmiştir:

“Ben, hiç de zengin ve müreffeh bir halk üzerine hükümdar olmadım. Tam tersi karnı aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil bir halk üzerine hükümdar oldum. Kardeşim Köl Tegin ile konuşup anlaştık; babamızın, amcamızın kazanmış oldukları halkın adı sanı yok olmasın diye, Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmam; kardeşim Köl Tegin ve iki şad ile birlikte, ölesiye çalıştım, çabaladım. Ben hükümdar olunca her yere gitmiş olan halk, öle yite, yayan yapıldak dönüp geldi. Halkı besleyip doyurayım diye, kuzeyde Oğuz halkına, doğuda Kıtan ve Tatabı halklarına, güneyde de Çin halkına doğru, on iki kez büyük ordu sevk ettim, savaştım. Ondan sonra bahtım ve talihim olduğu için ölecek halkı diriltip doyurdum. Çıplak halkı giyimli, yoksul halkı zengin, az halkı çok ettim. Devleti olandan, güçlü hakanı olandan, daha iyi hale getirdim. Dört taraftaki halkları, hep kendime bağladım. Böylece, Türk halkını düşmansız hale getirdim.”¹⁹⁹ Bilge Kağan ve Köl Tegin'in yaptığı fedakârlıklar, sadece bunlarla sınırlı değildir. Bu fedakâr kardeşlerin milletin kurtuluşu için giriştikleri savaşlardaki yaşlarının 16 olduğu düşünüldüğünde fedakârlıkların ehemmiyeti çok daha iyi anlaşılmaktadır.²⁰⁰

24 Oğuz boyundan “kınık”, “zahmete katlanan, çalışkan ve fedakâr kimse” demektir. Öyle anlaşıyor ki, “çalışkan, fedakâr ve faal insanlarla boylar için kınık sözü bir sıfat olarak kullanılıyordu.”²⁰¹ Bu bilgi Oğuzların fedakâr insanlar olduklarına delil teşkil etmektedir. Zira

¹⁹⁷ Gömeç, **Türk Hun Tarihi**, s. 243.

¹⁹⁸ Chang, **a.g.t.**, s. 171; Ayrıca bkz. Mau-tsai, **a.g.e.**, s. 238-239; İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, **Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi**, Ankara, TTK Yayınları, 2006, s. 51; Taşağıl, **Göktürkler**, s. 336; Ligeti, **a.g.e.**, s. 201.

¹⁹⁹ Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 31-33; Ayrıca bkz. Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, C. I, Ankara, TDK Yayınları, 1936, s. 41-44; Aydın, **Orhon Yazıtları**, s. 64-66; Ölmez, **a.g.e.**, s. 96-97; Ali Öztürk, **Ötüken Türk Kitabeleri**, Ankara, MEB Yayınları, 2001, s. 69-70.

²⁰⁰ Güngör, **a.g.m.**, s. 205.

²⁰¹ Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. I, Ankara, TTK Yayınları, 1971, s. 354.

onların boylarına “fedakâr” anlamına gelen isim vermeleri her halde sebepsiz değildir. Bu fikrimizi desteklemesi bakımından Dede Korkut Hikâyelerinden Deli Dumrul Hikayesi’ni örnek verebiliriz. Bu hikâyeden Oğuzlar arasında fedakârlığın had safhada olduğu anlaşılmaktadır. Destana göre:

“...Azrail, Deli Dumrul’un canını almaya geldi. Deli Dumrul, Azrail’den eşini görmek ve çocuklarını ona emanet etmek için müsaade istedi. Daha sonra eşinin yanına gitti ve ona; “...gözün kimi tutarsa, gönlün kimi severse, sen ona var, İki oğlancığı öksüz koma” dedi. Onun bu sözleri üzerine karısı; “...Arş şahit olsun, sekizinci kat gök şahit olsun, yer şahit olsun, gök şahit olsun, Ulu Tanrı şahit olsun, benim canım senin canına kurban olsun” dedi, razı oldu. Azrail kadının canını almaya geldi. Deli Dumrul eşine kıyamadı. Tanrıya yalvararak şöyle dedi: “...Alırsan ikimizin canını birlikte al, korsan ikimizin canını birlikte koy, Keremi çok kadir Tanrı” dedi. Hak Taalaya Deli Dumrul’un sözü hoş geldi. Azrail’e; “o iki helale 140 yıl ömür verdim” dedi. Deli Dumrul 140 yıl daha eşiyile ömür sürdü.²⁰² Dede Korkut Hikâyelerinden aldığımız bu kısa bilgide, bir Oğuz kadınının, kocasına canını feda edecek kadar sadık olduğu görülmektedir. Şüphesiz ki bu tür fedakârlık örnekleri Oğuzlar arasında oldukça yaygın idi.

İslâm öncesi Türk toplumlarında, kadınlar da çok fedakâr idiler. Eski Türk kadını savaş zamanında kocasıyla birlikte savaşa gider,²⁰³ barış zamanında ise eşiyile birlikte evin yükünü ve çocuklarının bakımını üstlenerek²⁰⁴ fedakârlık örneği sergilerdi. Bu konuda A. İnan, “kadının gösterdiği fedakârlıklara nazaran, erlerin fedakârlıkları aşağı kalmakta”²⁰⁵ diyerek, İslâm öncesi Türk kadınının, ne kadar üstün bir fedakârlık duygusuna sahip olduğunu izah etmiştir.

İslâm öncesi Türk devletlerinde görülen ve sosyolojide levirat adı verilen bir aile düzeni vardı. Buna göre, babaları ölen oğullar öz olmamak şartıyla üvey analarıyla, kardeşleri ölen kişiler ise kardeşinin dul kalan karısıyla evlenirdi. Bu evlilikler, bizim bildiğimiz manada evlilikler değillerdi. Bu evliliklerin amacı dul kalan kadınlar ile yetim çocukların sahipsiz kalarak, yoksulluk içerisinde yaşamalarına mani olmaktı. Nitekim varlıkta ve yoksullukta, bütün aile bireyleri hep birlikte kendi kaderlerini paylaşmak zorunda idiler. Aile üyelerinde

²⁰² Gökyay, **a.g.e.**, s. 133-143; Ayrıca bkz. Ergin, **Dede Korkut**, s. 117-127.

²⁰³ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 29. bsk., İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2010, s. 232.

²⁰⁴ Özkan İzgi, “İslamiyetten Önceki Türklerde Kadın”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, C. XI-XIV., 1973-1975, s. 154-155; Ayrıca bkz. Bertold Spuler, “Gök Türklerin Dini ve Kültürü Hakkında Mülâhazalar”, **VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, Ankara, 1976, s. 663.

²⁰⁵ Abdülkadir İnan, “Türk Mitolojisinde ve Halk Edebiyatında Kadın”, **Makaleler ve İncelemeler**, C. I, 2. bsk., Ankara, TTK Yayınları, 1987, s. 276.

ben ölürsem eşim ve çocuklarım ne olur diye bir kuşku ve korku olmamalı idi.²⁰⁶ Böylesi üstün bir fedakârlık anlayışına sahip olmaları milli hasletlerinden gelmekte idi.

Kutadgu Bilig'den fedakârlıkla alâkalı şu birkaç sözü verebiliriz:

Babamın canı hükümdarın hizmetinde feda oldu; Tanrı sana bu kulu da feda etsin.

Kişi işini kendisine candan bağlı olana danışır; sadık kişi kendini başkasına feda eder.

Vefalı hizmetkâr beyin faydasını ister; tenini, canını ve malını beyine feda eder.

Hükümdar sağlık ve esenlik içinde çok yaşasın, ben senin uğruna feda olayım.”²⁰⁷

1.6. İyiliksever Olmak

Eski Türklerin iyilik yapmaktan hoşlandıkları ve iyiliksever insanlar oldukları, vereceğimiz şu birkaç örnekte bariz olarak görülmektedir.

Avrupa Hun Kağanı Attila, iyiliksever bir hükümdardır.²⁰⁸ Onun huzuruna her isteyen girebilirdi; çünkü hiçbir zaman kapısı kapalı değildi ve “benim kapılarımı açık bırakınız, ben düşman bilmiyorum” derdi.²⁰⁹

Çin kaynaklarına göre Bilge Kağan, iyiliksever ve dost canlısı bir kişiliğe sahipti.²¹⁰ Onun bu üstün hasleti yetiştiği Türk kültür çevresinden almış olduğundan hiç şüphe yoktur.

Karluk ve Çiğiller, cana yakın, iyi huylu ve iyiliksever insanlardır.²¹¹ Kaynakların bilhassa onların bu özelliklerine dikkat çekmeleri, bu toplulukların, bu değerinde hayli ileri olduklarını göstermektedir.

Uygur kültür çevresinde yazılmış bir fal kitabında insanlara “iyilik” tavsiye olunmaktadır. Buna göre:

Arkadaşın için her vakit iyilik düşün, ondan da sana daima iyilik gelir...

Her işi bırak, iyilik ve hayırlı işlerle meşgul ol; tehlike geçer, iyilik gelir.

Eğri tavır ve hareketi bırak, ters düşünceleri kendinden uzaklaştır; iyiliği sev, hayırlı işler ile meşgul ol.

...sakin tut, hareket etme; iyilik etmekteki gayretini eksiltme.²¹²

²⁰⁶ Jozsef Deer, “İstep Kültürü”, çev. Şerif Baştav, **DTCF Dergisi**, C. XII, S. 1-2, 1954, s. 162; Ögel, **Türk Kültürünün**, s. 241, 245; Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 220, 294; Saadettin Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, 2. bsk., Ankara, Berikan Yayınevi, 2012, s. 39; Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, s. 248.

²⁰⁷ **KB**, b: 1555, 1943, 2728, 3876

²⁰⁸ **Türk Dünyası Kültür Atlası (İslam Öncesi Dönem)**, yay. Haz. Metin Eriş v.d., İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1997, s. 100.

²⁰⁹ Hüseyin Namık Orkun, **Attila ve Oğulları**, İstanbul, Remzi Kitaphanesi, 1933, s. 100.

²¹⁰ Togan, Kara, Baysal, **a.g.e.**, s. 51; Ayrıca bkz. Mau-tsai, **a.g.e.**, s. 239.

²¹¹ Sümer, **a.g.e.**, s. 49; Ayrıca bkz. Taşağıl, **Eski Türk Boyları**, s. 58.

²¹² Arat, **Eski Türk Şiiri**, s. 257, 285, 295, 305.

Radlov tarafından derlenen Altay yaradılış destanında, “öğret insanlara sen, her dem iyi olmayı” denilmektedir.²¹³ Sadece bu ifade bile, Altaylıların ne kadar iyiliksever olduklarına şahitlik etmektedir.

Kutadgu Bilig’e göre, töre’nin dayandığı dört ilkedен biri de iyiliktir.²¹⁴ Bundan dolayı olsa gerek, eserde “iyiliğe” dair oldukça fazla beyit bulunmaktadır. Bunlardan birkaçı şu şekildedir:

Sen her iki dünyayı arzu ediyorsan, bunun çaresi iyilik yapmaktır.
Eğer kendin iyilik bulmak istiyorsan, yürü iyilik et, başka söze ne gerek.
Yürü, ey iyi kişi, iyilik yap, iynin işi hep düzgün gider.
Ey yumuşak huylu insan, kötülük etme; hem hareketin hem de sözünle bugün iyilik et.
Daima iyilik yap, kötülükten ırak dur; ister otur ister kalk, bundan sana hep iyilik gelir.
Devlete kavuşursan kibirlenme; elinden geldiğince iyilik yap, kötülük etme.
Hayatı boşa geçirme, iyilik yap; geçip gidenlerden ibret al.
Sen halkı beladan, zulümden koru, iyilik yap; elinle ve dilinle halkı sevindir.
Kötüye yaklaşma, ondan uzak dur, kaç; daima iyilik yap, tavır ve hareketlerini düzelt.
Ey iyi insan, iyilik yapmaya devam et; iyilik yaşlanmaz, onun ömrü ebedidir.
Ey asil doğalı, her iki dünyada kişiye faydalı olan şey iyilik yapmaktır.
Bütün halka samimi bir merhamet göster; daima iyilik yap, kendin de iyilik bul.
Hür ve serbest insanlar hep iyiliğin kuludur; bunlara iyilik yolunu hep açık bulundur.
Beni iyiliğe doğru götür, kendin iyi ol; kişi iyi insanlara bakarak yolunu düzeltir.
Nereye gidersen git, yalnız iyi ol; soya ve asalete bakma, kendinde iyilik ara.
Sen iyilik yap, kötü olma; böylece nerede istersen orada korkmadan dolaşabilirsin.
Gücün yettiğince herkese iyilik et; hiç şüphe etme, sana bundan ancak iyilik gelir.
Ey hükümdar..., Tanrının yarattıklarına karşı iyi ol, temiz kalple davran.
Bugün herkesin iyi olmasını istersen, kendin iyi ol, ey memleketin büyüğü.
Huzur ve iyilik istersen, yürü, iyi ol; bol nimet içinde ebedi hayat sür.
Yürü, iyilik yap, iyilik ek; bunda sen ebedi iyilik bulursun.
Sen iyiye kıymet ver, ona her türlü iyiliği yap; ey namdar, böylece bütün halk iyi olur.
Gayret et, kendini cehennemden uzaklaştır; daima iyilik yap, Tanrı seni korur.
Olabildiğince iyilik yap, iyi ad dile ve bu ölümsüz adla yaşamaya devam et.
Sen iyilik yap ve iyi düzen kur; her iki dünyada da kötülük görmeden yaşa.²¹⁵

²¹³ Ögel, **Türk Mitolojisi**, s. 464.

²¹⁴ İbrahim Kafesoğlu, **Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri**, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980, s. 20.

Divanü Lûgat-it Türk'te, "büyüklüğe eriştiğin zaman iyi huylu ol, beyler yanında iyiliğe araç olan kişi ol"²¹⁶ denilerek tavsiyede bulunmaktadır ki bu anlayış eski Türk düşüncesini yansıtmaları bakımından önemlidir.

Atebetü'l Hakayık'ta ise, "iyilik" üzerine söylenmiş şu anlamlı sözler yer almaktadır:

Resul, dünya için tarladır demiş; tarlada çalış çabala ve iyilik ek.

Kötülük yapan adama sen iyilik yap; keremin başı budur, bunu iyi bil.

İyi hareket et, gönüller alarak yaşa; kötülükten kendini bir yana çek.²¹⁷

1.7. Kanaatkâr Olmak

İslâm öncesi dönemde de kaynaklar Türklerin son derece kanaatkâr insanlar olduklarını kaydetmişlerdir. Bu konudaki en güzel örneği, Attila'nın hayatı teşkil etmektedir. Attila'nın, her bakımdan kanaatkâr olduğu, kaynakların ittifakla üzerinde durdukları bir husustur.²¹⁸ Attila'nın bu hasletini ataları İskitlerden aldığı, Nikolay Damaski'nin şu sözlerinden çok rahat bir şekilde anlaşılmaktadır. Ona göre: "İskitler, sadeliğe ve aza kanaat eden bir millet idiler."²¹⁹

Yine Lombard Kralı Agilulf, bir zamanlar komşuları olan Avarlar hakkında şöyle düşünüyordu "Avarlar, kanaatkâr olduklarından azla yetinecekler ve onlarla birlikte ne fetihler yapılacaktır."²²⁰

Bu vasıf destanlara da yansımıştır. Mesela Manas destanında Manas, arkadaşlarına hayvan kesip yedirmişti. Bunu duyan babası; "ya yavrum, israf etmişsin" deyince Manas: "Ey baba, kızma. İnsana dünya ile hayvan bulunur. Bunca sahipsiz hayvanı güdüp, ne bulacaksın? İnsana birazcık servet yetmiyor mu?"²²¹ Diyerek babasına kanaatkâr olması gerektiğini ifade etmişti.

XI. yüzyıl Arap kaynağı İbn Hassul; "Türkler bozkırlara, otsuz ve ocaksız çöllere de alışkındırlar. Gerektiğinde pek aza kanaat getirerek, gün geçirecek kadar dayanıklıdırlar"²²² demektedir.

Kutadgu Bilig'de, kanaatkâr olmanın gereği şu sözlerle ifade edilmiştir:

²¹⁵ KB, b: 226, 227, 345, 1148, 1296, 1330, 1333, 1367, 1508, 1639, 1659, 2160, 2990, 3263, 3507, 3511, 4256, 5194, 5200, 5237, 5249, 5283, 5306, 5608, 5744

²¹⁶ DLT, I, s. 64.

²¹⁷ Yükeki, a.g.e., s. 89, 94, 95.

²¹⁸ Orkun, Attila ve Oğulları, s. 51; Ayrıca bkz. Ahmetbeyoğlu, Avrupa Hunları, s. 48.

²¹⁹ Zaur Hasanov, Çar İskitler, akt. İlyas Topsakal, İstanbul, TDAV Yayınları, 2009, s. 13; Ayrıca bkz. Hasan Ata Abeşi, Türk Kavimleri Tarihi, İstanbul, Şa-to Türkiyat, 2001, s. 53.

²²⁰ Marcel Brion, Hunların Hayatı, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, Orkun Yayınevi, 1981, s. 189.

²²¹ Keneş Yusupov, Manas Destanı, sd. Fikret Türkmen, Alimcan İneyet, Ankara, AKM Yayınları, 1995, s. 31.

²²² Abbas Azzavi, "İbni Hassul'un Türkler Hakkında Bir Eseri", çev. Şerefeddin Yaltkaya, Belleten, C. IV, S. 14-15, 1940, s. 259; Ayrıca bkz. Rasonyi, Tarihte Türklük, s. 64.

Gözü tok insan, fakir olsa dahi zengin sayılır; insan sebat ederse her işte başarılı olur.
Gözü tok olan, kul olsa bile beydir; cimrinin beyliğinden bu kulluk daha iyidir.
Hangi bey cimriyse, o fakirdir fakir; hangi kulun gözü tok ise o gönlü zengin beydir.
...zengin olmak istersen kanaatkâr ol; böylece kendi nasibini elde etmiş olursun.
Ne varsa ona kanaat et, bey adını al; hırsına hâkim ol, sevinç içinde yaşa.
Açgözlüye dünya malı az gelir; olanla yetinenin ömrü mutluluk içinde geçer.²²³
Atebetü'l Hakayık, kanaatkâr olmakla alâkalı, şu sözlere yer vermiştir:
Mal hırsını gönülden çıkar ve karın tokluğu ile iktifa et.
Bu dünya malından, yiyecek ve giyecek kadarını al; fazlasını isteme, fazlası
yüklenilecek vebaldır.²²⁴

1.8. Merhametli Olmak

İnsanı diğer canlılardan ayıran en önemli özellik, kişinin merhamet duygusuna sahip olmasıdır. Bu özelliği, İslâm öncesi Türk kültür çevresinde yetişen insanlarda fazlasıyla görmek mümkündür. Nitekim kaynaklarda bu doğrultuda oldukça fazla bilgi yer almaktadır. Bu bilgilerden bazılarını burada vermeye çalışacağız.

Vusunlar, Yüeciler tarafından büyük bir hezimete uğratılmıştı. Vusun hükümdarı, bu savaşta öldürülmüş, halkı da Hunlara sığınmıştı. Bu sırada hükümdarın oğlu K'un-mo yeni doğmuştu. Bakıcısı yemek aramak için onu ıssız bir yere bırakıp gitmişti. Döndüğünde dişi bir kurdun, onu emzirdiğini gördü. Ayrıca kuşların ağızlarında et parçalarıyla onun etrafında dolaştıklarına şahit oldu. Bakıcı onu alarak Hunlara götürdü. Hun hükümdarı bu çocuğu çok sevdi. Onu büyük bir özenle yetiştirdi. Çocuk büyüyüp delikanlı olunca ona babasının halkını verdi.²²⁵ Hun hükümdarının, yetim bir çocuğu himayesine alarak büyütmesi, onun merhametli bir insan olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Chao hükümdarlarından Liu Yao, küçük yaşta öksüz ve yetim kalmıştı. Liu Yüan, baba tarafından uzak bir akrabası olan bu çocuğu himayesine alarak onun en iyi şekilde yetişmesi için elinden geleni yapmıştı. Öz evlatlarından farklı görmediği bu çocuğu hiç yanından ayırmamış ve gittiği her yere götürmüştü.²²⁶ O, bu davranışıyla anne ve babasını kaybetmiş, şefkate muhtaç küçük bir çocuğa, ihtiyacı olan anne ve baba sevgisini öz evlatlarından ayırmamak suretiyle vermiştir ki bu davranışı onun ne kadar merhametli bir insan olduğunu göstermektedir.

²²³ KB, b: 2612, 2619, 2620, 4282, 4550, 5389

²²⁴ Yükeki, a.g.e., s. 89.

²²⁵ Ayşe Onat, Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”, Ankara, TTK Yayınları, 2012, s. 84.

²²⁶ Baykuzu, “Chao Devletleri”, s. 72.

Shih lo, hükümdar olduktan sonra öksüz ve yetim kalan çocuklara çeşitli hediyeler vererek onların ihtiyaçlarını gidermeye çalışmıştı. Onun bu merhamet dolu hareketi, bölgedeki farklı etnik grupların haklı olarak kendisine dostça yaklaşmasına sebep olmuştu.²²⁷

Attila'nın karakteristik özelliklerinden biri de merhametli bir kişiliğe sahip oluşu idi. O; “aman dileyene karşı merhametli, koruması altına aldığı insanlara karşı şefkatliydi.²²⁸ Fakirlere zulmedilmesine asla göz yummaz, onları himaye ederdi. Hâkimiyeti altına aldığı kavimleri ağır vergilerle ezmezdi.”²²⁹ Bu sebeptendir ki onun adı, Cermen efsanelerinde sevgi ve şefkat sembolü olarak yer bulmuştur.²³⁰

Budist tarihçi Sanang Seçen, Kuşan hükümdarı Kanişka'dan, şefkat kralı unvanıyla bahseder.²³¹ Tarihçinin, Kanişka'dan bu unvanla bahsetmesi her halde sebepsiz değildir.

Çin kaynaklarına göre Bilge Kağan, son derece merhametli bir kişiliğe sahipti.²³² Yazıtlarda yer alan; “Türgiş Kağan'ı ve halkı bizden biri idi. Bilmediği ve bize karşı yanıldığı için kağanı öldü. Komutanları ve beyleri de öldü. Bu suretle, On-ok halkı ıstırap gördü”²³³ şeklindeki sözleri, onun, ne denli engin bir merhamete sahip olduğunu göstermektedir.

Avarlar, Sirmiumu kuşatmışlardı... “İmparator, muhafız kıtası komutanlarından Callistrus adında birini Avarlara yollamak zorunda kaldı. O, gitti, savaş ve şiddetle ele geçirilmesi yerine, şehri onlara teslim etmeyi daha ihtiyatlı bir hareket olarak gördü. Zaten iki yıldır çok sert bir kıtlık çekiyorlardı. Tüm sığırlar ve yaban hayvanları tükenmiş ve sonunda kedi köpek gibi hayvanları yemeye başlamışlardı. Halk, kıtlığın kendilerini ne hale koyduğunu görünce Avarların onlara merhamet gösterdiğinden bahsediyorlardı. Hristiyan kardeşlerin birbirlerine göstermeleri gereken ilgiyi onların gösterdiğini söylüyorlardı. Çünkü onlar, artık kendi soydaşlarına acıymıyorlar ve cesetlerine saygı göstermiyorlardı. Şehre girdiklerinde insanların ne kadar sefalet içinde olduklarını gören Avarlar, onlara merhamet ettiler, yemeleri için ekmek, içmeleri için şarap verdiler. Fakat onlar iki yıl süren bir açlıkla

²²⁷ Baykuzu, “Chao Devletleri”, s. 142.

²²⁸ Fatma Aysel Dıngıl Ilgın, **Türk Tarihinin Bizans Kaynakları ve Byzantino Turcica Işığında Avrupa Hunları**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2018, s. 47; Ayrıca bkz. Abdullah Üstün, **Türk Tarihinin Bir Kaynağı: De Origine Actibusque Getarum**, Balıkesir, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007, s. 100.

²²⁹ Deguignes, **a.g.e.**, s. 489.

²³⁰ De Boor, **a.g.e.**, s. 58.

²³¹ Sadri Maksudi Arsal, “Orta Asya”, **Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri**, 2. bsk., Ankara, TTK Yayınları, 2014, s. 316.

²³² Mau-tsai, **a.g.e.**, s. 244.

²³³ Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 29; Ayrıca bkz. Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, s. 37-39 ; Aydın, **Orhon Yazıtları**, s. 62; Ölmez, **a.g.e.**, s. 95.

güçsüz düştüklerinden dolayı, hırsla yemek yediler ve o anda öldüler.”²³⁴ Bu bilgiler bile Avarların ne kadar merhametli olduklarını göstermektedir.

Yine Avarlar, Langobardlarla Gepidler arasındaki mücadelede Langobardların tarafında yer almıştı. Avarların desteğini alan Langobardlar, 566-567 yılında Gepidlerle girdikleri mücadelede onları büyük bir hezimete uğratmışlardı. Galipler mağluplara karşı içlerinde öylesine büyük bir intikam besliyorlardı ki, ellerine geçirdikleri Gepidleri hiç acımadan insafsızca katletmişlerdi. Avarlar onların bu vahşiyane hareketlerine karşı, kendilerine sığınan Gepidleri çadırlarına alarak korumuşlardı.²³⁵ Avarların mağlup da olsalar Gepidlerin böyle bir muameleye tabi tutulmalarına merhamet dolu gönülleri razı değildi. Bir Türk, böyle insaf dışı bir hareket karşısında sessiz kalamazdı. Çünkü merhamet dolu vicdanı buna elvermezdi. Öyle de oldu. Gözü dönmüş Langobardların ellerinden kurtulan Gepidleri çadırlarına almak suretiyle korumuşlar, başka bir deyişle onlara, Türk’ün merhametliliğini göstermişlerdi.

Emevilerin Horasan valilerinden Sa’id b. Osman (Ö. 680-81), 675-676 yılları arasında Buhara üzerine büyük bir sefer düzenlemişti. Bu sefer sırasında Buhara, Kabaç Hatun tarafından yönetilmekteydi.²³⁶ Narşahî, bu sefer sırasında Kabaç Hatun’un ne kadar merhametli bir kişiliğe sahip olduğunu gösteren şöyle bir olay anlatmaktadır. Ona göre:

“Said, Hatun ile Buhara’da barış yaptıktan sonra, hasta düştü. Hatun, onu ziyarete gitti. Elinde altın dolu bir kese vardı. Elini keseye soktu ve keseden iki şey çıkardı ve “bunun birini, hasta olursam yiyeyim diye kendime saklıyorum. Diğerini de sana vereyim ki, yiyip iyileşesin” dedi. Said hatunun büyük bir izzet ve önemle verdiği şeye baktı ve hayretler içinde kaldı. Çünkü hatunun kendisine verdiği şey, bayatlamış bir hurma idi. Bunun üzerine Said adamlarına beş deve taze hurma yükleyip hatuna götürmelerini emretti. Hatun, Said’den gelen çuvalları açınca birçok hurma gördü. Kesesini açtı ve kendi hurmasını çıkartıp, o hurmalarla karşılaştırdı. Said’in gönderdiği hurmaların yanında kendi hurmasının çok bayat olduğunu gördü. Bunun üzerine hatun Said’in yanına gitti ve “bizim, bu tür yiyeceğimiz çok yoktur. Bu yüzden bu iki hurmayı uzun yıllar, hastalık için saklamıştım”²³⁷ diyerek mahcup bir şekilde kendisinden özür diledi. O, bu davranışıyla yöneticisi bulunduğu şehri işgale gelen ve bu

²³⁴ Dinçer Koç, “Süryani Tarihçisi Efesli John (İoann Ephesus)’un Gök-Türkler ve Avarlar Hakkında Verdiği Bilgiler”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 198, 2012, s. 104-107.

²³⁵ Orkun, **Türk Tarihi**, s. 84-85.

²³⁶ Erkan Göksu, “Buhara Melikesi Kabac Hatun”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 29, 2011, s. 271.

²³⁷ Ebu Bekr Muhammed b. Cafer en-Narşahi, **Tarih-i Buhara**, çev. Erkan Göksu, Ankara, TTK Yayınları, 2013, s. 60-61; Ayrıca bkz. Göksu, **a.g.m.**, s. 274.

sırada hastalanan bir ordunun komutanının sağlığına kavuşmasını isteyecek ve bunun için faaliyette bulunacak kadar merhamet dolu bir yüreğe sahip olduğunu göstermiş oldu.

Uygurlar, dul kadınlara merhametle muamele ederlerdi²³⁸. Sadece bu bilgi bile onların ne kadar merhametli insanlar olduklarını göstermek için yeterlidir.

Sou-lou Kağan, Arap valisi Cüneyd ile İslâm dini üzerine tam üç saat baş başa sohbet etmişti.²³⁹ Sohbet sonrası Cüneyd, kağanla alâkalı izlenimlerini; “bu Türk’ten daha merhametli birini görmedim” şeklindeki sözünü nakletmiştir.²⁴⁰ Cüneyd’in bu düşüncesinde ne kadar haklı olduğu Çin kaynaklarındaki; “Sou-lou Kağan çok merhametli bir kişiliğe sahipti”²⁴¹ şeklindeki bilgi teyit etmektedir. Her iki kaynağın da aynı haslete dikkati çekmesi onun merhametli bir insan olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Hazar ülkesinde, “Arsi” adı verilen Müslümanlardan bahseden Mesudî; “Eski zamanda İslâm’ın ortaya çıkışından sonra, Harezm bölgesinde savaş ve veba çıkınca bu insanlar Hazar melikine sığınmışlardır”²⁴² demektedir. Mesudî’nin verdiği bu bilginin bir benzeri, X. yüzyıl ortalarında Hazar Kağan’ı Yusuf zamanında yazılan isimsiz Kenize mektubunda da karşımıza çıkmaktadır. Bu mektubun yazarına göre; “Ermenistan’daki Yahudiler, Hristiyanların zulmünden kaçarak, Hazar ülkesine sığınmışlardı.”²⁴³ Her iki kaynağın verdiği bilgiden hareketle, Hazarların din ve mezhep farkı gözetmeksizin, zor durumda kalan ve kendilerine sığınan herkese kucak açacak kadar üstün bir merhamet duygusuna sahip olduklarını söyleyebiliriz. Hazarların sahip olduğu bu üstün vasfı, diğer bir kaynağımız olan Mukaddesî, Semender şehrini tanıtırken; “Bu şehir halkı, yabancıya karşı çok şefkatlidir”²⁴⁴ demek suretiyle daha net bir şekilde izah etmiştir. A. Koestler’in; “Gerçekte kaçanlara ya da kaçırılanlara, feleğin gösterdiği tek insaf, kuzeyde Hazarya gibi bir ülkenin varlığıydı diyebiliriz”²⁴⁵ şeklindeki ifadesi yukarıda izaha çalıştığımız Hazarların kendilerine sığınan insanlara karşı merhamet dolu kucaklarını açtıkları konusundaki fikirlerimizin tamamını kısaca özetler mahiyettedir.

²³⁸ Arsal, **a.g.e.**, s. 306.

²³⁹ Bu sohbet, 731 yılındaki Semerkand kuşatması sırasında gerçekleşmiştir. Bkz. Hüseyin Salman, “Türgiş ve Karluklarda İnsani Değerler ve Hukuk”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları: Başlangıcından Osmanlı dönemine Kadar**, I. Kitap, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, s. 190.

²⁴⁰ Câhiz, **a.g.e.**, s. 89.

²⁴¹ Eyüp Sarıtaş, **Çin Kaynaklarına Göre Türgişler Boyu ve Hakimiyeti**, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996, s. 44.

²⁴² Mesudî, **Muruc Ez-zeheb (Altın Bozkırlar)**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2014, s. 70.

²⁴³ Osman Karatay, “Hazarların Musevileşmesine dair bir Belge: Kenize Mektubu”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, C. V, S. 18, 2008, s. 4.

²⁴⁴ Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, **İslam Coğrafyası**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2015, s. 368.

²⁴⁵ Arthur Koestler, **Onüçüncü Kabile**, çev. Belkıs Dışbudak, 2. bsk., İstanbul, Plato Film Yayınları, 2007, s. 64.

Oğuzların merhametli insanlar oldukları Oğuz Kağan destanına şöyle yansımıştır: “Oğuz, fevkalade merhametli bir insandı”²⁴⁶. Bu sebeple etrafındakiler tarafından kendisine “Oğuz Aka” adı verilmişti.²⁴⁷ Bu adın ona hiç de boşa verilmediği, şu nasihatlerden çok daha iyi anlaşılmaktadır:

“Padişahın kethüdası ve veziri olacak kişinin padişahın malına ve dinine şefkat gösteren, halka eziyet etmeyi reva görmeyen kulluk etmiş ve kulluktan kalmış ihtiyaçları gören, gözeten ve rızık ile onların elini tutan kişi olması gerekir. Padişahlar öksüz ve yetimlerin atasıdır. Öksüzlere kendi atasından bin kat daha fazla şefkat göstermeleri gerekir. Ta ki zengin ata ile yoksul arasında bir fark olsun. Padişahlar, zayıf ve güçsüz kişileri kesinlikle incitmesinler ve onlara zahmet vermesinler.”²⁴⁸ Merhamet dolu, bu öğüt ve nasihatların sahibinin merhameti konusunda zerre şüphe duyulamaz.

Dede Korkut Hikâyelerinde, Oğuz elinin başbuğu Kazan Bey yönetimi altındaki insanlara karşı son derece şefkatli bir şahsiyet olarak temayüz etmektedir.²⁴⁹ Destana göre kahramanlar, sevdiklerine karşı fevkalade şefkatle muamele etmekteydiler.²⁵⁰ Bütün bu bilgiler Oğuzların merhamet dolu bir yüreğe sahip olduklarına şahitlik eder mahiyettedirler.

İslâm öncesi Türk devletlerinde, yöneticilerin sahip olmaları gereken birtakım özellikler vardı. Bunlardan biri de merhametli olmaları idi.²⁵¹ İdrisî, Nencan Şehri hakkında bilgi verirken; "Bu şehre, Türkler hâkimdir. Halka merhametli davrandıkları için, hâkimiyet bunlardan başkasının eline geçmez"²⁵² diyerek yöneticilerin yukarıda izah ettiğimiz özelliği taşıdıklarını belirtmiş olmaktadır. Esasen yöneticilerin hâkimiyetleri altındaki insanlara merhametle muamele etmeleri, devletin babalık vasfından ileri gelmekteydi.²⁵³ Bu konuda Kutadgu Bilig’de oldukça fazla örnek yer almaktadır. Buna göre:

Dinle, ne der, şefkatli insan; insanlığın başı merhamettir.

Merhametli insanı akıllı çok övdü; merhametli kişi insan için azizdir.

Merhametli birini bulursan bağrına bas; bilgi ve akıl bana böyle dedi.

Bey gönlünü alçak tutmalı, eli açık olmalı, merhameti de bunlara uygun olmalı.

Bütün halka samimi bir merhamet göster; daima iyilik yap, kendin de iyilik bul.

...Bey asil, haya sahibi, yumuşak huylu, merhametli olmalı.

İnsan merhametli olmalı ve kötülere acıyıp onlara iyi yolu şefkatle göstermeli.

²⁴⁶ Hüseyin Namık Orkun, **Oğuzlara Dair**, Ankara, Ulus Basımevi, 1935, s. 109.

²⁴⁷ Togan, **Oğuz Destanı**, s. 22; Ayrıca bkz. Gündüz, **a.g.e.**, s. 67.

²⁴⁸ Gündüz, **a.g.e.**, s. 164, 166.

²⁴⁹ Sümer, **a.g.e.**, s. 375.

²⁵⁰ Sümer, **a.g.e.**, s. 390.

²⁵¹ Donuk, “**Hükümdarın Vasıfları ve Vazifeleri**”, s. 104; Ayrıca bkz. Gömeç, **Türk Kültürünün**, s. 80.

²⁵² İdrisî, **a.g.e.**’den naklen bkz. Şeşen, **a.g.e.**, s. 123.

²⁵³ Turan, **a.g.e.**, s. 120.

İyi insan halka karşı şefkatli olur; merhametli olursan sen de iyi insan olursun.
Bütün insanlara karşı merhametli ol; başkalarının zararını isteme, yolunu şaşıрма.
Memleketinde gözünü ve kulağını keskin tut; merhametini herkese ulaştır.
Haris gönül ve temiz kalple Tanrıya tapın, halka merhamet ve şefkat göster.
İnsanların seçkini faydalı olandır; halk nazarında saygın kişi, merhametli olandır.
İnsanlık adını taşıyabilmek için iki şey gerekir; biri merhametli olmak...²⁵⁴

Hülasa, yukarıda verdiğimiz örnekler İslâm öncesi Türk toplumunda yaşayan insanların merhametli insanlar olduklarını göstermektedir. Bu duygu atalarımızdan biz torunlarına kalan en önemli hasletlerin başında gelmektedir. Mamafih günümüz dünyasında Türklerden başka mazlumların dertlerini kendilerine dert edinen, başka bir millet daha yoktur. Binlerce yıldan beri atalarımızdan bizlere kadar gelen bu değer, bizden sonra da gelecek nesillerimize aktararak sonsuza değin devam edecektir.

1.9. Mütevazı Olmak

İslâm öncesi Türkler, mütevazı insanlardı. Bu konuda kaynaklarda oldukça fazla bilgi yer almaktadır. Biz bunlar arasından seçmiş olduğumuz örneklerden bazılarını aşağıda vermeyi uygun gördük.

Chao Hun hükümdarı Shih Lo, ölmeden önce şöyle bir vasiyette bulunmuştu:

“Cenazeme gelecek insanlar, sıradan elbise giysinler. Törende, sıradan bir araba kullanılsın. Mezarıma, altın gibi değerli şeyler konulmasın.”²⁵⁵ Onun bu vasiyeti, kendisinin ne kadar mütevazı bir insan olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Hsia Hun Hükümdarı Popo, hükümdar olması için ısrar eden devlet adamlarına şöyle demişti:

“Ben henüz tam bir hâkimiyet sağlamış değilim. On iki yıldan beri savaşmakta olduğumuzdan rahat yüzü görmedim. Kazandığım başarılarla rağmen bütün birleşmeyi sağlayamadım. Yerimi benden daha dirayetli birine bırakmayı düşünüyorum. Onun için de hükümdar olamam”²⁵⁶ diyerek mütevazı bir şekilde hükümdarlığa layık olmadığını belirtmişti.

Kaynakların ittifakla üzerinde durdukları bir husus vardır, o da, Attila'nın son derece mütevazı bir insan olduğudur. Nitekim Attila, elindeki imkânlarla rağmen mütevazı bir hayat sürerdi. Bizzat kendisini görmüş olan Priskos, onun, sıradan tahta bir koltukta oturduğunu ve

²⁵⁴ KB, b: 1945, 1946, 1947, 2073, 2160, 2169, 3246, 3272, 5262, 5272, 5471, 6102, 6103

²⁵⁵ Baykuzu, “Chao Devletleri”, s. 161.

²⁵⁶ Ayşe Onat, “Kuzey Çinde Kurulan Hun Devletleri”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987, s. 35.

yaşadığı çadırın da oldukça sade olduğunu belirtmektedir. Attila, başkentinde ahşaptan bir saray yaptırmıştı. Bu sarayı Priskostan naklen Jordanes şu şekilde tasvir etmektedir:

“Sarayın bulunduğu mekânın etrafı, muazzam düz tahta levhalarla çevrili idi. Bu levhalar parlıyordu. Bunların yapısı öyle güzel idi ki, dikkatli birisi tahtaların birleştiriliş tarzını zorlukla anlayabilirdi. Etrafı çevrili büyük yemek odaları görülmekteydi. Burada her türlü dekorla düzenlenmiş sütunlar vardı”. “O, böylesi süslü bir muhitte, sıradan bir Hun vatandaşı gibi sade yaşardı. Misafirlerine gümüş tabaklarda çeşitli yemekler ikram eden bu mütevazı insanın kendisi tahta tabakta yemek yerd. Misafirlere altın ve gümüş kadehler verildiği halde onun kadehi tahtadan idi. Komutanlarının sırtındaki elbiseleri, ayakkabıları, kılıcının kabsazı, kılıfı ve atının takımları altın ve kıymetli taşlarla süslüyken, kendisinin bu eşyaları askerlerinininkinden hiç de farklı değildi.²⁵⁷ Görüldüğü üzere Priskos, Attilanın mütevazılığını bu şekilde açıklamaktadır.

Tabgaç hükümdarı Li-wei, Hsien-pei’ hükümdarı Tou-pin ile beraber, Tabgaç Devleti’ni dağıtan batıdaki kabilelere saldırmıştı. Fakat bu saldırı başarısızlıkla neticelendi ve ordudaki atlar dağılıp uzaklaştı. Tou-pin ise, yaya olarak kaçtı. Li-wei, onu aramaları için seçme atlarla adamlarını dört bir yana gönderdi ve bu adamlar Tou-pini bularak geri döndüler. Tou-pin, yüklü hediyeler vermek için atları gönderip kendisini kurtaranları öğrenmek istese de, Li-wei kendisini belli etmedi. Fakat Tou-pin, bir süre sonra olup bitenleri öğrenince çok mahcup oldu ve devletini bölüp yarısını Li-wein idaresine bırakmak istedi. Li-wei ise, bu teklifi kabul etmedi. Tou-pin bunun üzerine kızını Li-wei’ye verdi.²⁵⁸ Bu bilgilerden Li-wei’nin fevkalade mütevazı bir insan olduğu anlaşılmaktadır.

İşbara Kağan, ölmeden önce kendisinden sonra tahta oğlu Yung-yü-lü’nün yerine, kardeşi Ch’u-lo-hou’nun geçmesini vasiyet etmişti. Çünkü o, oğlu Yung-yü-lü’yü çekingen ve zayıf olarak görüyordu. Yung-yü-lü, babasının bu vasiyetini itirazsız kabul etti ve amcasına haber göndererek başkente gelip devletin idaresini eline almasını istedi. Fakat Ch’u-lo-hou başlangıçta kendisini tahta davet eden yeğeninden şüphelendi. Bu şüphelenmeden dolayı amca-yeğen arasında birkaç mektup teatisi yaşandı. Bu mektuplardan birinde Ch’u-lo-hou, yeğenine şöyle dedi:

“Bizler, Mukan Kağan’dan beri hep küçük kardeşleri büyük kardeşlere ve meşru olmayan çocukları meşru olanlara tercih etmeye başladık. Böylece atalarımızın törelerinden

²⁵⁷ Peter Vaczy, “Hunlar Avrupada”, **Attila ve Hunları**, der. Gyula Nemeth, trc. Şerif Baştav, Ankara, DTCF Yayınları, 1982, s. 103-104; Ali Ahmetbeyoğlu, “Tarihçi Jordanes (VI. Yüzyıl) ve Türkler Hakkında Verdiği Bilgiler”, **XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, Ankara, 2002, s. 75; A.mlf., **Avrupa Hunları**, s. 47-48, 53; Orkun, **Attila ve Oğulları**, s. 43, 51; Şerif Baştav, **Büyük Hun Kağanı Attila**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, s. 72-73; Ilgın, **a.g.t.**, s. 46.

²⁵⁸ Yıldırım, “**Erken Tabgaç Tarihi**”, s. 2718.

ayrılmış olduk. Bu sebeple birbirimize karşı saygımız kalmadı. Tahta sen çıkmalısın. Ben de önünde diz çöküp, sana itaat etmeliyim.” Bunun üzerine Yung-yü-lü amcasına haber göndererek:

“Sen benim amcamsın. Babamla aynı köktensiniz ve ikiniz bir gövde oluşturunuz. Ben de bu ağacın dalı ve yaprağıyım. Ağacın kökü ve gövdesi dururken benim kağan olmam doğru değil. Ayrıca ben genç ve tecrübesizim. Babamın vasiyetine de karşı gelemem. Bu yüzden tereddüt etmeden gelerek, tahta çıkmanı istiyorum”²⁵⁹ dedi. Bu bilgiler, Köktürklerin ne kadar mütevazı insanlar olduklarına kuvvetli bir delil teşkil etmektedir.

Çin İmparatoru T'ai tsung, Köktürk hükümdarı Ch'u-lo kağanın oğlu aşına She'er'i kaou-ch'ang ordu komutanı tayin etmiş ve ondan adı geçen bölgeyi Çin hâkimiyetine almasını istemişti. She'er, kendisine verilen bu görevi başarıyla yerine getirmiş ve bu başarıdan dolayı savaşa katılanlara ödülleri verilmişti. Ancak She'er, imparatorun bu konudaki fermanının gelmediğini ileri sürerek hiçbir şey almadı ve ferman geldikten sonra bir şeyler aldı. Ödülleri seçerken de birkaç tane yaşlı ve zayıf hizmetçi ile bazı eşyaları aldı. İmparator, onun bu mütevazılığını duyunca, onu övmüş ve ona, kao-ch'ang'tan ele geçen değerli bir kılıç ile bin top ipek hediye etmişti.²⁶⁰

İslâm kaynakları da İslâm öncesi Türklerin mütevazılığı hakkında bilgi vermektedirler. Mukaddesî, Hazarların Semender şehri hakkında bilgi verirken bu şehir halkının çok mütevazı olduğunu belirtmektedir.²⁶¹ Gırnâtî ise, Bulgar ülkesinde karşılaştığı Danka adındaki adamdan bahsederken; “o, mütevazı bir insandı, ne zaman karşılaştık bana selam verir, ikramda bulunurdu”²⁶² demektedir.

Kuman/Kıpçaklar, “mütevazı” manasına gelen isimler kullanacak kadar, alçak gönüllü insanlardı. Baskakov, Kuman başbuğu Osuluk'un isminin etimolojik izahını; “Osolug: sağduyulu, makul, tedbirli, alçak gönüllü, sade, basit” şeklinde yapmaktadır.²⁶³

Oğuzlarda boydaşları gibi mütevazı insanlardı. Reşidüddin, 24 Oğuz boyundan “Bügdüz”ün manasını, “herkese tevazu gösterip hizmet eden” şeklinde izah etmektedir.²⁶⁴

²⁵⁹ Deguignes, **a.g.e.**, s. 601; Mau-tsai, **a.g.e.**, s. 79-80; Ögel, **Türk Mitolojisi**, s. 295; Ayrıca bkz. Taşağıl, **Göktürkler**, s. 48.

²⁶⁰ Mau-tsai, **A.g.e.**, s. 358-359; Ayrıca bkz. Edouard Chavannes, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, çev. Mustafa Koç, İstanbul, Selenge Yayınları, 2013, s. 234; Eyüp Sarıtaş, “Aşına She'er'in Biyografisi Üzerine Bazı Notlar”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 139, 2002, s. 237.

²⁶¹ Mukaddesî, **a.g.e.**, s. 368.

²⁶² Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, **Gırnâtî Seyahatnamesi**, çev. Fatih Sabuncu, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2011, s. 166.

²⁶³ Mualla Uydu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, Ankara, TTK Yayınları, 2007, s. 60; ayrıca bkz. A.mlf., “İlk Rus Yıllıklarında Geçen Türk Kavimlerine Ait Şahıs İsimleri”, **Tarih Dergisi**, S. 39, 2004, s. 201.

²⁶⁴ Öztürk, **a.g.m.**, s. 530.

Dede Korkut Hikâyelerinde, Oğuz elinin başbuğu Beylerbeyi Kazan, birçok hasletinin yanı sıra, övünmekten hoşlanmayan bir şahsiyet olarak temayüz etmektedir.²⁶⁵ F. Sümer'in bu düşüncesinde ne kadar haklı olduğu, Dede Korkut'un yeni bulunan ve Salur Kazan'ın yedi başlı ejderhayı öldürmesi adlı hikayeden çok daha iyi anlaşılmaktadır. Kazan der: “*o anda bile alpım, erim diye övünmedim...*”²⁶⁶

Kırgızlarda aynı haslete sahipti. Manas Destanına göre Manas, kendini han seçmek isteyenlere; “Türk evlatları, işte buradasınız. Benden başkasını han seçiniz”²⁶⁷ diyerek tevazu ile hanlığa layık olmadığını belirtmişti.

Kutadgu Bilig’de mütevazı olunması gerektiğini öğütleyen şu sözlere rastlanmaktadır:

Kim halk içinde nüfûz sahibi olursa, onun dili ve sözü tatlı olmalı, tevazu göstermeli.

...hareketin doğru olsun, doğru yoldan sapma alçakgönüllü ol, büyük söz söyleme.

Devlet gelip kiminle bağdaşırsa, o kişi gösterişsiz ve alçak gönüllü olmalı.

Mutluluk göç atı gibidir, göçer gider; onu bulunduğu yerde tutan, alçakgönüllülüktür.

Gurur faydasızdır, o gönülleri kendinden soğutur; kişiyi alçakgönüllülük yükseltir.

Bey mütevazı ve alçakgönüllü olmalı; eğer böyle değilse, sen ondan elini çek.

Alçakgönüllü kişi halk arasında sevimli olur; haşin ve kibirli kişiyse sevimsiz olur.

Kumandanın doğası iyi ve alçakgönüllü olmalı; böylece kendini halka sevdirebilir.

Alçakgönüllü insan ne der, dinle; ey boş insan, gönlünü alçak ve dilini kısa tut.

Ne kadar büyük olsan da alçakgönüllü ol; ey oğul, büyüğe tevazu yakıştır.

bey ve halkın büyüğü olursan, buna karşı tevazu ve nezaket fedakârlığını göze al.

Alçakgönüllü ol, gururlanma; “hizmetkârların ve askerlerin çok” diye kibirlenme.

Bu mutluluğa güvenme, alçakgönüllü ol; hayata pek inanma, ondan elini çek.²⁶⁸

Atebetü’l Hakayık’ta mütevazilikle alâkalı şu sözlere rastlanmaktadır:

Kibri yere çalıp, tevazuu sıkı tut ve ona kuvvetle sarıl.

Kibir bütün dillerde yerilen bir huydur; huyların iyisi alçak gönüllülüktür.

Müminlik nişanı tevazudur; eğer mümin isen, mütevazı ol.

Tevazu göstereni tanrı yükseltir, kibirli olanı aşağı atar.²⁶⁹

Kısacası İslâm öncesi Türklerin son derece mütevazı insanlar olduklarını yukarıda vermiş olduğumuz örnekler, açıkça göstermektedir. Yine bu vasfın, geçmişten günümüze Türklerin devam eden en önemli hasletleri arasında yer aldığını da söyleyebiliriz.

²⁶⁵ Sümer, a.g.e., s. 375.

²⁶⁶ Metin Ekici, “13. Dede Korkut Destanı: Salur Kazan’ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi”, **Milli Folklor Dergisi**, S. 122, 2019, s. 10.

²⁶⁷ Yusupov, a.g.e., s. 61.

²⁶⁸ KB, b: 547, 1282, 1702, 1704, 2120, 2121, 2232, 2294, 2477, 4532, 4534, 5211, 5323

²⁶⁹ Yükneci, a.g.e., s. 92.

1.10. Namuslu Olmak

Kaynakların bildirdiğine göre, İslâm öncesi Türk topluluklarında, zinanın cezası ölümdü. Böyle bir suç işleyenler katiller ve isyan edenlerle aynı cezaya çarptırılıyorlardı. Kaynaklara yansıyan namus anlayışlarını ve uygulamalarından bazı örneklerini aşağıda vermeye çalışacağız.

Hun hükümdarı, doğu ve batı tiginlerinin Çin karşısında birkaç defa yenilmelerine çok kızmış ve onları çağırarak ölümle cezalandırmak istemiştir. Bunun üzerine, Hun tiginleri korkmuş ve Çine teslim olmak istemişlerdir. Fakat sonradan doğu tiginini pişman olmuş ve Çin'e teslim olmaktan vazgeçmiş, bu nedenle de batı tiginini tarafından öldürülmüştür. Öldürülen tiginin eşi ve iki oğlu ile halkı, batı tigininin hâkimiyeti altında Çin'e teslim olmuşlardır. Bu Hun tiginlerinden büyüğü olan Kimçitti, imparatorluk harem ve tavlasında görevlendirilmiş, çalışkan ve dürüst karakterinden dolayı zamanla imparatorun en yakın adamı olmuştur. Çin kaynakları, bu Hun tigininden güzel bir şekilde bahsetmektedirler.

Konumuzla ilgili olarak şu değerli bilgiler dikkati çekmektedir:

“...Kimçitti'nin, iki oğlu vardı. İmparator, bu çocukları çok sever ve onlarla oynardı. Çocuklar büyüüp delikanlı olduktan sonra bazen adab dışı hareketlerde bulunuyorlardı. Bir gün çocuklarını sarayın merdivenlerinde haremden kadınlarla oynaşırken gören Kimçitti, çocuklarına o kadar kızdı ki, kendine hâkim olamayarak en büyük oğlunu öldürdü.²⁷⁰ Kimçitti'nin bu hareketi toplumda var olan anlayışın onun şahsında en güzel örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim o'nun namus konusundaki bu hassasiyetinin aldığı aile ve toplum terbiyesinden ileri geldiği şüphesizdir.

Attila, Troyes şehri civarında iken, fakir ve dul bir kadının, on çocuğuyla beraber, Hunların eline geçmemek için kaçtığını görmüştü. Bunların yakalanarak derhal huzuruna getirilmelerini emretti. Korkudan ne yapacağını bilemez durumda, huzuruna getirilen bu kadına çocukların kendi öz çocukları olup olmadığını sordu. Kadının müspet bir cevap vermesi üzerine onlara geri kalan hayatlarını rahat bir şekilde sürdürebilecekleri kadar, para verdi.²⁷¹ Attila'nın kadına, “çocukların kendi öz çocuğu olup olmadığını” sorması, onun, namusa ne kadar önem verdiğinin bir delili olarak değerlendirilebilir. Bu düşüncemizi İtalyanlara ait Attila efsanesinde geçen, “Attila, namuskârlığı sebebiyle etrafındaki hükümdarlar tarafından çok sevilirdi”²⁷² cümlesi de desteklemektedir.

²⁷⁰ De Groot, a.g.e., s. 122.

²⁷¹ Orkun, *Attila ve Oğulları*, s. 90; Ayrıca bkz. Gömeç, *Türk Destanları*, s. 241.

²⁷² Eckhardt, a.g.m., s. 149.

Tabgaçlar, ilk yasalarını 339 yılında çıkarmışlardır. Bu yasaya göre gayrimeşru ilişki kuran kadın ve erkek idam cezasına çarptırılacaktır.²⁷³ Oluşturulan yasaya böyle bir madde eklenmiş olması Tabgaçların namus anlayışını yansıtmaları bakımından, son derece önemlidir.

Köktürk ceza kanunlarına göre; “tecavüzün evli bir kadına mı? yoksa bekar bir kıza mı yapıldığına bakılırdı. Eğer evli bir kadın tecavüze uğramışsa, mütecavizin suçu işleyen uzvu kesilir, sonra da kılıçla belinden ikiye ayrılırdı. Tecavüze uğrayan eğer bekâr bir kız ise, mütecaviz büyük bir fidye cezasına çarptırıldığı gibi, o kızla evlenmek zorunda bırakılırdı.²⁷⁴ Aksi halde ölüm cezasına çarptırılırdı. Bu bilginin örneğini bir Köktürk hükümdarının zina yapan Çinli bir prensesi halkın gözü önünde bizzat kendi kılıcıyla öldürmesinde de görüyoruz.²⁷⁵

Böğü Kağan’ın, hayatının efsanevi bir şekilde anlatıldığı Tarih-i Cihangüşa’ya göre:

“Böğü Han, bir gece evinde uyurken pencereden bir kız hayaleti girip onu uyandırdı. Fakat o, korkusundan uyur gibi yaptı. İkinci gecede aynı şey oldu. Vezirinin verdiği akıl üzerine üçüncü gece o kızla Akdağ adı verilen dağa gidip, orada şafak vaktine kadar sohbet etti. Bu durum yedi yıl, altı ay, yirmi iki günün her gecesi aynı şekilde devam etti.”²⁷⁶ Fakat Böğü kağan, bu kadar uzun bir süre başbaşa kaldığı bu kıza karşı herhangi bir art niyet beslemedi. Bu efsanevi bilgi Çin elçisi Wang yen-te’nin, “Uygurlar namuslu insanlardı”²⁷⁷ sözünde de teyit edilmektedir.

Sou-lou Kağan, Cüneyd b. Abdurrahman’a, İslâm dininin zina hakkındaki hükmünü sorunca Cüneyd: “Bize göre, zina edenler iki kısımdır. Birincisi, kendisine başkalarının namusuna göz dikmeye ihtiyaç bırakmaması, komşularının namusundan menetmesi için, bir kadın verdiğimiz kimse, ikincisi ise, kendisine böyle bir imkan vermediğimiz kimse (yani evli ve bekâr). Evli olmayana yüz sopa atarız. Ayrıca, bu cezayı tatbik ederken onun kötü şöhretini artırmak, herkesin kendi namusunu ondan sakınmasını temin etmek için her tarafa onu tanıtmak, teşhir etmek, tekrar aynı hareketi yapmasına mani olmak, onun yaptığını yapmak isteyenlerin önüne geçmek maksadı ile büyük bir kalabalığı hazır bulundururuz. Böyle bir hareketi yapmaya muhtaç bırakmadığımızı (evliyi) öldürünceye kadar taşlarız”, şeklinde cevap vermişti. Cüneyd’in bu cevabına, Kağan: “İyi ve güzel, büyük bir tedbir.” diye

²⁷³ Tuğba Gökçe Balcı, **Tabgaç Devleti (386-534)**, İstanbul, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2018, s. 72-73.

²⁷⁴ Deguignes, **a.g.e.**, s. 667; Ayrıca bkz. Mau-tsai, **a.g.e.**, s. 21-22; Aarsal, **a.g.e.**, s. 158; Taşağıl, **Göktürkler**, s. 98.

²⁷⁵ Ögel, **Türk Kültürünün**, s. 470.

²⁷⁶ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, çev. Mürsel Öztürk, 2. bsk., Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 104; Ayrıca bkz. Ögel, **Türk Mitolojisi**, s. 75; Gömeç, **Türk Destanları**, s. 210.

²⁷⁷ Ligeti, **a.g.e.**, s. 248; Ayrıca bkz. Ögel, **Türk Kültürünün**, s. 202.

mukabele etmişti.²⁷⁸ Bu cevap karşısında kağanın söylediği söz, namus anlayışlarını göstermesi açısından önemlidir.

Eski Türklerde kadınların savaşta düşman eline geçmesi büyük bir ayıp sayılırdı.²⁷⁹ Sou-lou Kağan, Araplarla girdiği mücadeleyi kaybedince, ordunun ağırlıkları düşman eline geçti. Kağanın hatunu da ağırlıkların yanında idi. Harem ağası, kağanın namusunu kurtarmak için hatunu öldürdü. Bu suretle kağanın namusunu kurtarmış oldu.²⁸⁰

Karluklardan bahseden İslâm kaynakları, onların namus anlayışlarını aksettiren bilgiler de vermişlerdir. Bu kaynaklardan Gerdizî: “Halluh’un anası kimsesiz bir yerde bir hayvana binmişti. Halluh’un hizmetkârlarından biri Halluh’un anasının yanına vardı, Ona sataştı. Kadın onu kovup, tehdit etti. Malumdur ki, Türklerin kadınları çok namuslu olurlar”.²⁸¹ demektedir.

Eski Türk kızları, bekâretlerini korumak amacıyla kemerlerinde bir hançer bulundururlardı. 752 yılında, Arapların Ermenistan Valisi Yezid ile evlenen Hazar prensesi, İslâm’ı ve Kuran’ı öğrendikten sonra üzerinde taşıdığı hançeri atarak, Yezid’in, yanına yaklaşmasına izin vermişti.²⁸² Eski Türk kızlarının aldığı bu tedbir, onların namus anlayışlarından ileri gelmekteydi. Bu ve buna benzer anlayışları bilen ya da gören Süryani Mihail, eski Türkleri kastederek: “Türkler arasında zina hadiselerine nadiren rastlanır. Çünkü onlar namuslu insanlardır”²⁸³ demiştir ki bu sözler verilen diğer örnekleri desteklemesi bakımından önemlidir.

“Oğuzlar, zina diye bir şey bilmezler” diyen İbn Fazlan şöyle devam etmektedir: “Böyle bir suç işleyen birini ortaya çıkarırlarsa onu iki parçaya bölerler. Şöyle ki; bu kimseyi, iki ağacın dallarını bir yere yaklaştırarak bağlarlar, sonra da bu dalları bırakırlar. Dalların eski haline gelmesi sonucu o kimse iki parçaya bölünürdü.”²⁸⁴ Ayrıca Oğuzlar arasında, oğlancılık da çok büyük bir suç idi. Fazlan, bu konuda Oğuz ülkesinde şahit olduğu bir olayı şöyle anlatmaktadır:

“Bir defasında, Türk hükümdarının vekili Küzerki’nin oymağına, koyun satın almak amacıyla Harezmi biri gelmiş, daha önce misafir olduğu bir Türk’ün evinde bir süre misafir

²⁷⁸ Câhiz, **a.g.e.**, s. 87.

²⁷⁹ V. V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, yay. Haz. Kazım Yaşar Koprıman, İsmail Aka, Ankara, TTK Yayınları, 1975, s. 24.

²⁸⁰ Hüseyin Salman, **Türgişler**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, s. 66.

²⁸¹ Gerdizî, **a.g.e.**’den naklen bkz. Şeşen, **a.g.e.**, s. 73.

²⁸² M. I. Artamonov, **Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler, Ruslar**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2004, s. 316-317; Ayrıca bkz. Eşref Buharalı, “Hazar Türklerinin Kültür Tarihine Ait Bazı Notlar”, **Türk Kültürü**, C. XXIX, S. 340, 1991, s. 508.

²⁸³ Mihail, **Süryani Patrik Mihail’in Vakainamesi**, trc. Hrand D. Andreasyan, y.y., y.y., 1944, s. 5.

²⁸⁴ Fazlan, **a.g.e.**, s. 35.

kalmıştı. Bu Türk'ün henüz yüzünde tüy bitmemiş bir oğlu vardı. Harezmi durmadan oğlanı kandırmaya ve isteğine ram etmeye çalışıyordu. Nihayet çocuk onun isteğini kabul etti. Türk de gelip onları suçüstü yakaladı. Hemen meseleyi Küzerkin'e götürdü. Küzerkin ona: Türkleri topla dedi. O da topladı. Türkler toplanınca, çocuğun babası olan Türk'e; doğru karar vermemi mi yoksa yanlış karar vermemi mi istersin? Diye sordu. Türk, "doğru karar vermeni isterim" dedi. Küzerkin, "öyleyse oğlunu getir" dedi. Türk de getirdi. Küzerkin her ikisinin de öldürülmesi gerekir dedi."²⁸⁵ Bu karardan Oğuzlarda oğlancılığın cezasının ölüm olduğu anlaşılmaktadır.

Bulgarlar arasında da zina diye bir şey yoktur. Zina onlara göre en büyük suçlardandı. İçlerinden biri zina ederse, dört kazık çakıp zina edenin el ve ayaklarını bunlara bağlarlar, sonra onu boynundan uyruklarına kadar balta ile yararak iki parçaya ayırırlar. Kadına da aynı cezayı tatbik ederlerdi. Kadın ve erkeği ikiye ayırdıktan sonra vücutlarının parçalarının her birini bir ağaca asarlardı"²⁸⁶ diyen İbn Fazlan, İtil Bulgarları arasında zinanın ne kadar büyük bir suç sayıldığını ve cezasının da o nispette büyük olduğunu güzel bir şekilde ifade etmektedir.

Zina, bazen de dayak cezası ile cezalandırılıbiliyordu. Bu hususta bilgi veren Gerdizî'ye göre:

"Dokuz Oğuzlarda bir kimse, bakire ile zina yaparsa ona 300 sopa vururlar. Ondan bir kısarak, gümüş bir kadeh, 50 deve alırlar. Bir kimse evli bir kadınla zina yaparsa, her ikisini hükümdarın kapısına getirirler. Hükümdarın emri üzerine her ikisine 300'er sopa vururlar. Adama, yeni keçeden döşeli bir harkâh yaptırıp kadının kocasına verirler. Sonra zina yapan kadını zina yaptığı adama verirler. Eğer zina yapan adamın imkânı varsa zina yaptığı kadının kocasına bir kadın bulup mihri de vermesini şart koşarlar. Zina yapan adam fakirse 300 sopa attıktan sonra onu serbest bırakırlar."²⁸⁷

İskendernâme'ye göre, "Deşt-i Kıpçak'a gelen İskender, bozkırda ak tenli, pembe yüzlü, ay ve güneşten daha parlak çehreli, dar gözlü, insanları baştan çıkaracak kadar ve meleklerde bile bulunmayan güzellikteki Kıpçak güzellerini gördü. Yüzlerinde hiç örtü olmayan ve bakanları yakan bu güzel kadınlar, erkeklerden çekinmiyorlardı. İskender, askerlerinin böylesi güzel kadınları görünce, gençlik coşkunu ile taşkınlık yaparak kendilerini tutamayacaklarından ve savaşta bozulacaklarından korktu. Ertesi gün huzuruna gelen Kıpçak beylerine: "kadınların örtünmeleri daha hayırlıdır; kadın takımı, taş ve demirden

²⁸⁵ Fazlan, a.g.e., s. 38.

²⁸⁶ Fazlan, a.g.e., s. 61.

²⁸⁷ Gerdizî, a.g.e.'den naklen bkz. Şeşen, a.g.e., s. 80.

de olsa, yine kadındır. Yabancıdan çekinmeyen bir kadın, kendi şerefini koruyamadığı gibi, kocasından da utanmıyor demektir.” dedi.²⁸⁸ Onun bu sözleri üzerine Kıpçak beyleri: “Padişahım, yüz kapamak bizim âdetimize uymaz. Senin âdetin yüz kapamayı isterse, bizim âdetimiz de göz kapamayı ister. Başkasının yüzünü görmemek lazımsa yüzü değil, gözü kapamak gerekir. Padişah bize darılmasın, yüz kapatılacak da arkaya mı bakılacak? Padişahım, sen gel de bu halkın yüzünü örtü ile kirletme; en iyisi bu örtüyü sen kendi gözüne as. Bir göz kapanırsa, ne ayı görür ne de güneşi” dediler.²⁸⁹ Bu sözler, Kıpçakların örtünmenin namusu etkilemediğine inandıklarını göstermektedir.²⁹⁰

Turfan harabelerinde bulunan eski bir Türk şiirine göre:

“Ne hoş bu ayıpsızlık, ayıpsız olmak gerek;

Ayıpsız olduktan sonra, ne yapsa gerek.

Ayıpsız kadına erkek boynunu eğmek gerek...”²⁹¹

Bu şiir, namus sahibi kadınların önünde başın eğilmesi gerektiği fikrini vurgulamaktadır.

Eski Türklerin, “namus” anlamına gelen şahıs ve boy isimleri kullandıkları da görülmektedir. Baskakov, şahıs ismi olarak Kuman başbuğu Osuluk’un isminin etimolojik izahını; “suylu-suylug: şerefli, namuslu” olarak yapmaktadır.²⁹² Boy adı olarak ise, Ebu’l-Gazi, 24 Oğuz boyundan “Çavuldur” un manasını “namuslu” olarak izah etmektedir.²⁹³

Eski Türklerin namus anlayışlarını destanlarında da görmek mümkündür. Oğuz Kağan Destanına göre:

“Günlerden bir gün Oğuz, bir yere durmuş tanrıya yalvarıyordu. Bir süre sonra gece oldu, karanlık çöktü. Gökten yeryüzüne doğru güneşten daha ışıkl, aydan daha parlak bir ışık indi. Kağan hemen o tarafa doğru koştu. Işığın içinde yalnız başına bir kız oturuyordu. O kadar güzeldi ki, alnında ateşten ışıkl, altın kazık yıldızı gibi parlayan bir ben vardı. Gülse, mavi gök gülüyor, ağlasa gök ağlıyor sanılırdı. Oğuz onu görür görmez kendinden geçti, aşık oldu, sevdi. Onunla evlenip muradını aldı.”

“Yine bir gün Oğuz Kağan ava gitti. Bir gölün ortasında bir ağaç gördü. Ağacın oyuğunda çok güzel bir kız yalnız başına oturuyordu. Gözleri gökten daha mavi, dişleri inci, saçları ırmak dalgaları gibiydi. O kadar güzeldi ki, insanlar onu gördüğünde “ah ölüyoruz!”

²⁸⁸ Resulzade, a.g.e., s. 219-220; Ayrıca bkz. M. Fahrettin Kırzioğlu, **Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar**, Ankara, TTK Yayınları, 1992, s. 101-102.

²⁸⁹ Resulzade, a.g.e., s. 220.

²⁹⁰ Kırzioğlu, a.g.e., s. 102.

²⁹¹ Arat, **Eski Türk Şiiri**, s. 267.

²⁹² Yücel, **İlk Rus Yıllıkları**, s. 61; ayrıca bkz. A.mlf., “**Şahıs İsimleri**”, s. 202.

²⁹³ Ebulgazi Bahadır Han, **Şecere-i Terakime (Türklerin Soykütüğü)**, haz. Muharrem Ergin, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, t.y., s. 51.

Diye feryat eder, şaşkınlıktan tatlı sütü ekşi kımız yaparlardı. Oğuz Kağan da o güzeller güzeli kızı görünce kendinden geçti, aşık oldu, sevdi. Kendine eş olarak aldı.”²⁹⁴ Bu vesika, Oğuz Kağan’ın, sevdiği bir kadına, evlenmeden önce kesinlikle el sürmediğini göstermektedir. Oğuz’un bu namus anlayışının Oğuz toplumuna malolduğu görülmektedir. Dede Korkut Hikayeleri’ne göre:

“Ulaş oğlu Salur Kazan, soylu Oğuz beylerini de alarak ava gitmişti. Bunu duyan Şökli Melik, derhal askerlerini Oğuz eline gönderdi. Kâfirin askerî, gece yarısı Kazan beyin ordasına geldi. Altından otağını bastılar. Kaza benzer kızı, gelini feryat ettirdiler. Tavla tavla şahbaz atlarına bindiler. Katar katar kıvıllı develerini yedekte çektiler. Ağır hazinesini, bol akçesini yağmaladılar. Kırk ince belli kız ile boyu uzun Burla Hatun tutsak gitti. İhtiyar anası, kara deveboynunda asılı gitti. Oğlu Uruz Bey üç yüz yiğit ile eli bağlı, boynu bağlı gitti. Şökli Melik, kâfirlere: “Beyler, kazanın tavla tavla şahbaz atlarına binmişiz, altın akçasını yağmalamışız, kırk yiğitle oğlu Uruz’u tutsak etmişiz, katar katar develerini yedekte çekmişiz, kırk ince belli kız ile Kazan’ın helalini tutmuşuz, bu acıları biz Kazana çekirtmişiz, fakat Kazan’a daha nice acı vermek gerek, boyu uzun Burla Hatun’u getirip kadeh sundurmak gerek” dedi. Bunu duyan boyu uzun Burla Hatun’un yüreği ile canına ateşler düştü. Kırk ince belli kızın içine girdi, Onlara: “Kâfir, hanginize yapışırsa Kazan’ın hatunu hanginizdir diye, kırk yerden ses veresiniz” dedi. Şökli Melik’ten adam geldi, “Kazan Bey’in hatunu hanginizdir” dedi. Kırk yerden ses geldi, hangisidir, bilmediler. Kâfire haber verdiler, birine yapıştık, kırk yerden ses geldi, bilmedik hangisidir, dediler. Bunun üzerine, Şökli Melik: varın, Kazan’ın oğlu Uruz’u çekin, çengele asın. Kıyma kıyma ak etinden çekin. Kara kavurma pişirip kırk bey kızına iletin. Kim ki yedi, o, kazanın hatunu değil; kim ki yemedi, o, Kazan’ın hatunudur. Alın, gelin, kadeh sunsun dedi. Kâfirin bu sözlerini işiten boyu uzun Burla Hatun, oğlunun yanına gelerek; oğul, oğul, ay oğul! Bilir misin neler oldu? Söyleştirler fısıllı fısıllı, kâfirin ne yapacağını duydum. Penceresi altın otağımın kabzası oğul, Kaza benzer kızımın, geliminin çiçeği oğul! Oğul, oğul, ay oğul! Dokuz ay dar karnımda taşıdığım oğul! On ay deyinca dünyaya getirdiğim oğul! Dolması altın beşikte belediğim oğul! Kâfirler ters konuşmuşlar, Kazan oğlu Uruz’u hapisten çıkarın, boğazından urgan ile asın, iki küreğinin arasından çengele geçirin, kıyma kıyma ak etinden çekin, kara kavurma edip kırk bey kızına iletin, kim ki yedi, o, Kazan’ın hatunu değil, kim ki yemedi, o, Kazan’ın hatunudur, çekin, döşeğimize getirin, kadeh sunduralım, demişler. Senin etinden oğul, yiyeyim mi? Yoksa pis

²⁹⁴ W. Bang, G. R. Rahmeti, **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul, Burhaneddin Basımevi, 1936, s. 13-15; Ayrıca bkz. Nihat Sami Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, C. I, İstanbul, MEB Basımevi, 1971, s. 18; Ögel, **Türk Mitolojisi**, s. 117-118; Gündüz, **a.g.e.**, s. 148-149.

dinli kâfirin döşegine gireyim mi? Ağan Kazan'ın namusunu lekeleteyim mi? Nice edeyim, oğul, hey! Dedi. Anasının bu sözleri üzerine Uruz: Ağzın kurusun ana, dilin çürüsün ana, ana hakkı tanrı hakkı olmasaydı, kalkıp yerimden doğrulaydım, yakan ile boğazından tutaydım, kaba ökçem altına ataydım, ak yüzünü kara yere tepeydım, ağzın ile burnundan kan fışkırtaydım, can tatlısını sana göstereydim, bu nasıl sözdür? Sakın, kadın ana, benim üzerime gelmeylesin. Benim için ağlamayasın, bırak beni, kadın ana, çengele vursunlar, bırak, etimden çeksinler, kara kavurma etsinler, kırk bey kızının önüne iletinler, onlar bir yediğinde sen iki ye, seni kâfirler bilmesinler, duymasınlar, ta ki pis dinli kâfirin döşegine varmayasın, kadehini sunmayasın, atam Kazan'ın namusunu lekelemeyesin, sakın, dedi.²⁹⁵ Görüldüğü üzere bir toplumun namus anlayışı ancak bu kadar güzel anlatılabilir.

Kuzey Asya kavimleri arasında, en namuslu olanlar, Altay Türkleridir.²⁹⁶ Radlov'un bu düşüncesinde hiç de haksız olmadığı, A. İnan'ın şu tespitinden çok daha iyi anlaşılmaktadır:

“Altay silsilesinde, kadın adını taşıyan bir dağ vardır. Bu dağın garip bir hali vardır. Bu dağdan hava değişmelerinde ağlar gibi bir ses gelir. Bu dağ, Altay Türklerinde kadın hakkında söylenen birçok şairane destanlara konu olmuştur. Bu destanlarda kadının sadakati, savaşta öldürülmüş kocasına ağlaması, Tanrıdan kıyamete kadar ağlamak için dağ yaratması ricaları terennüm olunur. Bu kadın dağı, Altay Türklerinin kadınlık şerefine diktikleri bir abidedir. Tepeleri daima karlarla kaplı dağın, dumanlar altında kaldığını gören, ağlamasını işiten her Altaylı, Türk kadınının sadakati ve nihayetsiz muhabbeti önünde secde eder.”²⁹⁷

Yakut Türklerinin inancına göre, namusun koruyucusu olan, Ayzıt adında kutsal bir ruh vardı. Bu ruh, bir kadın doğuracağı zaman hemen onun imdadına yetişirdi. Bütün tarla, çiçek, yemiş perilerini yanına alarak, loğusanın başucuna gelirdi. Perilerin her birine, loğusanın kolay bir doğum yapabilmesi için bir görev verirdi. Perileriyle beraber üç gün üç gece loğusanın hizmetinde bulunurdu. Süt gölünden getirdiği damlayı, çocuğun ruhuna damlatırdı. Bu damla Gökalp'e göre, “mefkûre” damlasıdır. Loğusayı doğurttıktan ve çocuğu bu kutsal damla ile kutladıktan sonra perilerini de alıp giderdi. Ayzıt, sadece namusunu korumuş olan kadınların imdadına yetişirdi. O, ne kadar yalvarılırsa yalvarılsın, namussuz bir kadın için asla gelmezdi. Ayzıt'ın bu hareketi, Yakutlar arasında namus için bir yaptırım olmakta idi.²⁹⁸

²⁹⁵ Gökyay, **a.g.e.**, s. 49-61; Ayrıca bkz. Ergin, **Dede Korkut**, s. 38-50.

²⁹⁶ Radloff, **Sibiryadan**, s. 170; Ayrıca bkz. Arsal, **a.g.e.**, s. 146.

²⁹⁷ İnan, “**Türk Mitolojisinde**”, s. 275.

²⁹⁸ Ziya Gökalp, **Türk Töresi**, haz. Hikmet Dizdaroğlu, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976, s. 79-80; Ayrıca bkz. Necdet Sevinç, **Eski Türklerde Kadın ve Aile**, İstanbul, TDAV Yayınları, 1987, s. 15.

1.11. Sevgi Dolu Olmak

1.11.1 Anne-Baba Sevgisi

Nasıl ki anne-babalar, evlatlarına karşı derin bir sevgi içerisinde idiyseler, evlatlar da en az o kadar, anne-babalarına karşı sevgi ve saygı içerisindeydiler. Aşağıdaki bilgiler, bu izahı doğrular mahiyettedir.

Hun Kağanlığının batı kanadının eliğinin hâkimiyeti altında (M.Ö. 121) Çin'e sığınanlar arasında bulunan Kimçitti'nin annesi, çocuklarını o kadar güzel yetiştirmiştir ki, imparator Wu-ti, bu asil terbiye karşısında hayran kalmıştır. Anne prenses ölünce, Kan-ch'üan sarayında annenin bir resminin yapılmasını ve "Hun tigininin hatunu" diye bir yazıtın yazılmasını da emretmiştir. Hun tiginini, annesinin bu resmini her gördüğünde, resmin önünde diz çöküp ağlıyordu."²⁹⁹ Anne sevgisini anlatan en güzel ve anlamlı örneklerden biri.

Chao Hun hükümdarı Liu Yüan Hai, 7 yaşında iken annesini kaybetmiştir. Bu olay onu öylesine sarsmış ve üzmüştür ki, üzüntüsünden günlerce bağırıp ağlamıştır. Onun bu halini gören insanlar, böylesi küçük bir çocuğun derin üzüntüsü karşısında çok şaşırılmışlardır. Öyle ki bu durum, çevre illerde yaşayan Çinli memurlar tarafından bile duyulmuştur. Anne sevgisini çok takdir ettikleri bu çocuğa çeşitli hediyeler göndermişlerdir.³⁰⁰

Ch'u-lo Kağan'ın aslen Çinli olan annesi Hiang Hatun, saraya bağlılığını bildirmek için Çin'e gitmiş ancak bu sırada yaşanan bazı problemlerden dolayı başkentte alıkonulmuş ve geri dönmesine izin verilmemiştir. Annesinden ayrı kalan kağan, gün geçtikçe annesini özlemeye başlamıştır. Onun annesini özlediğini duyan Ts'ui Kün-su, bu durumdan faydalanmak için saraya bir rapor sunmuştur. Bu raporda sunulan öneri ile Çin imparatoru bir mektup yazarak Ts'ui Kün-su ile kağana göndermiştir. Kağan, imparatorlardan gelen mektubu almak için ayağa kalkmayınca elçi şu sözlerle onu tehdit etmiştir:

"... Ey Kağan! Eğer bağlı olduğunuzu kabul ederseniz ve fermanım karşısında eğilirseniz, krallığınız ebediyen barış içinde olur ve anneniz yaşlılığını uzatabilir. Aksi takdirde Hiang Hatun göğün oğlunu kandırmış gibi muamele göreceksiniz, öldürülmesi zorunlu olacaktır ve başınızı barbarların kalesine yollayacağız. Büyük Sui hanedanının askerlerini sefere çıkartacağız ve birçok kuzey kavmine yardım edeceğiz; soldan (doğudan) gelen yardımla, sağdan (batıdan) gelen destekle size saldıracağız. Ey Kağan! Ölümünüz ve yıkımınız bir günden daha az süren bir iş olacaktır. Nasıl mı? Çünkü iki kere secdeye varma âdetini yerine getirmekten sakınayım derken, bu nedenle sevgili bir annenin hayatını yıkacak mısınız?

²⁹⁹ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, s. 447; Ayrıca bkz. De Groot, a.g.e., s. 122.

³⁰⁰ Baykuzu, "Chao Devletleri", s. 35; Ayrıca bkz. Eberhard, *Liu Yüan ve Liu Ts'ung'un Biyografileri*, s. 6; Gömeç, *Türk Destanları*, s. 233.

Çünkü bağlı olduğunuzu söylemek için tek bir cümle telaffuz etmekten çekineceksiniz, bu sebeple Hiung-nuların krallığının kaybına sebep olacak mısınız?”³⁰¹. Metinden de anlaşıldığı üzere kağan, kendisi için en değerli ve sevgili olan annesi ve onun hayatı ile tehdit edilmektedir.

Doğu Köktürk Kağanı İl Kağan’ın, Tie-lo-çi adında bir oğlu vardı. Bu çocuk olağanüstü bir kişiliğe sahipti. Kağan, başkente yerleştirildiği zaman, kadınlara rütbelerine uygun olarak geçimleri için erzak verilmişti. Fakat Tie-lo-çinin annesi, diğerlerinden sonra geldiği için ona bir şey verilmemişti. Buna kayıtsız kalmayan Tie-lo-çi, kendi hakkını annesine vermişti. İmparator bunu duyunca derin bir iç çekmiş ve şöyle demiştir: “Tanrı, insanlara ana baba sevgisini verirken, Çinli ile yabancıyı ayırt etmemiştir.” Daha sonra, davranışından etkilendiği bu çocuğa, çok sayıda hediye vermiş ve annesine de diğer kadınlar gibi bakmıştır.³⁰²

İslâm öncesi Türklerin, anne ve babalarına olan sevgilerini ölümsüzleştirmek için taş kazıdıklarını görüyoruz. Nitekim bu sevgi Yenisey Yazıtlarında, “anneme doymadım...”³⁰³ şeklindeki ifade ile hayat bulmuştur. Yine bu duygu daha açık ifadelerle Orhun Yazıtlarında da ölümsüzleştirilmiştir. Örneğin:

“...Bilge Kağan, vefat etti. İlkbahar gelince, üste gök davulunun gümbürdemesi gibi, dağlarda geyiklerin böğürmesi gibi, işte! Öylece yas tutuyorum...”³⁰⁴. “Babacığımın yazılı taşını, ebedi yaptım. Babacığım, Bilge babacığım... Babacığım öldü.”³⁰⁵

Eski bir Türk şiirinde geçen “Bunun gibi büyümlü sözler ile böylesi harf, hece ve mısralar ile fevkalade, methedilmeğe değersiniz, ey anacığım! Fakat ben ancak bu kadar methiye manzumesi sunabilirim”³⁰⁶ şeklindeki mısralar, anne sevgisini en güzel ve anlamlı bir şekilde yansıtmaktadır.

Oğuzların içtimai hayatlarının işlendiği Oğuznâmeler, Oğuzların anne sevgisi hakkında da değerli bilgiler vermektedirler. Dede Korkut’ta yer alan Salur Kazan’ın evinin yağmalanması hikâyesinde, Kazan Bey’in Şöklî Melik’e söylediği şu sözler, anneye karşı duyulan sevginin en güzel örneklerinden birini teşkil etmektedir:

“At ayağı kütük, ozan dili çevik olur. Kazan, kâfire çağırıp soylamış, görelim, ne soylamış?

³⁰¹ Chavannes, **a.g.e.**, s. 42-44; Ayrıca bkz. Deguignes, **a.g.e.**, s. 663-664.

³⁰² Mau-tsai, **a.g.e.**, s. 276; Ayrıca bkz. Deguignes, **a.g.e.**, s. 637.

³⁰³ Erhan Aydın, **Yenisey Yazıtları**, Konya, Kömen Yayınları, 2015, s. 130.

³⁰⁴ Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 70; Ayrıca bkz. Aydın, **Orhon Yazıtları**, s. 108-109; Ölmez, **a.g.e.**, s. 147; Ergin, **Orhun Abideleri**, s. 51; Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, s. 72-73.

³⁰⁵ Aydın, **Orhon Yazıtları**, s. 140; Ayrıca bkz. Ölmez, **a.g.e.**, s. 193.

³⁰⁶ Arat, **Eski Türk Şiiri**, s. 161.

Bre Şökli Melik:

Dünlüğü altından evlerimi götürmüşsün, sana gölge olsun.

Ağır hazinemi, bol akçamı götürmüşsün, sana harçlık olsun.

Kırk ince belli kızla, Burla hatunu götürmüşsün, sana tutsak olsun.

Kırk yiğitle, oğlumu Uruzu götürmüşsün, sana kul olsun.

Tavla tavla şahbaz atlarımı götürmüşsün, sana binit olsun.

Katar katar develerimi götürmüşsün, sana yüklet olsun.

Yaşlı anamı götürmüşsün, bre kâfir, anamı ver bana, savaşmadan, vuruşmadan çekilip geri döneyim, belli bil.”³⁰⁷

Her şeyden önce anne! Mal feda edilir, oğul feda edilir, karı feda edilir, fakat anne, asla!³⁰⁸

1.11.2. Evlat Sevgisi

Günümüzde olduğu gibi, İslâm öncesi dönemde de Türkler, evlatlarına son derece düşkünlerdi. Onlara karşı duyulan sevginin gerek destan ve efsanelerde gerekse tarihi kaynaklarda yeterli derecede yer bulduğunu söyleyebiliriz ki aşağıda vereceğimiz örneklerde bunu görebiliriz.

Alp Er Tonga'nın oğlu Peşeng, yeğeni İran kralı Keyhüsrev ile birebir çarpışma sırasında öldürülmüştür. Oğlunun öldürüldüğünü duyan Alp Er Tonga, üzüntüsünden saçını başını yolmuş, başına kumlar saçmıştır.³⁰⁹ Alp Er Tonga'nın acısının tarifsiz oluşu, onun evladına karşı olan sevgisinin büyüklüğüne delalet etmektedir.

Tomris Hatun, Pers kralı Kiros ile savaşa hazırlanırken, oğlunu Persliler esir almışlar, annesine böyle bir zillet yaşattığı için kendisini affetmemiş ve bir yolunu bularak kendisini öldürmüştür. Oğlunun esaret altında iken öldüğünü duyan Tomris Hatun³¹⁰ donup kalmış, hiçbir şey diyememiştir. Yaşadığı derin üzüntünün tarifi olmamış, hayattaki tek varlığı, canı, biricik evladı, oğlu ölmüştü. Yüreği evlat acısıyla kavrulan bu acılı anne, evladının arkasından sessiz sessiz gözyaşları dökerek acısını içinde yaşamıştır.³¹¹

İmparator Wu-ti, Hunların saldırılarına karşı koyabilmek için birçok yola başvurmuştur. Bunların arasında en önemlisi, zamanın ünlü düşünürü Tung Chung-shu'nun

³⁰⁷ Gökyay, **a.g.e.**, s. 64-65; Ayrıca bkz. Ergin, **Dede Korkut**, s. 52-53.

³⁰⁸ Mehmed Kaplan, “Dede Korkut Kitabında Kadın”, **Türkiyat Mecmuası**, C. IX, 1951, s. 105.

³⁰⁹ Firdevsi, **Şahname**, çev. Necati Lugal, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2013, s. 938.

³¹⁰ Herodotos, **a.g.e.**, s. 114.

³¹¹ Mualla Uydu Yücel, **Bozkırın Asenaları**, İstanbul, Çoban Yayınevi, 2019, s. 29-30. Bu eserde Türk tarihinde ya kendi adına devleti yönetmiş ya da eşleri veya oğulları adına naibe olarak iktidara gelmiş bütün kadın hükümdarlar anlatılmıştır.

görüşünü almış olmasıdır. Ona göre: “Hunlara iyilik ve mantıktan söz etmek mümkün değildir. Bu yüzden, onları kontrol etmek ve yola getirmek için öncelikle zenginlikle onların gözünü doyurmalı, bağımsızlık fikirlerini yok etmek için bol kazanç sağlamalı, kalplerini kontrol etmek için ise çocukları rehin alınmalıdır. Savaş için yapılan masraflar gönderilen hediyelerden daha fazladır. Onlar tanrılarını aldatamazlar, çocuklarından ve büyük kazançlardan asla vazgeçmezler.”³¹² Hunların, “kalplerini kontrol etmek için çocuklarını rehin almalıdır” ve onlar “çocuklarından asla vazgeçmezler” şeklindeki ifadeler, Hunların evlat sevgisi üzerine söylenecek bir söz bırakmamaktadır. Bir toplumun evlat sevgisi ancak bu kadar açık bir şekilde ifade edilebilir.

Yenisey Yazıtları; “Obada eşim, vadide çocuklarım, eyvah! Ne yazık, eyvah! Doymadım, ayrıldım. Üç oğlumdan ayrıldım, ne acı, onlara doymadım... Ne yazık, çocuklarıma doymadım.”³¹³ şeklinde, evladına doyamadan giden babaların, özlem ve hasret dolu ifadeleriyle doludur.

Başka bir örneğimiz yukarıda ana-baba sevgisinde de örnek olarak gösterdiğimiz Batı Köktürk Kağanı Ch’u-lo Kağan’ın, aslen Çinli olan annesi Hiang Hatun’un yaşadıklarıdır. Hiang Hatun, başkentte alıkonulduğu sırada oğlu Ch’u-lo Kağan’a karşı, büyük bir ordu ile savaş hazırlıklarına başladığını duymuştur. Bunu duyunca da içinde büyük bir endişe yaşamış ve hemen imparatorun yanına giderek gözyaşları içerisinde oğluna karşı yapılacak savaş hazırlıklarının durdurulmasını istemiştir.³¹⁴

Avar Kağan’ı salgın hastalıktan dolayı yedi oğlunu birden kaybetmişti. Kaynağın ifadesiyle Kağan, evlatlarını kaybetmenin acısıyla, bastırılması mümkün olmayan bir keder içerisine düşmüştür.³¹⁵ Kağanın tarifi mümkün olmayan bu acısı, evlatlarına karşı olan sevgisinin büyüklüğünü göstermektedir.

Tuna Bulgar Kağanı Omurtag’ın üç oğlu vardı. Bunlardan ortanca oğul Svinik, Omurtag Kağan’ın sağlığında ölmüştü. Madara Kitabeleri’ne göre Omurtag Kağan, oğlunun ölümü üzerine çok ağlamıştır.³¹⁶

Eski Uygurca fal kitabında, “Bir adam orduya gitmiş. Yolda atı yorulmuş. Adam bir kuğ kuşuna rastlamış. Kuğu kuşu onu kanatlarına vurup onunla uçmuş ve anasına babasına

³¹² Baykuzu, **Hun İmparatorluğu**, s. 69-70.

³¹³ Aydın, **Yenisey Yazıtları**, s. 40, 56, 62.

³¹⁴ Chavannes, **a.g.e.**, s. 41-43.

³¹⁵ İsmail Mangaltepe, **Bizans Kaynaklarında Türkler**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2009, s. 167; Ayrıca bkz. Hatice Aydın, **Bizans Kaynağı Theophanes Confessor’un Kroniğinde Türkler** 284-813, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013, s. 127.

³¹⁶ Bahaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara, TTK Basımevi, 1962, s. 274; Ayrıca bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, “Madara Kaya Kabartması ve Kitabeleri”, **Tarih Dergisi**, S. 35, 1994, s. 50.

eriştirmiş. Anası babası neşe ve sevinç içinde, der. Öylece biliniz: bu fal iyidir”,³¹⁷ denilmektedir. Falda anne-babanın evladını görünce sevinmesi, Uygurlardaki evlat sevgisinin büyüklüğünü göstermesi bakımından önemlidir.

Dede Korkut Hikayelerinde de evlat sevgisi açıkça görölmektedir. Nitekim Dirse Han oğlu Boğaç Han destanında evlat sevgisi derinlemesine işlenmiştir. Destana göre Dirse Han, kırk namerdin iftirasına inanarak, oğlu Boğaç’ın hain ve kötü bir evlat olduğuna hükmetmiş ve ilk avı esnasında onu okla vurmuştur. Dirse Han’ın, avdan yalnız başına döndüğünü gören Burla hatun, oğlunun başına bir iş geldiğini hissetmiş ve Dirse Han’a soylamış, görelim hanım ne soylamış?

...a Dirse Han!

Kalkıp yerinden doğruldun,

Karakazılık atına sıçrayıp bindin,

Göğsü güzel dağa ava çıktın,

İki vardın, bir gelirsın yavrum hani?

Karanlık gecede bulduğum oğul hani?

Çıksın benim görür gözüm, a Dirse han, yaman seğrir,

Kesilsın oğlan emen süt damarım, yaman sızlar,

Sarı yılan sokmadan, akça tenim kalkıp şişer,

Biricik oğlum görünmez, bağrım yanar;

Kuru kuru çaylara sucu saldım,

Kara donlu dervişlere adaklar verdim,

Aç görsem doyurdum, yalıncağ görsem donattım,

Tepe gibi et yığdım, göl gibi kırmız sağdırdım,

Dilek ile bir oğul güçle buldum,

Biricik oğul haberini a Dirse han, desene bana.

Karşı yatan kara dağdan bir oğul uçurdunsa söyle bana,

Kanlı akan yüğrük sudan, bir oğul akıttınsa söyle bana,

Aslanıla kaplanına bir oğul yedirdinse söyle bana,

Kara donlu azgın dinli kâfirlere, bir oğul aldıldınsa söyle bana,

Han babamın katına ben varayım,

Ağır hazine bol asker alayım,

Azgın dinli kâfire ben varayım,

³¹⁷ Talat Tekin, **İrk Bitik: Eski Uygurca Fal Kitabı**, yay. Haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Ankara, TDK Yayınları, 2013, s. 30.

Yaralanıp kazılık atımdan inmeyince,
Yenimle alca kanımı silmeyince,
Kol but olup yer üstüne düşmeyince,
Yalınız oğul yollarından dönmeyeyim;
Yalınız oğul haberin, a Dirse Han, söyle bana,
Kara başım kurban olsun bugün sana!
Dedi, feryat figan eyledi, ağladı.³¹⁸

M. Kaplan’a göre, “köy ve şehir edebiyatında bir benzerine asla rastlanmayan bu güzel şiir, bir konar-göçer kadınının oğluna karşı duyduğu annelik hissini çok kuvvetli ve müessir bir şekilde ifade etmektedir.”³¹⁹

1.11.3. Kardeş Sevgisi

Evlat, anne ve baba sevgisini yoğun bir şekilde yaşayan eski Türklerin, kardeş sevgisini de aynı derecede yaşadıklarını kaynaklardaki şu bilgiler bize açık olarak göstermektedir.

Bilge Kağan, kardeşi Köl Tegin’in ölümünden çok etkilenmiş ve üzüntüsünü şu sözlerle dile getirmiştir: “Kardeşim Köl Tegin öldü. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez, eren aklım ermez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zamanı tanrı yaşar, insanoğlu hep ölmek için yaratılmış. Öyle düşündüm. Gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat kopsa geri çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum.”³²⁰ Kağan bu sözleri ile ona karşı duyduğu sevgiyi ölümsüzleştirdikten sonra, kardeşinin resmini çizdirmek için Çin’den ressamlar istemiştir. İmparator Hsüan-tsung, kağanın isteği üzerine Köktürk ülkesine 6 tane ressam göndermiştir. Ötüken’e gelen bu ressamlar, Bilge Kağan’ın tasvirleri doğrultusunda Köl Tegin’in resmini çizmişlerdir. Ressamlar resmi o kadar güzel çizmişlerdir ki, Köktürk ülkesinde daha önce böyle bir resim hiç görülmemiştir. Öyle ki Bilge Kağan, bu resme her baktığında kardeşinin resimden canlı olarak çıkacağını sanmış ve kendisine hâkim olamayarak, hüngür hüngür ağlamıştır.³²¹

Orhun Yazıtlarında olduğu gibi Yenisey Yazıtlarında da “...Kardeşlerim Bört ve Una Barstan ayrıldım, ne acı. Askerîme, kardeşime, ağabeyime doymadım. Yedi ağabeyim ve kız

³¹⁸ Gökyay, **a.g.e.**, s. 37-41; Ayrıca bkz. Ergin, **Dede Korkut** s. 26-30.

³¹⁹ Kaplan, **a.g.m.**, s. 104.

³²⁰ Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 39; Ayrıca bkz. Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, s. 50-52; Ergin, **Orhun Abideleri**, s. 29-30; Aydın, **Orhon Yazıtları**, s. 73; Ölmez, **a.g.e.**, s. 100; Ahmet Taşağıl, **Bilge Kağanın Vasiyeti**, İstanbul, Turan Kültür Vakfı, 1996, s. 49.

³²¹ Chang, **a.g.t.**, s. 183; Ayrıca bkz. Ögel, **Türk Kültürünün**, s. 762-763; Saadettin Gömeç, **Köktürk Tarihi**, 4. bsk., Ankara, Berikan Yayınevi, 2011, s. 180; Sencer Divitçioğlu, **Kök Türkler (Kut, Küç, Ülüğ)**, İstanbul, Ada Yayınları, 1987, s. 99-100.

kardeşime doymadım, ne yazık... Sevgili ağabeyimden ayrıldım. Acı, çocuklarımdan, ağabeyimden ayrıldım.”³²² şeklindeki ifadelerde de kardeş sevgisi dile getirilmiştir.

Destanlarda kardeş sevgisi ve kardeşe sahip olmanın ehemmiyeti, çeşitli vesilelerle dile getirilmiştir. Öyle ki bazı destanların konusunu, tutsak düşmüş kardeşin kurtarılması veya öcünün alınması teşkil etmiştir.³²³ Dede Korkut hikâyelerinden, Uşun Koca oğlu Eğrek’in destanı, tutsak düşmüş kardeşi kurtarmak için verilen mücadelenin en güzel örneğidir. Şöyle ki:

Uşun Koca oğlu Seğrek, bir düğünde, öksüz bir çocuktan, Eğrek adında bir kardeşinin olduğunu ve Alınca Kalesi’nde tutsak bulunduğunu duyunca, Eğrek’e Seğrek yakışır, kardeşim sağ imiş kaygılanmam, kardeşsiz Oğuz’da durmam, karanlıklı gözümün aydını kardeş diye ağlamaya başladı. Düşündü, ağlamak çare değildi. Hemen atına atladı, anasının yanına vardı, ağzını aradı, öğrendi ki, duyduğu haber doğru. Kardeşi esir iken, nasıl dursundu?! Hemen Alınca kalesine varıp, kardeşini kurtarmak istedi. Fakat anası, babası bir evlat acısına daha katlanamayacağından, ona mani olmak istedi. Ama Seğrek kararında ısrarlıydı, kendisine engel olmak isteyen anasına, babasına soylamış, görelim hanım, ne soylamış?

“Üç yüz altmışaltı alp ava binse, kanlı geyik üzerine kavga kopsa, kardeşli yiğitler kalkar kopar olur, kardeşsiz zavallı yiğit ensesine yumruk dokunsa, ağlayarak dört yanına bakar olur, ela gözden acı yaşını döker olur. Ela gözlü oğlunuzu görünceye kadar, bey baba, hatun ana, esen kalın.” Sonra anasının, babasının elini öptü, atına atladı, günlerden sonra, vardı Alınca kalesine, kurtardı kardeşini, döndü Oğuz eline.³²⁴

Yine Dede Korkut Hikâyelerinden, Basat’ın Tepegözü Öldürdüğü Hikaye’de, kardeş sevgisi işlenmiştir. Hikayeye göre, Basat, kardeşi Kıyan Selçuk’un Tepegöz tarafından öldürüldüğünü duyunca, karanlık gözleri yaşla dolmuş, kardeşi için soylamış, görelim hanım, ne soylamış?

Kenar yerde dikilmiş otağlarını, o zalim yıktırdı demek kardeş.

Koşucu olan atlarını tavlasından, o zalim seçtirdi demek kardeş.

Cins cins develerini katarından, o zalim ayırdı demek kardeş.

Şöleninde kestiğin koyununu, o zalim kesti demek kardeş.

Güvercinimle getirdiğim gelinciğini, o zalim senden ayırdı demek kardeş.

Aksakallı babamı, oğul diye ağlattın demek kardeş.

³²² Aydın, **Yenisey Yazıtları**, s. 81, 93, 124.

³²³ Sümer, **a.g.e.**, s. 381.

³²⁴ Gökyay, **a.g.e.**, s. 202-212; Ayrıca bkz. Ergin, **Dede Korkut**, s. 188-198.

Akçe yüzlü anamı, sızlattın demek kardeş.
Karşı yatan kara dağımın yükseği kardeş.
Akıntılı güzel suyumun taşkını kardeş.
Güçlü belimin kuvveti, karanlıklı gözlerimin aydını kardeş.
Kardeşimden ayrıldım diye, çok ağladı, feryat figan kıldı.³²⁵

1.12. Tatlı Dilli ve Güler Yüzlü Olmak

İslâm öncesi Türkler, umumiyetle tatlı dilli ve güler yüzlü insanlardı. Nitekim kaynaklarda bu konuda oldukça fazla bilgi bulunmaktadır.

1.12.1. Tatlı Dilli Olmak

İslâm öncesi Türklerin, genelde cana yakın insanlar oldukları bilinmektedir. Cana yakın insanlar da genelde kibar insanlar olarak görülmektedir. Kibarlık, tatlı dillilikle mümkündür. Nitekim Oğuz Kağan, “padişahın dostu, nedimi ve oturup sohbet ettiği kişilerin, tatlı dilli olması gerektiğini” belirtmektedir.³²⁶ Oğuz’un öğütleri arasında yer alan bu husus, Türkler arasındaki tatlı dilliliğin, köklü bir geçmişe dayandığını göstermesi bakımından büyük bir öneme sahiptir.

Bizans kaynakları Avrupa Hun Kağanı Attila’nın Hun başkentine gelen Bizans elçilik heyetini, fevkalade nazik bir şekilde karşıladıklarını belirtmektedir.³²⁷ Kaynakların ittifakla üzerinde durdukları bu husus, Attila’nın nezdinde Hunların oldukça fazla kibar insanlar olduklarına delil teşkil etmektedir.

Çin kaynaklarına göre Bilge Kağan, kibar yaradılışlı bir insandı.³²⁸ Bu cümleden hareketle Fransız bilim adamı Gireud; “Bilge Kağan’ın, nazikliği ile insanı kendine bağlayan bir karektere sahip olduğunu belirtmektedir.”³²⁹ Budist Hacı Zuan Zang, Batı Böktürk Kağanı Tong Yabgu’nun kendisini çok kibar bir şekilde karşıladığından sitayişle söz etmektedir.³³⁰

Çin kaynaklarının bildirdiğine göre Uygur kağanları kibar insanlardı. İmparatorluk fermanlarında, Moyençor Kağan ve Hu Tegin’in kibar yaradılışlı insanlar oldukları bilgisi yer

³²⁵ Ergin, **Dede Korkut**, s. 163-164; Ayrıca bkz. Gökyay, **a.g.e.**, s. 178-179.

³²⁶ Gündüz, **a.g.e.**, s. 164.

³²⁷ Vaczy, **a.g.m.**, s. 101; Attila, efsanelerde de nazik bir insan olarak yer almaktadır. Bkz. Eckhardt, **a.g.m.**, s. 153.

³²⁸ Mau-tsai, **a.g.e.**, s. 310.

³²⁹ Rene Giraud, **Göktürk İmparatorluğu**, çev. İsmail Mangaltepe, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1999, s. 30.

³³⁰ Ligeti, **a.g.e.**, s. 88.

almaktadır.³³¹ Bu bilgiyi tamamlar mahiyette olmak üzere, Uygur kadınlarının da ince ruhlu ve çok kibar insanlar olduklarını belirtmekte fayda vardır.³³²

10. yüzyılda yazılan ancak yazarı bilinmeyen Hudud el-Âlem adlı coğrafya eserinde Karluk ve Çiğiller, sosyal ve nazik insanlar olarak kaydedilmişlerdir.³³³ Bu bilgi Kabusnamede de vardır.³³⁴ Yine Kâşgarlı Mahmud'un, Türklerin sayısız meziyetleri arasında "sevimsilik ve tatlılık"³³⁵ gibi özellikleri zikretmesi, eski Türklerin cana yakın ve tatlı dilli insanlar olduklarını göstermektedir.

Manas destanında Manas, babasına evlenmek istediği kızda aradığı özellikleri, şu şekilde sıralamıştı:

Gösterişli olmayan, hoş sözlü

Nurlu yüzlü, cadı gözlü

Dik boyunlu, düğme baş...

Kahkülü güzel, uzun saç...

Dünya güzeli, düşünceli kız olsun.³³⁶

Aranılan özellikler arasında, tatlı dilliliğin de bulunması ve vurgulanması, Kırgızların bu konuya verdikleri önemi göstermesi bakımından önemlidir.

Yine Fransız bilim adamı J.P. Roux da eski Türkleri kastederken, "Türk kadınları kibardırlar, bununla ilgili örnekler hiç de az değildir"³³⁷ demektedir

1.12.2. Güler Yüzlü Olmak

Tatlı dilli insanların, genelde güler yüze sahip oldukları bilinmektedir. Kaynaklar Attila'nın, Bizans elçilik heyetini güler yüzle karşıladığını belirtmektedirler.³³⁸ Bundan asırlarca sonra, Attila'nın torunlarının da kendisi gibi, elçilik heyetlerini güler yüzle karşıladıkları görülmektedir. Bu cümleden hareketle, Batı Köktürk Kağanı İstemi Kağan'ın,

³³¹ Çandarlıoğlu, **a.g.t.**, s. 35, 40; ayrıca bkz. Wen Shen Tsai, **Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)**, Taipei, Doktora Tezi, 1967, s. 23.

³³² Erkin Alptekin, **Uygur Türkleri**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1978, s. 119.

³³³ V. Minorsky, **Hudûd'ül-âlem**, çev. Abdullah Duman, Murat Ağar, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2008, s. 51-52, 53; Ayrıca bkz. Hüseyin Salman, **Karluklar**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1973, s. 105; Sezin Orhan Kurulay, **Hudûd El-âlem'E Göre 10.Asırda Türk Boyları**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007, s. 77, 79.

³³⁴ Keykavus, **Kabusname**, çev. Mercimek Ahmet, göz. Geç. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2007, s. 119; Ayrıca bkz. Sümer, **a.g.e.**, s. 50.

³³⁵ **DLT**, I, s. 352.

³³⁶ Yusupov, **a.g.e.**, s. 142-143.

³³⁷ Jean-Paul Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, çev. Lale Arslan Özcan, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2001, s. 273.

³³⁸ Vaczy, **a.g.m.**, s. 101; Attila Walthariusda da güler yüzlü bir hükümdardır. Bkz. Eckhardt, **a.g.m.**, s. 153.

569 yılında Bizans elçisi Zemarkhos ve beraberindekileri,³³⁹ Hazar Kağan'ı İbuzir Glyavan'ın, 695 yılında tahtını kaybederek kendilerine sığınan II. Justinianos'u,³⁴⁰ Turfan Uygur hükümdarı Arslan Hanın, 981 yılında Çin elçisi Wang Yen-te'yi güler yüzle karşıladıkları birer tarihi hakikattir.³⁴¹

Karluk sosyal hayatında, ana ve babanın çocuklarına yaptıkları öğütlerde, milletin suratsız kimselere bakmayacağı belirtilmektedir.³⁴² Ebeveynlerin çocuklarına güler yüzlü olmalarını öğütlemeleri, onların bu konuya fevkalade önem verdiklerini göstermektedir.

Kutadgu Bilig'de tatlı dilli ve güler yüzlü olmayı öğütleyen şu sözlere rastlanmaktadır:

Kim halk içinde nüfûz sahibi olursa, onun dili ve sözü tatlı olmalı, tevazu göstermeli.

Kardeş ve akrabaya yakınlık göster; büyüğün ve küçüğün güler yüzle gönlünü al.

Bey güler yüzlü, tatlı sözlü olmalı; hareketlerinde de bunlara uygun davranmalı

Güler yüz ve tatlı söze insan ısınır; insan kime ısınırsa ona kul köle olur.

Kapıcıbaşı yumuşak ve tatlı sözlü olmalı; ...her zaman güler yüz göstermeli.

Elçinin sözü yumuşak ve şeker gibi tatlı olmalı; tatlı söz karşısında ...herkes yumuşar.

Alışverişte tavırları mülayim olmalı; büyüğe küçüğe karşı tatlı dil kullanmalı.

Helal dünyalık kazan ve fakirlere dağıt; insanlara yardım et, onlara güler yüzle davran.

Kaba söze yumuşak yanıt vermeli, acı sözlere de tatlı sözle karşılık vermeli.

İnsanlara güler yüz göster, onlara tatlı sözle tuz ekmek yedir.

Kendini herkese sevdirmek istersen, sözün ve fikrin birbirine uygun, dilin tatlı olsun.

İnsanların seni her zaman övmelerini istersen, onlara karşı iyi ol ve güler yüzle davran.

Âlimlere... yedir içir; güler yüz ve tatlı sözle hizmetlerinde bulun

Çiftçilere katıl ve ilişki kur; onlara tatlı söz söyle, güler yüz göster.

Ey halkın büyüğü olan hükümdar, kendine fidye olarak tevazu ve tatlı dil kullan.

Güler yüzlü, tatlı sözlü ol... böylece devir döner ve sana mutluluk geliverir.”³⁴³

Türk düşüncesini aksettiren bir diğer eserimiz olan Atebetü'l Hakayık'ta da, insanın tatlı dilli ve güler yüzlü olması öğütlenmektedir.

Yükseldikçe, daha çok yumuşak huylu ol, büyüğe ve küçüğe, tatlı dil kullan”³⁴⁴

Nizami, bir gülüşün tatlılığını anlatmak isterse, buna “Türk gülüşü” der; bu gülüş, Nizami'nin tasavvurunda o kadar tatlıdır ki, “şeker bile onu kıskanmış.”³⁴⁵ Nizami, şöyle diyor:

³³⁹ Gumilev, *Eski Türkler*, s. 66.

³⁴⁰ Artamonov, *a.g.e.*, s. 261.

³⁴¹ Almas, *a.g.e.*, s. 359.

³⁴² Salman, “*Türgiş ve Karluklar*”, s. 197.

³⁴³ KB, b: 547, 1327, 2072, 2479, 2576, 2665, 2804, 3240, 3426, 4222, 4280, 4283, 4348, 4418, 5251, 6095

³⁴⁴ Yükneci, *a.g.e.*, s. 95.

“Onunca Türk göğçek, gözü güzeldir

Sözü doğru, dili tatlı şekerdir

Türk dediğin adam ay tek gülümser

Bu gülüşü kıskanırmış hep şeker.”³⁴⁶

Bu dörtlükten de anlaşılacağı üzere, eski Türkler kaynaklarda tatlı dilli ve güler yüzlü insanlar olarak gösterilmişlerdir.

1.13. Kişisel Temizlik

İslâm öncesi Türklerdeki kişisel temizlik anlayışını vücut, saç-sakal ve kılık-kıyafet olarak üç başlık altında inceleyebiliriz.

1.13.1. Vücut Temizliği

Vücut temizliğinin en önemli göstergesi yıkanmak, yıkanmanın en büyük göstergesi ise hamamların varlığıdır. Nitekim Herodot, İskitlerin, bugünkü sauna benzeri bir yer oluşturarak temizlendiklerini belirtmektedir. Böyle bir yerde yıkanmanın, Yunanlılardaki hamamlarda yıkanmaktan daha temiz olduğunu söylemektedir.³⁴⁷ Ayrıca, İskitlerin ellerini yıkadıktan sonra havlu kullandıkları ifade edilmektedir.³⁴⁸ Bu bilgiler İskitlerin vücut temizliği konusundaki hassasiyetlerini göstermesi bakımından önemlidir.

Çin kaynağı Wei shi 97, Hunların torunları olan Yüebanların, günde üç defa yıkandıklarını³⁴⁹ ve ellerini yıkadıktan sonra yemeğe oturduklarını³⁵⁰ belirtmektedir.

Priskos, Attila'nın sarayından sonra en muhteşem sarayın sahibi olan Onegesius'un sarayının, bir çitle çevrilmiş olduğunu ve çitin yakınında bir hamam bulunduğunu belirtmektedir.³⁵¹ Hamam kültürünün varlığı, Avrupa Hunlarındaki temizlik anlayışını göstermesi bakımından son derece önemlidir.

Avar Kağanı Bayan, 582 yılında, Bizans imparatorundan hamam inşası için ustalar istemiştir.³⁵² Bizanslı ustaların yaptığı bu hamamların, arkeolojik araştırmalarda maalesef

³⁴⁵ Resulzade, **a.g.e.**, s. 179.

³⁴⁶ Resulzade, **a.g.e.**, S. 293.

³⁴⁷ Herodotos, **a.g.e.**, s. 324; Ayrıca bkz. Seyfi, **a.g.e.**, s. 67.

³⁴⁸ Grakov, **a.g.e.**, s. 90.

³⁴⁹ Eberhard, **Çinin Şimal Komşuları**, s. 89.

³⁵⁰ Mehmet Tezcan, “Eski Türklerde Temizlik Anlayışı ve Moğollarla Türkler Arasında Temizlik Bakımından Görülen Farklılıklar”, **Temizlik Kitabı**, ed. Emine Gürsoy-Naskali, Salih Mehmet Arçın, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2009, s. 33.

³⁵¹ Vaczy, **a.g.m.**, s. 110; Ayrıca bkz. Orkun, **Attila ve Oğulları**, s. 43; Baştav, **a.g.e.**, s. 81; Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hunları**, s. 40.

³⁵² Orkun, **Attila ve Oğulları**, s. 159.

günümüze kadar gün yüzüne çıkarılamamış olmalarına rağmen,³⁵³ kağanın böyle bir talep için Bizans'a başvurmuş olması bile, Avarlardaki temizlik anlayışını göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim Bayan Kağan'ın, Bulgaristan seferi sırasında, birçok yeri tahrip etmesine karşın, sadece kaplıcalara dokunmaması³⁵⁴ bu fikri teyit etmektedir.

Oğuzların batı kolunu oluşturan Ogurlara mensup olan Utigur ve Kutrigur boyları arasında yaşanan bir olay sebebiyle, Utrigur beyi Sandilh'in Bizans'a gönderdiği elçilik heyetindekiler imparatora şikâyetle; "Bizler, çölümsü ülkemizde çok kötü şartlar altında ve sefalet içinde yaşıyoruz. Fakat sizler, bu Kutrigurlara öyle imkânlar sağlıyorsunuz ki onlar banyolarda bile yıkanabiliyorlar"³⁵⁵ diyerek, imparatora rahatsızlıklarını dile getirmişlerdir. Elçilik heyetindekilerin bu sözlerinden Kutrigurların banyo yapmaya ve banyo yaparak vücut temizliğine ne kadar önem verdiklerini anlıyoruz.

Uygurlar arasında da hamam kültürünün var olduğu bilinmektedir. Nitekim Uygurca "yüngük: hamam; yungulug: yıkanmak" kelimelerinin kullanılması³⁵⁶ buna delalet etmektedir.

Arkeolojik kazılar neticesinde, Köktürkler döneminde kurulup, Karluklar döneminde sona erdiği anlaşılan, Karluk şehirlerinden Kayında ve Harran-guvan'da, havuz izlerine rastlanmıştır.³⁵⁷ Bu buluntular bizleri Karlukların havuzları gerek yıkanmak gerekse temizlik için kullanmış olabilecekleri düşüncesine sevk etmektedir.

Tuna Bulgar Kağanı Krum, İstanbul kuşatması sırasında Marmara sahilinde denize girerek elini ve ayağını suya batırdıktan sonra alkışlar arasında yıkanmıştır.³⁵⁸ Krum Kağanın bu hareketi, Bulgarların, yıkanmaya hiç de yabancı olmadıklarına delil teşkil etmektedir. Bu fikrimizi destekler mahiyette, şu tarihi kaydı da belirtmekte fayda vardır:

"Bulgarlar, Hristiyanlığı kabul ettikten iki yıl sonra (866), çarşamba ve cuma günleri olmak üzere, haftada iki gün yıkanmalarını yasaklayan Yunan papazlarını, Papa Nikolaus'a şikâyet etmişlerdir."³⁵⁹ Bu kayıttan Bulgarların sıklıkla banyo yapma alışkanlıklarının olduğunu ve bunu kesinlikle kaybetmek istemedikleri anlaşılmaktadır.

³⁵³ Samuel Szadeczky-Kardoss, "Avarlar", çev. Ruşen Sezer, **Erken İç Asya Tarihi**, der. Denis Sinor, 5. bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 307.

³⁵⁴ Mangaltepe, **a.g.e.**, s. 107-108.

³⁵⁵ Artamonov, **a.g.e.**, s. 129-130; Ayrıca bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, "Bulgarları Oluşturan Boylardan Kutrigurlar ve Utigurlar", **Tarih Dergisi**, S. 51, 2010, s. 12.

³⁵⁶ Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 305, 307.

³⁵⁷ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, s. 319, 321.

³⁵⁸ İbrahim Kafesoğlu, **Bulgarların Kökeni**, Ankara, TKAE Yayınları, 1985, s. 38.

³⁵⁹ Geza Feher, "Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü: Türk Kültürünün Avrupa'ya Tesiri", **II. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, İstanbul, 1937, s. 317-318; Ayrıca bkz. A.mlf., **Bulgar Türkleri Tarihi**, Ankara, TTK Basımevi, 1984, s. 86.

Tuna Bulgarları ordu içerisinde de temizliğe önem vermişlerdir. Tuna Bulgar ordusunda subay ve erlerin yıkanmaları için “çerge” denilen, seyyar çadır hamamlar vardı.³⁶⁰

Hazarlar hakkında bilgi veren İslâm kaynaklarından; İbn Havkal,³⁶¹ İstahrî,³⁶² Yâkut³⁶³ ve Kazvînî,³⁶⁴ Hazarların hamamlarının olduğunu belirtmektedirler. Gırnâti ise, İtil Bulgarlarında herkesin girdiği geniş kapılı bir hamamın varlığından söz etmektedir.³⁶⁵ İtil Bulgarlarının bilhassa sabun ürettiklerini³⁶⁶ ve bu sabunları yıkanırken kullanmış olabilecekleri kanaatinde olduğumuzu da belirtmek isteriz.

Süryani patrik Mihail, Türklerin İslâmiyet’i kabul ettikten sonra, “eski kanunun âdetlerine riayet etmeyi ve namazdan evvel yıkanmayı” kabul ettiklerini belirtmektedir.³⁶⁷ Burada günde beş vakit namaz kılındığını göz önüne alırsak, şöyle bir soru akla gelebilir: Türkler, günde beş vakit namazdan önce yıkanmayı mı kabul etmişlerdi? Bu, biraz abartı olabilir. Kanaatimizce, günde beş vakit namazdan önce olmasa da günde bir kez yıkanmayı kabul etmiş olabilirler. Kaynağımızın verdiği bilgiden yola çıkarak, Türklerin İslâmiyet’i kabul etmeden önce sıklıkla banyo yapma alışkanlıklarının olduğunu ve bunu devam ettirmek istediklerini söyleyebiliriz. Bu bilgi bize, İslâm öncesi dönemde Türklerin vücut temizliğine titizlikle riayet ettiklerini göstermektedir.

Türk kadınlarının vücut temizliğine ayrı bir önem verdiklerini ve çok bakımlı olduklarını da söyleyebiliriz. Nitekim Herodot, İskit kadınlarının, bitkisel bir karışım yaptıklarını ve bu karışımdan elde ettikleri merhemi yüzlerine ve bütün vücutlarına sürerek bir gün boyunca hiç dokunmadan öylece bıraktıklarını ve ertesi gün merhemden oluşan lapayı kaldırdıkları zaman derilerinin pırıl pırıl ve tertemiz olduğunu belirtmektedir.³⁶⁸

Hunlar, M.Ö. 121 yılında Kansu’daki Tanrı Dağları ile Alçı Dağlarının eteklerindeki yaylaları kaybedince şöyle bir ağıt yakmışlardı:

“Ayrılıp kalanda Tanrı dağından, çoğalmaz oldu hayvanlarımız;

Ayrılıp kalanda Alçı dağından, bunalıp kaldı kadınlarımız.”³⁶⁹

³⁶⁰ Feher, **a.g.m.**, s. 317; Ayrıca bkz. Kafesoğlu, **Bulgarların Kökeni**, s. 38.

³⁶¹ İbn Havkal, **X. Asırda İslam Coğrafyası**, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2014, s. 299.

³⁶² İstahrî, **Ülkelerin Yolları**, çev. Murat Ağar, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2015, s. 197.

³⁶³ Yâkut el-Hamevî, **Mu’cem el-Büldân**’dan naklen bkz. Şeşen, **a.g.e.**, s. 140.

³⁶⁴ Kazvînî, **Âsâr el-Bilâd**’dan naklen bkz. Şeşen, **a.g.e.**, s. 151. Derbendnameye göre, “hazar hakanı hamamda iken, araplardan birinin bir hazar tarafından öldürüldüğünü haber aldı.....” Bizim için önemli olan, burada, hakanın hamamda yıkanıyor olması tema’sıdır.” Bkz. Michael Kmosko, “Araplar ve Hazarlar”, çev. Cemal Köprülü, **Türkiyat Mecmuası**, C. III, 1935, s. 143.

³⁶⁵ Gırnâti, **a.g.e.**, s. 166, 207. İtil Bulgarlarındaki hamamlar, berezin’in ifadesi ile “isfahan, kahire ve hatta istanbula yakışacak kadar güzeldi.” Bkz. Akdes Nimet Kurat, “Bulgar”, **İA**, C. II, 1979, s. 792.

³⁶⁶ Abeşi, **a.g.e.**, s. 96.

³⁶⁷ Mihail, **a.g.e.**, s. 12.

³⁶⁸ Herodotos, **a.g.e.**, s. 324.

³⁶⁹ Almas, **a.g.e.**, s. 75.

Uygur tarihçi T. Almas'a göre, ağıttaki "Alçi Dağı" ile "bunalıp kaldı kadınlarımız" mısralarının birbirine bağlanıp ifade edilmesi çok derin anlam içermektedir zira Hun kadınları, burada yetişen kırmızı ve sarı renkli çiçeklerden krem yaparak, yüz bakımı için kullanıyorlardı.³⁷⁰

Kaynaklarda Uygur kadınlarının güzelliklerine özen gösterdikleri ve bunun için makyaj yaptıklarına dair bilgiler de yer almaktadır.³⁷¹ Hatta Asya Hunlarından başlayarak Türk kadınlarının süslenmek için ruj dahi kullandıkları belirtilmektedir.³⁷² Bu kısa bilgiden yola çıkarak, Uygur kadınlarının güzel görünmek için vücut temizliğine son derece önem verdiklerini söyleyebiliriz.

Kaynaklar Kuman/Kıpçak kızlarının fevkalade güzel oldukları konusunda hem fıkirdirler. Irki olarak, zaten güzel olan bu kadınların, makyaj yaparak kendilerini daha da çekici hale getirmeye çalıştıkları şüphesizdir. Nitekim kaynaklardaki bilgiler Kuman/Kıpçak kadınlarının yüzlerine krem benzeri birtakım maddeler sürdüklerini göstermektedir. Kadınların yüzlerine sürdükleri pudraya süslenmek kelimesinden türetilen "bezevu" denilmektedir. Ayrıca kadınların muhtemelen pudradan sonra yüzlerine sürdükleri ve bugün allık olarak isimlendirilen ve yüze hafif kırmızılık veren maddenin Kuman/Kıpçak kadınları tarafından da kullanıldıkları ve belki aynı belki de değişik özellikte olanlara "bararar" "enilik" "jang" dedikleri de anlaşılmaktadır. Kadınların bu şekildeki süslenmelerine ilave olarak, "ypar" denilen "misk" ve "gül suyu" sürünerek de güzel kokmaya çalıştıkları görülmektedir.³⁷³

Kaynaklarda Türklerin nehirlerde yıkandıklarını ifade eden kayıtlarla da karşılaşılmalıdır. Nitekim Hoço'da yazılmış Soğdca bir mektupta bazı rahiplerin yasak olmasına rağmen, nehirlerde yıkandıklarından söz edilmektedir.³⁷⁴ İbn Fazlan, "İtil Bulgarlarının kızlı erkekli nehirlerde yıkandıklarını" belirtmektedir.³⁷⁵

Uygur erkeklerinin topuklara kadar uzanan ve belde bir kemerle tutturulan uzun bir elbise giydikleri belirtilmektedir. Bu elbisenin yakası, daire biçiminde kesilmiş olup, dizlerden itibaren kesik, kol yenleri boldu. Bu elbiselerde genel olarak kumaş iri çiçeklidir. Kemer altın işlemeli olup, üzerinde günlük hayatta kullanılan bazı gerekli alet ve eşya asılıdır.

³⁷⁰ Almas, a.g.e., s. 75.

³⁷¹ Gülçin Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü**, 2. bsk., İstanbul, TDAV Yayınları, 2013, s. 20.

³⁷² Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 308.

³⁷³ Safran, a.g.e., s. 101; Mualla Uydu Yücel, "Kuman-Kıpçaklarda Toplum ve Kültür Hayatı", **Türkler Ansiklopedisi**, C. III, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 342; A.mlf., "Kumanlar-Kıpçaklar", s. 545.

³⁷⁴ Colin Mackerras, "Uygurlar", çev. Şinasi Tekin, **Erken İç Asya Tarihi**, der. Denis Sinor, 5. bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 448.

³⁷⁵ Fazlan, a.g.e., s. 61.

Bu eşyalar arasında, mendilin de bulunması,³⁷⁶ Uygurların temizlik anlayışlarını göstermesi bakımından önemlidir. Uygurların kullandıkları bu mendilden, Kâşgarlı da söz etmektedir. Nitekim o, Oğuzca olarak verdiği “ulatu: burunlarını silmek için koyunlarında taşıdıkları ipek kumaş parçası”³⁷⁷ ile “suluk: mendil”³⁷⁸’in Türkler arasında kullanıldığını belirtmektedir.³⁷⁸

Divanü Lûgat-it Türkte “yundı: yıkandı (Oğuzca)”,³⁷⁹ Codex Cumanicus’ta “us et: çimmek, yıkanmak; yuvun(ur): yıkanmak”,³⁸⁰ Kuman/Kıpçaklara ait diğer lûgatlerde “çimmak: yıkanmak”³⁸¹ şekillerinde geçen “yıkanmak” tabirinin çok sıklıkta kullanılması, İslâm öncesi Türklerin bu konuya verdikleri önemi göstermektedir.

Eski Türklere has özellikler, bugün hâlâ Yakut Türkleri tarafından muhafaza edilmektedir. Nitekim Yakut Türkleri hakkında bilgi veren ilim adamı V.L. Seroşevsky, “genç Yakut kızlarının, güzel görünmek için büyüklerini taklit ederek sabahları yıkanıp temizlendiklerini” belirtmektedir.³⁸²

Yukarıda verdiğimiz bütün bu bilgi ve örneklerden çıkarılan sonuç eski Türk toplumunda yaşayan insanların kadın, erkek, çocuk demeden vücut temizliğine büyük önem verdikleridir.

1.13.2. Saç-Sakal Temizliği

Vücut temizliğinin en önemli göstergelerinden biri de hiç şüphesiz saç temizliğidir. İslâm öncesi Türklerin kaynaklara yansıyan saç temizliğine verdikleri önemi gösteren bilgilerden bazılarını burada vermeye çalışalım.

Herodot, İskitlerin saçlarını iyice ovarak yıkadıklarını belirtmektedir.³⁸³

Çin kaynağı Wei Shi 97; Yüebanların, saçlarını kirpiklerine uzanacak kadar uzun kestiklerini ve saçlarını bir nevi kola ile yağladıklarını, bu suretle saçlarının parladığını ifade etmektedir.³⁸⁴

Tarih boyunca Türklerin kadın olsun erkek olsun saçlarını uzattıkları, kaynakların ittifakla üzerinde durdukları bir husustur.³⁸⁵ Nitekim Bizans tarihçileri mesela Prokopios (545-550) Avrupa Hunlarının saçlarını uzatarak şekil verdiklerini ve bu tarzın, “Hun tarzı”

³⁷⁶ A. V. Gabain, “Hoçu Uygur Beyliği (850-1250)”, çev. Şinasi Tekin, **TDAY Belleten**, 1962, s. 272.

³⁷⁷ **DLT**, I, s. 136.

³⁷⁸ **DLT**, I, s. 471.

³⁷⁹ **DLT**, III, s. 66.

³⁸⁰ Grönbech, **a.g.e.**, s. 207, 236.

³⁸¹ Mualla Uydı Yücel, “Doğu Avrupa Türklerinde Temizlik”, **Temizlik Kitabı**, ed. Emine Gürsoy-Naskali, Salih Mehmet Arçın, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2009, s. 335.

³⁸² V. L. Seroşevsky, **Saka/Yakutlar**, çev. Arif Acaloğlu, İstanbul, Selenge Yayınları, 2007, s. 180.

³⁸³ Herodotos, **a.g.e.**, s. 324.

³⁸⁴ Eberhard, **Çinin Şimal Komşuları**, s. 89.

³⁸⁵ Yücel, “Doğu Avrupa Türklerinde Temizlik”, s. 336.

olarak adlandırıldığını belirtmektedir. Bu tarz sonraları Avar ve Bulgarlar tarafından da kullanılmıştır.³⁸⁶

Bilindiği üzere uzun saç, bakım isteyen bir tarzdır. Saçın temiz ve bakımlı görünmesi için Türkler, genelde saçlarını örmüşlerdir.³⁸⁷ Bu konuda Çinli Budist hacı Zuan Zang, Yabgu Kağan'ın saçını çözdüğünü ve başına ipekten bir şerit takıp hizmetkârlarına saçlarını ördürdüğünü anlatmaktadır. X. Yüzyıl tarihçisi Kalankatli Moses, Batı Köktürk hükümdarı Yabgu Kağandan bahsederken “saçlarını tıraş etti veya ördü” demektedir. VII.-IX. Yüzyıla ait Türkistan'dan çıkan Türk erkeklerine ait resimlerdeki taş heykellerde, örgülü saçlar uçlarından kesilmiş ve lüle şeklindedir. Tuva ve Altay bölgesinden çıkan heykellerde ise, saçların enseden itibaren iki kısa ve kalın örgülü olduğu görülmektedir. Altay bölgesindeki Ten (Don) Nehri'ne kadar olan yerde bulunan kabartma resimlerde, iki kısa örgülü ve ucunda püskül olan örgülü saç şekilleri görülmektedir. Altay ve Minusinsk havzasında çıkan taş kabartma resimlerinde baş oval olarak çizilmiştir. Başın üst kısmından yanlara ve aşağıya doğru çizgiler vardır. Burada saçlar örgüler halinde aşağıya doğru sarmaktadır. Bazı heykellerde aşağıya doğru inen iki çizgi vardır, bunların örgü olduğu düşünülmektedir. IX. Yüzyıl tapınak duvarlarındaki ipek ikonlarda, Maniheizm ve Budist Uygur kutsal metinlerinde saçlar, omuzları örtecek şekilde kalın örgüler halinde örülmüş ve dağınık haldedir. Bazen da iki düğüm atılmış ve kulakların önünden ve şakaklardan aşağıya sarkıtılmış bir durumda görülür. Uygur resimlerinde saçlar, arkaya doğru taranmış veya ortadan ikiye ayrılmış şekildedir.³⁸⁸

Soğd duvar resimlerinde de Türkler, uzun örgülü saçlara sahip olarak görülmektedir. Bu resimlerde saçlardaki örgü sayısı eğer fazla ise, bu örgülerden ikisi kulakların önünde şakaklardan aşağıya sarmış haldedir. Saçlarda sadece iki örgü varsa bunlar yukarıya kalkık ve etrafı sarı veya huni şeklinde kumaşla kaplı bir metal parçasıyla sarılıdır. Urallarda bulunan VIII. Veya IX. Yüzyıla ait bir Hazar gümüş tabağında bulunan iki güreşçinin müsabakasını resmeden kalıp kabartmadaki iki güreşçiden biri araştırmacılara göre erkek, saçları örgülü olan diğer güreşçi ise kadındır. M. Gorelik'e göre, güreşçilerin ikisi de erkektir.³⁸⁹

³⁸⁶ Abdülkadir Donuk, “Eski Türklerde Saç Şekilleri Hakkında”, **Saç Kitabı**, ed. Emine Gürsoy-Naskali, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2004, s. 9.

³⁸⁷ Yücel, “Doğu Avrupa Türklerinde Temizlik”, s. 337.

³⁸⁸ Mihail Gorelik, “Moğol Öncesi Dönemde Türklerin Saç Şekilleri”, **Saç Kitabı**, ed. Emine Gürsoy-Naskali, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2004, s. 55-56.

³⁸⁹ Gorelik, **a.g.m.**, s. 57.

Peçenekler de saçlarını örерlerdi. Nitekim İdrisî, Peçeneklerin saçlarını ördüklerini belirtmektedir.³⁹⁰

VII-X. yüzyıldan sonra batıya göçen Oğuz Türklerini yerel kıyafetleri içinde bir veya birkaç saç örgüsüyle tasvir eden el yazması ile seramik üzerindeki resimler ve balballarda örgülü saçlar ya omuzlara veya bele kadar uzanmıştır. Bu saçlarda üç veya daha fazla örgü varsa, bunlardan ikisi kulakların önünde şakaklardan aşağı veya kulakların arkasından aşağıya doğru akıtılmıştır.³⁹¹

Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan Türk boylarından Peçenek, Uz ve Kuman/Kıpçaklara ait taş heykellerde yani balballarda genelde baştan aşağıya doğru sarkmış üç saç örgüsü görülmektedir. Örgüler, uçlarından ortadaki örgüye bağlanmış ve hepsi birbirleriyle yeniden örülmüştür. Nadir olarak da tek örgü vardır.³⁹² Ayrıca kadınlara ait balbalların oldukça güzel olduğu ve başörtüsü taktıkları ve bu örtülerin süslü işaret ve figürlerle süslendiği görülmektedir. Yine bu boylara ait, taş balbal ve arkeolojik buluntularda, kadın ve erkeklerin çok düzenli saçlara sahip oldukları dikkat çekmektedir. Bu da onların düzenli ve temiz bir saça sahip olmak için sürekli tarak kullanmış olabilecekleri fikrini doğurmaktadır. Nitekim Kuman/Kıpçaklar “trak, taray” kelimesini “tarak” karşılığı olarak kullanmışlardır.³⁹³

VII.-IX. yüzyılda Oğuzlar arasında şakaklardan aşağı sarkan iki örgü veya düğüm çok yaygındı. Saçlar, bu şekilde olduğu zaman kafada geri kalan saçların tamamı tıraş edilirdi ki bu “Hun tarzı” dediğimiz tarzın ta kendisidir. Hazar hükümdarı Kağan Bekin saçları da büyük bir ihtimalle bu şekilde idi. Oğuz ve Hazarlardaki bu saç tarzı, komşu milletlerin de dikkatini çekmiştir. Nitekim Bizanslı yazar Lev Diakonun yaptığı tasvire göre Hazarları yenme başarısını gösteren Büyük Kiev Knyazı Svyatoslav İgoreviç’de saçlarına bu biçimde şekil vermiştir.³⁹⁴

XIII. Yüzyılda Macaristan’a yerleştirilen Kuman/Kıpçaklar, Macar Kralı IV. Lazslo ile yaptıkları antlaşmayla saçlarını tıraş etme müsaadesi alabilmişlerdir.³⁹⁵ Bir antlaşma maddesinde, böyle bir hükmün yer alması, Kuman/Kıpçakların saç temizliğine ne kadar düşkün olduklarını göstermesi açısından önemlidir.

³⁹⁰ İdrisî, **a.g.e.**’den naklen bkz. Şeşen, **a.g.e.**, s. 129.

³⁹¹ Gorelik, **a.g.m.**, s. 57.

³⁹² Gorelik, **a.g.m.**, s. 57-58; Yücel, “Doğu Avrupa Türklerinde Temizlik”, s. 337.

³⁹³ Yücel, “Doğu Avrupa Türklerinde Temizlik”, s. 337.

³⁹⁴ Gorelik, **a.g.m.**, s. 58; Yücel, “Doğu Avrupa Türklerinde Temizlik”, s. 339. Rus yıllıkları da Svyatoslavı tam bir Peçenek başbuğu gibi tasvir ederler ki bu da onun saçlarını uzattığı ve ördüğü anlamına da gelmektedir. Bkz. Yücel, **İlk Rus Yıllıkları**, s. 91-92.

³⁹⁵ Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 143.

İslâm öncesi dönemde Türk erkeklerinin temiz ve düzgün görünmek için sakallarını tıraş ettikleri bilinmektedir. Nitekim İskit erkekleri sakallarını tıraş etmekteydiler.³⁹⁶ Uygur duvar resimleri ve minyatürlerinden Uygur Budist rahiplerinin de sakallarını tıraş ettikleri anlaşılmaktadır.³⁹⁷ Mesudî, Türkler arasında en parlak yüzlü olanların, Karluklar olduğunu belirtmektedir.³⁹⁸ Parlak yüz, sakal tıraşıyla mümkündür. Bu durum bize Karluk erkeklerinin sakal tıraşı olduklarını göstermektedir ki Ebu Dülef de Çiğilleri güzel yüzlü insanlar olarak tanıtmaktadır.³⁹⁹ Bu bilgidен hareketle Çiğil erkeklerinin de sakal tıraşı olduklarını söyleyebiliriz. İbn Fazlan, Peçenek erkeklerinin hepsinin,⁴⁰⁰ İdrisî ise bazılarının⁴⁰¹ sakallarını tıraş ettiklerini belirtmektedir. Yine Oğuz erkekleri de Peçenek erkekleri gibi yüzlerini tıraş etmekteydiler.⁴⁰² Kâşgarlı Mahmud, Oğuzca “kerey” sözcüğünün, “saçı tıraş eden usta”, yani “berber” manasına geldiğini belirtmektedir.⁴⁰³

Kuman/Kıpçak erkeklerinin de sakallarını tıraş ettikleri bilinmektedir. Nitekim Kuman/Kıpçaklara ait Codex Cumanicus adlı sözlükte, hakkında en fazla bilgi verilen meslek berberliktir. Kuman/Kıpçak Türkçesinde berbere “Yuluzi” denilmektedir. “sakal jülüçi” veya “baş jülüçi” şeklindeki tabirler, sakal ve saç tıraşının ayrı ayrı ifade edildiğini göstermektedir. Sakal, kısmen de saç tıraşında kullanılan usturaya “yulunguz” denilmekteydi.⁴⁰⁴ Kuman/Kıpçak sosyal hayatında berberlik mesleğinin var olması ve gelişmiş halde bulunması Kuman/Kıpçakların temizliklerine düşkün oldukları fikrinin oluşmasına sebep olmuştur.

Kaynaklardaki bu bilgileri değerlendirdiğimizde eski Türklerin sakal tıraşı olmak suretiyle temiz göründüklerini söyleyebiliriz.

1.13.3. Kılık-Kıyafet Temizliği

İslâm öncesi Türk topluluklarının giyim-kuşamının yaşadıkları hayat tarzının bir gereği olarak yün, deri ve kürkten oluştuğunu söyleyebiliriz.⁴⁰⁵ Bunun yanı sıra, ipek⁴⁰⁶ ve pamuklu kıyafetler de giymişlerdir.⁴⁰⁷ Fakat bilinen bir gerçek varsa o da ister halk ister kağan ister devlet adamı ister asker olsun herkesin kıyafetlerinin çok düzenli ve temiz

³⁹⁶ Salim Koca, **Türk Kültürünün Temelleri**, İstanbul, Damla Neşriyat, 1990, s. 34.

³⁹⁷ Oktay Aslanapa, “Türk Tarihinde Saç Biçimleri”, **Saç Kitabı**, ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2004, s. 60.

³⁹⁸ Mes'ûdî, Murûc el-zeheb'den naklen bkz. Şeşen, **a.g.e.**, s. 44.

³⁹⁹ Ebû Dülef, Risâle'den naklen bkz. Fazlan, **a.g.e.**, s. 88.

⁴⁰⁰ Fazlan, **a.g.e.**, s. 45.

⁴⁰¹ İdrisî, **a.g.e.**'den naklen bkz. Şeşen, **a.g.e.**, s. 129.

⁴⁰² Sümer, **a.g.e.**, s. 77.

⁴⁰³ **DLT**, III, s. 174.

⁴⁰⁴ Safran, **a.g.e.**, s. 103, 183.

⁴⁰⁵ Safran, **a.g.e.**, s. 92; Yücel, “Doğu Avrupa Türklerinde Temizlik”, s. 340.

⁴⁰⁶ Mes'ûdî, Aca'ib el-Dünya'dan naklen bkz. Şeşen, **a.g.e.**, s. 57; Ayrıca bkz. İdrisî, **a.g.e.**'den naklen bkz. Şeşen, **a.g.e.**, s. 120.

⁴⁰⁷ Safran, **a.g.e.**, s. 94.

olduğudur. Bu konuda kaynaklarımızda oldukça fazla bilgi bulunmaktadır. Bazılarını şu şekilde verebiliriz.

Oğuz Kağan Destanında, Oğuz'un kıyafetinin temiz olduğu belirtilirken⁴⁰⁸; Bizans tarihçisi Priskos, "Attila'nın giyiminin sade olduğunu, fakat temizliği ile dikkat çektiğini" ifade etmektedir.⁴⁰⁹ Yine aynı minvalde olmak üzere, Macar Kralı IV. Laszlo'nun (1279-1290) saray papazı Simon Kezai de eserinde, Attila'nın giyim ve çadırının temiz olduğunu söylemektedir.⁴¹⁰

Kaynaklarımız Türklerin özellikle yağ törenlerinde güzel ve temiz giyindikleri bilgisini aktarmaktadırlar. Örneğin Çin kaynakları, Köktürk kadın ve erkeklerinin bu günlerde çok güzel ve temiz giyindiklerini belirtmektedir.⁴¹¹

Uygur kadınlarının da güzel giyindikleri bilinmektedir.⁴¹² Nitekim XIII. Yüzyılda yaşayan Çinli tarihçi Hunghao, Uygur kadınlarının başlarına parıl parıl parlayan altın sorguçlar taktıklarını belirtmektedir. Devamında, Uygurların altın tokalar ve küpeler yaptıklarını, ipek, kadife ve atlas dokuduklarını, beş renk ip kullanarak çok güzel kaftanlar diktiklerini anlatmaktadır. Ayrıca Uygur kadınlarının brokar, kadife ince ipekten yapılmış göz kamaştırarak güzellikte elbise giydikleri de ifade edilmektedir.⁴¹³

Peçeneklerin, güzel ve temiz giyindikleri bilinmektedir.⁴¹⁴ Nitekim A.P. Horvath, Peçeneklerin ihtişama ve lükse düşkün tabakalarının, Bizans ipek dokumalarını, sırma ve gümüş brokarlar ile altın dantelleri, giyisileri için kurdeleli süslemeleri Bizans'tan satın aldıklarını belirtmektedir.⁴¹⁵ Güzellik temizlik ile kendini gösterir. Türkler, temiz, güzel ve bakımlı olduklarını görmek için ise ayna kullanmışlardır.⁴¹⁶ Değişik ebat ve çeşitlilikte aynalar yapmışlardır ki Kuman/Kıpçaklar bu aynalara "küzgü" demişlerdir.⁴¹⁷

Kuman/Kıpçak kadınlarının giydikleri elbiseler evde ve dışarıda farklılık göstermekteydi.⁴¹⁸ Nitekim dışarıda yani sokakta giyilen kıyafetin, temizlik açısından evde giyilmesinin uygun olmamasının düşünülmesi ve uygulanması Kuman/Kıpçakların ne kadar titiz olduklarını da göstermektedir.

⁴⁰⁸ Orkun, **Oğuzlara Dair**, s. 109.

⁴⁰⁹ Vaczy, **a.g.m.**, s. 103.

⁴¹⁰ Eckhardt, **a.g.m.**, s. 166.

⁴¹¹ Mau-tsai, **a.g.e.**, s. 23.

⁴¹² Çandarlıoğlu, **a.g.t.**, s. 61.

⁴¹³ Almas, **a.g.e.**, s. 400-402.

⁴¹⁴ Mualla Uydu Yücel, **Peçenek Türkleri**, İstanbul, Titiz Yayınları, 2011, s. 257.

⁴¹⁵ İsmail Mangaltepe, "Peçenek-Macar Münasebetleri ve A. P. Horvath'ın Eserinde Peçenekler", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S. 15, 2009, s. 80.

⁴¹⁶ Yücel, "Doğu Avrupa Türklerinde Temizlik", s. 341.

⁴¹⁷ Safran, **a.g.e.**, s. 109.

⁴¹⁸ Gökbel, **a.g.e.**, s. 347.

İslâm öncesi dönemde Türklerin, günlük hayatta kullandıkları elbiselerini dahi ütüledikleri bilinmektedir.⁴¹⁹ Nitekim Kâşgarlı Mahmud, Türklerin ütü yapmayı bildiklerini ve bizzat bu kelimeyi kullandıklarını belirtmektedir.⁴²⁰ O dönemlerde yani Türklerin ütülü gömlek giydikleri zamanlarda, Romalıların henüz çamaşır kullanmadıkları⁴²¹ göz önüne alınırsa, kılık-kıyafet temizliği konusunda Türklerin, çağdaşlarından epey ileride oldukları da anlaşılabacaktır.

Bugün hâlâ eski Türklere has özellikleri taşıyan topluluklardan biri de Altay Türkleridir. Radlov, Altay Türklerinde evlenen kıza hitaben, kayınpederi veya damadın akrabalarından herhangi biri tarafından; “elbisen daima temiz kalsın” şeklinde bir dua edildiğini belirtmektedir.⁴²² Duada bile kıyafet temizliğine yer verilmesi, İslâm öncesi Türklerinin geleneklerini günümüze kadar sürdürmeye çalışan Altay Türklerinin bu konudaki hassasiyeti devam ettirdiklerini gözler önüne sermesi açısından önemlidir.

1.14. Vefakâr Olmak

Kaynaklardaki bilgilerden eski Türklerin fevkalade vefakâr insanlar oldukları anlaşılmaktadır. Bunun daha iyi anlaşılabilmesi için aşağıdaki örnek olaylara bakmak faydalı olacaktır.

Chao Devleti döneminde Liu Yüan, 308 yılında Loyang şehrini ele geçirmeleri için komutanlarına emir vermişti. Bu emir üzerine ordu harekete geçmiş, fakat yapılan bütün harekâtlarda başarısız olmuştu. Bu durum Liu Yüan’ı çileden çıkarmış ve bu yüzden o sırada görevli olan herkesin cezalandırılmasını emretmişti. Bu görevliler arasında sonradan hükümdar olacak olan Liu yao da bulunuyordu. Cezalandırılacağını duyan Yao, bir arkadaşıyla birlikte kaçmış ve bu kaçak hayatı sırasında büyük sıkıntılar çekmiş, aç kalmış, yatacak yer bile bulamamıştı. Bulunmamak için adını ve soyadını değiştirmiş, bir süre sonra bir iş bulup çalışmaya başlamıştı. Nihayet Yao, bir süre sonra affedilmiş ve ülkesine geri dönmüştü. Ama o, en sıkıntılı anında, en kötü günlerinde kendisine yardım edenleri unutmayacak kadar vefalıydı. Nitekim yıllar sonra hükümdar olduğunda onların her birini önemli görevlere getirmiş ve bu suretle bu insanlara olan vefa borcunu bir nebze olsun ödemeye çalışmıştı.⁴²³ Bu vefakâr insanın eşinin de vefakâr olduğunu şu örnek olayda ortaya kaymaktadır:

⁴¹⁹ Turan, **a.g.e.**, s. 130; Ayrıca bkz. Gömeç, **Türk Kültürünün**, s. 134-135.

⁴²⁰ **DLT**, III, s. 252.

⁴²¹ Turan, **a.g.e.**, s. 130.

⁴²² Radloff, **Sibiryadan**, s. 178.

⁴²³ Baykuzu, “**Chao Devletleri**”, s. 74-75.

Liu Yao, hastalanan ve artık son günlerini yaşayan karısına son dileklerini sorunca, karısı: amcamın hiç çocuğu olmadığı için beni ona evlatlık olarak verdiler. Beni amcam büyüttü, bu yüzden ona olan saygım ve minnetim çoktur. Fakat ben, sağlığımda amcama olan bu minnetimi yeterince iyi gösteremedim. Senden tek bir dileğim var, o da: amcama olan vefa borcumu yerine getirmendir” demiştir.⁴²⁴

Attila, büyük ve kahraman hükümdarlara has vasıflara sahip vefalı bir hükümdardır. Nitekim konusu bakımından en eski Dietrich Destanı’nın özünü ihtiva eden Rabenschlacht (Ravenna Meydan Savaşı) Destanı’na göre, “Dietrich, istilaya uğrayan memleketini Hunların yardımı ile geri alır, Attila, genç oğullarını Dietrich’e emanet eder; Dietrich bunların hayatını korur. Fakat aksi bir tesadüf, güvenli bir yerde bırakılmış olan gençleri savaş meydanına sürükler ve gençler bu savaşta hayatlarını kaybederler. Büyük bir zaferle sonuçlanan savaş sona erdiğinde, Dietrich felaketi öğrenir; bütün başarılarını bir tarafa bırakıp, ölen gençlerin babasının huzuruna çıkmak üzere Hun ülkesine koşar. Attila büyük acıya sabırla katlanır; Dietrich’i affederek, onu yine eskiden olduğu gibi saygın bir misafir olarak kabul eder. Böylece o, maiyetindeki kimseye vefakâr bir efendi olduğunu göstermiş olur.”⁴²⁵

Taspar Kağan ölmeden önce oğlu An-lo’ya, “Ağabeyim Mukan, kendi oğlu yerine benim tahta çıkmamı vasiyet etmişti. Onun bu hareketine vefa göstermek için ben öldükten sonra yerime ağabeyim Mukan’ın oğlu Ta-lo-pien’in tahta geçmesini istiyorum” demiştir.⁴²⁶ Taspar bu sözüyle, kendisine karşı yapılan harekete kendi vefasını göstermiş oluyordu.

Türk töresine vefanın en belirgin ifadesi, Bilge Kağan’ın hitabından duyulur.⁴²⁷ Bu konuda o, şöyle der:

“Türk, Oğuz beyleri, milleti, işitin. Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, senin ilini, töreni kim bozabilirdi? Türk milleti, kötülüğünden vazgeç, pişman ol. Disiplinsizliğinden dolayı, seni besleyip doyurmuş olan bilgili kağanınla, hür ve müstakil iline karşı kendin hata ettin, kötü hale soktun.”⁴²⁸ Bu sözler, vefakâr ve gönülden gelen ifadelerdir.

Arapların Horasan valisi Cüneyd, Türgiş Kağanı Sou-lou hakkında; “Bu Türk’ten daha vefalı, daha insafı, daha anlayışlı, daha zeki birini görmedim. Onunla gündüzleyin üç saat

⁴²⁴ Baykuzu, “Chao Devletleri”, s. 98.

⁴²⁵ De Boor, a.g.e., s. 21.

⁴²⁶ Taşağıl, **Göktürkler**, s. 34; Ayrıca bkz. Deguignes, a.g.e., s. 589; Chavannes, a.g.e., s. 79-80; Mau-tsai, a.g.e., s. 65-66.

⁴²⁷ Emel Esin, **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş (Türk Kültürü El-Kitabı)**, II Cilt 1/b’den Ayrı Basım), İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978, s. 87.

⁴²⁸ Ergin, **Orhun Abideleri**, s. 38; Ayrıca bkz. Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, s. 40; Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 31.

karşılıklı olarak konuştuk. Dilinden başka hiçbir yeri kımıldamadı. Ben de dilimden başka bir yerimi kımıldatmadım”⁴²⁹ diyerek, Sou-lou Kağanın vefakârlığına dikkati çekmiştir.

Tuna Bulgar Kağanı Omurtag’ın Yazıtı’nda, “...Bulgarlar Hristiyanlara çok iyilik ettiler. Hristiyanlar bunları unuttular. Fakat tanrı görür.”⁴³⁰ şeklinde bir ifade bulunmaktadır. Burada Bizanslıların vefasızlığına dikkat çekilmesi, Bulgarların bu konuya verdikleri önemi göstermektedir.

Peçeneklerle Bizans arasında 1049 yılı sonbaharında yaşanan ve Bizans’ın yenilgisiyle sonuçlanan savaş sonunda Peçeneklerin vefakârlığını gösteren şöyle bir olay anlatılmaktadır:

Peçenek başbuğu Kegen’in oğlu Galinos, savaş sonunda muharebe alanında cesetler arasında dolaşırken yüzüstü ölü bir halde yatan Bizans komutanı Kekamenos’u görünce hemen tanımıştır. Çünkü Kekamenos, Galinos’un daha önce ticaret için geldiği Tuna boyundaki şehirlerin valisi idi ve onunla burada tanışmıştı. Kim bilir belki de çok samimi arkadaşlardı. Galinos, bu eski ahababı ölümler arasında öyle bırakmak içine sinmemiş olacak ki, hemen atına bindirerek çadırına götürmüş ve saygıyla gömmüştür.⁴³¹ Bu olay, Peçeneklerin ne kadar vefakâr bir millet olduklarını gözler önüne sermektedir.

Arap coğrafyacısı el-Ömeri, Kuman/Kıpçakların vefakâr insanlar olduklarını ve Türk ırkının en seçkin grubunu teşkil ettiklerini ifade etmektedir.⁴³²

Oğuzlar, son derece vefalı insanlardı.⁴³³ Onların bu hasletini, Oğuz Kağan Destanı’nda bariz olarak görmek mümkündür. Destana göre, Oğuz Kağan, İtbarak boyu üzerine sefere çıkmış, fakat yapılan savaşta büyük bir yenilgiye uğramış ve askerleriyle birlikte savaş meydanına yakın bir yerde bulunan iki ırmak arasındaki bir adaya çekilmişti. Bu sırada, kocası savaşta ölen bir asker’in karısının doğumu yaklaşmış ve doğum ağrıları başlayınca, sığınacak bir yer de olmadığı için, orada bulunan içi çürük bir ağacın içine girerek doğurmuştu. Bunu gören askerler, kadının durumunu Oğuz Kağan’a haber vermişler, bunun üzerine Oğuz Kağan: mademki bu çocuğun babası, bizim hizmetimizde savaşırken öldü. Ona bakıp, büyütecek kimsesi de yok. O halde, bu çocuk benim oğlum olsun dedi. Adını da Kıpçak koydum.⁴³⁴ Oğuz’un bu hareketi, Oğuzların vefalı insanlar olduklarına dair en güzel örneği teşkil etmektedir.

Kutadgu Bilig’de insanlara vefakâr olmaları öğütlenmektedir. Örneğin:

⁴²⁹ Câhiz, **a.g.e.**, s. 89.

⁴³⁰ Feher, **a.g.e.**, s. 81.

⁴³¹ Akdes Nimet Kurat, **Peçenek Tarihi**, İstanbul, Devlet Basımevi, 1937, s. 142; Ayrıca bkz. Hüseyin Namık Orkun, **Peçenekler**, İstanbul, Remzi Kitaphanesi, 1933, s. 25.

⁴³² Turan, **a.g.e.**, s. 46.

⁴³³ Sümer, **a.g.e.**, s. 391.

⁴³⁴ Bahadır Han, **a.g.e.**, s. 31; Ayrıca bkz. Ögel, **Türk Mitolojisi**, s. 171.

Kimin sana biraz emeği geçerse, sen ona karşı daha fazlasını yapmalısın.
İnsanın asili iyiliği unutmaz; insanın soylusu gönlünü başka tarafa kaydırmaz.
Vefaya karşı vefa göstermek insanlık görevidir; vefakârlık et, insan ol ve adını yükselt.
Vefalı kişi ne der, dinle; insan için insanlığın başı vefadır.
Soylu insanların hareketi zarif olur; onlar ellerini halk üzerine vefayla uzatır.
Vezir hizmete hazır, vefalı, emanete karşı titiz ve bir de temiz gönüllü olmalı.
Bütün insanlar bu iyilikleri arar; kişi iyilik gördüğü adama kul olur.
İyi ad dileyerek beye vefalı olmalı; bu iyi ad ile onun adı da ölümsüzleşir.
Kişi iyiliğe karşılık aziz canını verir; bir iyiliğe karşı on iyilik yapar.
...Cefa edenlere karşı ses çıkarmadan vefa göstermeli.
Cefa edenlere vefa göstermeye devam et; yiğit olan vefa gösterir; kötülerse cefa eder.
Bilirsin ki, dünyada vefalı kişiler çok takdir edilir ve alkışlanır, ey aziz.
İnsan iyiliğe karşı iyilik yapar; hatta bir iyiliğe on iyilikle karşılık vermelidir.
Hükümdar sana iyilik yaptı, bu iyiliği iyilik ile yanıtlamaya çalış.
Vefa kıtlaştı, dünya cefayla doldu; vefa acaba kimde vardır, ondan biraz isteyeyim.
Esef ederim, ben fenayım; fakat dünyada vefa adı bırakanlar nerede, onları öveyim.⁴³⁵
Yusuf Has Hacip gibi Ahmed Edip Yükneki de ünlü eseri Atebetü'l-Hakayık'ta, vefalı olmayı öğütlemektedir.
Sana cefa edene vefa ile mukabele et; ne kadar yıkanırsa yıkansın, kan kan ile temizlenmez.⁴³⁶

1.15. Yalan Söylememek

Eski Türklerin karakteristik özelliklerinden biri de “yalana” karşı gösterdikleri duyarlılıktır. Nitekim onlar, yalan söyleyeni sevmez ve yalan söylenildiğini anladıkları anda da bunu yüzlerine vurmaktan çekinmezlerdi.⁴³⁷ Aşağıda vereceğimiz örnekler, İslâm öncesi Türk tarihinde yalana ve yalancıya karşı gösterilen muameleyi çok açık bir şekilde anlatmaktadır.

İskitlerde yalan söylemenin cezası ölümdü. Herodot'a göre, İskitlerde yalan söyleyenler “elleri ve ayakları bağlı, ağızları tıkalı bir şekilde arabaya bindirilirdi. Bunlar, arabanın içinde iken, önceden arabaya doldurulan odunlar ateşe verilirdi. Sonra arabaya koşulan öküzler kovalanır ve hızlı koşsunlar diye de ürkütülürdü.”⁴³⁸ İşte İskitlerde yalan

⁴³⁵ KB, b: 1597, 1637, 1691, 2040, 2197, 2237, 2305, 2871, 2980, 3427, 3432, 5764, 5766, 5790, 6568, 6592

⁴³⁶ Yükneki, a.g.e., s. 94.

⁴³⁷ Uydu, Türk İslam Bütünleşmesi, s. 267.

⁴³⁸ Herodotos, a.g.e., s. 322; Ayrıca bkz. Seyfi, a.g.e., s. 63; Memiş, a.g.e., s. 83-84; Durmuş, a.g.e., s. 87-88.

söylemenin cezası bu idi. Böylesine sert bir cezanın uygulandığı bir toplumda yalan söylenmesi beklenemez.

Attila, Bizans elçileri arasında, daha önceden de tanıdığı Bigila'yı görünce sinirlenmiş ve ona: “yüzsüz hayvan, bütün kaçakları iade etmedikçe, bize elçi göndermemenizi size söylemedim mi?” Dedi. Bunun üzerine Bigila, İskitlerden mülteci kalmadığını, hepsini iade ettiklerini söyledi. Onun bu cevabına daha fazla sinirlenen Attila; “eğer, elçilik hakkına riayet etmemiş olsa idim, seni bu terbiyesiz sözlerinden dolayı kazığa oturtur ve kuşlara yedirirdim” dedi. Çünkü Attila Bigila'nın yalan söylediğini biliyordu.⁴³⁹ Esasen, onu bu kadar sinirlendiren olay da Bigila'nın gözünün içine bakarak yalan söylemesi olmuştu. Zira yalan, bir Türk için, hele de Attila gibi dürüst ve yalan nedir bilmeyen bir adam için tahammül edilemez bir hareketti.

Bizans, 569 yılında, Köktürklerle, Zemarkos başkanlığında bir elçilik heyeti göndermişti. Bu heyet Köktürk ülkesine geldiğinde İstemi Kağan, İran elçileriyle görüşüyordu. Onlarla görüşmesi bittikten sonra Bizans elçilerini kabul eden kağan, onlara: “İranlılar bana, Bizans imparatoru bizim kölemizdir ve köle olarak bize haraç ödüyor dediler. Bu doğru mu?” Diye sordu. Zemarkos ise, “Onlar yalan söylüyorlar. Birçok Bizans imparatoru, onların ülkelerini işgal etti, yakıp yıktı ve esaret altına aldı... dedi. Bu sözlerin doğruluğunu sormak için kağan, İran elçilerini çağırdı ve onlara: Bu söylenenler doğru mu?” Diye sordu. Elçiler de “evet hükümdarım, doğrudur” dediler. Bunun üzerine hükümdar hiddetlenerek; “neden bana yalan söylediniz ve beni aldattınız” dedi. Arkasından da yemin ederek, “eğer sizin kadar kötü ve aşağılık olsaydım, sizlerin kafalarınızı uçurturdum” dedi ve öfkeyle onları huzurundan kovdu.⁴⁴⁰ Şüphesiz kağanı bu kadar sinirlendiren olay elçilerin yalan söylemesi olmuştur.

Bizans 576 yılında, Valentinus başkanlığında, Köktürklerle yine bir elçilik heyeti daha göndermişti. Bu elçilerle İstemi Kağan'ın oğlu Türk Şad görüşmüş ve onların babası döneminde iki ülke arasında yapılan antlaşmaların yenilenmesi teklifine çok sinirlenerek şöyle demiştir:

“On dili olan ve tüm bu dillerde yalan söyleyen, siz Romalılar değil misiniz? Bu sözleri söylerken, on parmağını ağzına soktu ve devam etti: şu anda, benim ağzımda on parmağım olduğu gibi, siz Romalıların ağzında da on diliniz var. Biriyle bana, diğeriyle benim kölelerim Avarlara yalan söylüyorsunuz. Her türlü konuşmalara ve sinsice çarelere başvurup, bütün halkları kandırıyorsunuz. Sonra da onları hakir görüp, horlayıp alaya alıyor,

⁴³⁹ Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hunları**, s. 35.

⁴⁴⁰ Koç, “Süryani Tarihçisi Efesli John”, s. 98-100.

kendinize çıkar sağlıyorsunuz. Siz elçiler de yalanlarla donanmış olarak bana geldiniz ve sizi gönderen de aynı şekilde yalancıdır. Sizleri, şimdi hiç vakit kaybetmeden ortadan kaldıracam. Çünkü bir Türk için, yalan söylemek tamamen alışılmamış ve yabancı bir şeydir.”⁴⁴¹ Bu belgeye göre, Türkler, yalan söylenmesinden hiç hazzetmemişler ve söyleyeni de hoş görmemişlerdir.

Türgiş Kağanı Sou-lou, Horasan valisi Cüneyd b. Abdurrahman ile görüşerek, İslâm dinini tanımak için ona, İslâm diniyle ilgili bazı sorular sormuştu. Bu sorulardan biri de, İslâm dininin yalancı kimseler hakkındaki hükmü idi. Cüneyd, bu soruya: “Biz, böyle kimselerin şahadetlerini kabul etmez, verdikleri hiçbir hükmü muteber saymayız” diye cevap vermişti. Onun bu cevabı karşısında kağan çok şaşırılmış ve sadece bu mu? Deyince, Cüneyd: “Evet, dinimize göre, verilecek cevap budur” demişti. Bunun üzerine Kağan, “ben, sizin hırsızın elini kestiğiniz gibi, onun yalan söyleyen ağzını keserim”⁴⁴² diyerek cezasının ne kadar ağır olduğunu ve bu durumu hoş görmediklerini ifade etmiştir.

Tuna Bulgar Kağanı Krum, Avarlarla girdiği mücadele neticesi, esir aldığı Avarlara devletlerinin yıkılış nedenlerini sormuştu. Onlardan aldığı cevaplar doğrultusunda, ülkesinin selameti için, oldukça sert bir kanun hazırlamıştı. Bu kanuna göre, iftira ve yalanın cezası ölümdü.⁴⁴³

Omurtag Kağan’ın Yazıtındaki şu sözler, Bulgarların yalanı suç saydıklarına delalet etmektedir:

“Bir kimse hakikati ararsa tanrı görür. Bir kimse yalan söylerse, tanrı görür...”⁴⁴⁴ Bu ifadelerden, Bizanslıların yalancı olduğu, fakat Bulgarların yalana tenezzül etmedikleri anlaşılmaktadır. Madara kitabelerinde de buna benzer bir kayıt yer almaktadır.⁴⁴⁵

Oğuzlarda iftira ve yalan söylemenin şiddetli bir cezası vardı. Destana göre, böyle bir suç işleyen kişi, önce bir atın kuyruğuna bağlanır, sonra, sağ kolu başka bir atın kuyruğuna, sol kolu yine aynı şekilde ve ayakları da aynı şekilde bağlandıktan sonra atlar dörtnala koşturulmak suretiyle parçalanırdı.⁴⁴⁶ Sanırım, Dede Korkut, bu cezadan dolayı olsa gerek

⁴⁴¹ Abdülkadir Donuk, “On Dilli Bizans”, **Türk Kültürü**, C. XXII, S. 257, 1984, s. 539-540; Ayrıca bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, “Bizans Tarihçisi Menandros’un Türkler (Gök-Türkler) Hakkında Verdiği Bilgiler”, **Tarih Dergisi**, S. 50, 2009, s. 22-23; Ligeti, **a.g.e.**, s. 71-72; Mangaltepe, **a.g.e.**, s. 79-81.

⁴⁴² Câhiz, **a.g.e.**, s. 88-89.

⁴⁴³ Bobçev, **a.g.m.**, s. 148; Osman Karatay, “Tuna Bulgarları”, **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, ed. Osman Karatay, Serkan Acar, 3. bsk., İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2016, s. 285.

⁴⁴⁴ Feher, **a.g.e.**, s. 81.

⁴⁴⁵ Feher, **a.g.e.**, s. 81.

⁴⁴⁶ Togan, **Oğuz Destanı**, s. 67; Ayrıca bkz. Gündüz, **a.g.e.**, s. 129.

“yalan söz, bu dünyada olunca, olmasa daha iyi”⁴⁴⁷ demiştir. Zira yalan sözün bu dünyada olmaması, bu cezaya kimsenin uğramaması demekti ki, sevgi dolu gönül ancak bunu arzular.

Manas Destanı’nda, “Dinle evladım! Söz uludur, söz canlının uğurudur, kötü söz ölmüş sözdür, yalan da kötü sözdür.”⁴⁴⁸ şeklindeki teşbihle, yalanın kötü bir söz olduğu ifade edilmiştir.

Kutadgu Bilig’de de yalancılığı yeren şu sözlere yer verilmiştir:

Bak, şu birkaç şey kişi için kötüdür... bunlardan biri yalan söylemektir...

Benim beğenmediğim şeylerden biri yalandır; ondan sonra da zulüm edenler gelir.

Dilinden yalan söz çıkarma; yalan söz ile insan itibarını düşürür.

Faydasız olan ve kişiye daima zarar veren üç şeyden biri de yalan söylemektir.

Ey devletli hükümdar, en kötüsü de beylerin adının yalancıya çıkmasıdır.

Sözü yalan olanın tavır ve hareketi cefadır; cefa kimdeyse, o kişi hayvandır.

Bir bey için fena olan şeylerden biri de şüphesiz yalancılıktır.

Ey hükümdar, bir insan yalancı ise ona iş verme ve yakınlık gösterme.

Elçi sözünde yalan söylemezse..., ona zeval yoktur.

Mümkün olduğu kadar gayret et..., yalandan uzak dur

...şeref ve itibarını korumak istersen, ağzından yalan söz çıkarmamaya gayret et.

Yalancı, insanların kötüsüdür; kötülerin kötüsüye verdiği sözünden dönendir.”⁴⁴⁹

⁴⁴⁷ Gökyay, **a.g.e.**, s. 27; Ayrıca bkz. Ergin, **Dede Korkut**, s. 16.

⁴⁴⁸ Yusupov, **a.g.e.**, s. 3.

⁴⁴⁹ **KB**, b: 337-338, 848, 1326, 1667-1668, 2037, 2041, 2062, 2507-2508, 3816, 4106-4107, 4297, 5077

İKİNCİ BÖLÜM

TOPLUMSAL İNSANİ DEĞERLER

Bu bölümdeki insani değerler, ağırlıklı olarak İslâm öncesi Türk devlet ve topluluklarının uygulamaları ele alınarak izah edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca İslâm öncesi Türklerin yaşantılarına da başvurularak toplumsal insani değerlerin ortaya çıkarılması hedeflenmiştir.

2.1. Adaletli Olmak

İslâm öncesi Türk topluluklarında fertler hür idiler.⁴⁵⁰ Hür olan kimse, adalet ister, adalet ise, herkesin hakkını adil ve liyakate dayalı bir şekilde vermektir.⁴⁵¹ Aşağıda verdiğimiz örnek olaylar incelendiğinde, eski Türklerin adalet anlayışlarının ne kadar engin olduğu ortaya çıkmaktadır.

İskitlerin üstün bir adalet anlayışına sahip olduğunu Herodot söylediği şu sözlerle kayıt altına almıştır: “İskitler, kanunlar karşısında boynu kıldan ince bir halktır”⁴⁵². Yine, Homeros’un, İliada adlı eserinde İskitleri kastederek söylediği “Kimmer topraklarında, çok adaletli insanlar yaşamaktadır”⁴⁵³ şeklindeki düşüncesini de kendi düşüncesi ile birleştirmiştir. Aynı şekilde Amasyalı Strabon’da: “Adalet, İskitlerin bir özelliğidir. Bu özelliklerinden dolayı, Yunanlılar arasında çok saygı görmüşlerdir”⁴⁵⁴ diyerek Herodotu desteklemiştir. Ponpeius Trogus’un kayıp eserinden bölümler nakleden Justinus ise; “İskitler, adaleti gözetten bir halktır”⁴⁵⁵ kaydını düşerken âdeta kendinden önceki kaynakları teyit etmektedir. Bütün bu bilgilerden hareketle, İskitlerde üstün bir adalet anlayışı ve bu anlayışa bağlı olarak son derece gelişmiş bir adalet sisteminin var olduğunu söyleyebiliriz.

Asya Hun ülkesi, adaletin hâkim olduğu büyük bir devlettir. Bu devletin, bilinen en büyük kağanı olan Mete, her meseleyi kurultayda müzakere ettirir, orada alınan kararları uygulardı. Kurultayın kararları töreye bağlıydı. Çünkü kurultay adaleti arıyordu. Töre ise adaleti aramaktan doğmuştu.⁴⁵⁶

⁴⁵⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 228 vd.

⁴⁵¹ Uydu, *Türk İslam Bütünleşmesi*, s. 204.

⁴⁵² Grakov, *a.g.e.*, s. 309.

⁴⁵³ Hasanov, *a.g.e.*, s. 13.

⁴⁵⁴ Hasanov, *a.g.e.*, s. 18.

⁴⁵⁵ Ali Ahmetbeyoğlu, *Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri*, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2017, s. 59.

⁴⁵⁶ Gökalp, *Türk Medeniyeti*, s. 375.

Chao Hun kağanı Liu Yüan Hai, Hunların başına geçtikten sonra görevinin halkların adalet hasretini dindirmek olduğunu belirtmişti.⁴⁵⁷ O, bu sözüyle daha en baştan nasıl bir hükümdar olacağının profilini çizmişti. Gerçekten de o, hükümdarlığı süresince suçluları adaletli bir şekilde cezalandırmayı kendine şiar edinmişti.⁴⁵⁸ Bu davranışı onu halkın gözünde yükseltmiş ve halkın ileri gelenlerinin kendi yanında yer almalarını sağlamıştı.⁴⁵⁹

Tabgaçlarda sivil ve askerî yönetimi yakından izleyen gelişmiş bir yargıçlık sistemi bulunmaktaydı.⁴⁶⁰ Bu sistemin varlığı Tabgaç devletinde gelişmiş bir adalet sisteminin bulunduğuna kuvvetli bir delil teşkil etmektedir. Öte yandan Tabgaç Türk kağanı T'ai-wu, “Ben, devletimin içinde küçüklerin haydutluk etmesine ve halkımın ezilmesine göz yumamam”⁴⁶¹ sözleri ile yönettiği toplumda adaletin uygulanması konusunda ne kadar hassas davranıldığını göstermektedir.

Avrupa Hun kağanı Attila, tebaasını çok severdi. Onların şikâyetlerini dinler ve onlara adaletle muamele ederdi.⁴⁶² O, adil bir idareci olmakla birlikte, diplomasi yoluyla yaptığı bütün işleri adil sebeplere dayandırmasını da severdi.⁴⁶³

“Attila sarayının avlusu” adı verilen şiire göre; “Bir zamanlar, Macaristan’da Attila adında büyük bir kral vardı. Bunun bir eşi daha asla bulunmaz; zenginlikte ve cömertlikte bununla kimse mukayese edilemezdi. On iki taçlı kral, ona hizmet ediyordu. On iki prensi, otuz kontu, şövalyeleri, memurları ve sayısız silahlı adamları vardı. Bu kral, insaniyet-perver ve adaleti seven bir adamdı. Bunun eşini, asla bulamayacağız. Kral Artus da şevketli idi. Fakat Attila kadar değil”.⁴⁶⁴ Şiir, Attila’nın karakteristik bir özelliği olan üstün adalet sevgisine dikkati çekmesi bakımından önemlidir.

Attila’nın Avrupa’da hüküm sürdüğü yıllarda, bütün bu coğrafyada olduğu üzere, Germen yurdunda da taht kavgaları sürüyordu. Zaman zaman bu savaşlarda başarısız olanlar, Attila’ya sığınıyor ve ondan destek istiyorlardı. O da tam bir baba edasıyla tarafları dinliyor, kim haklıysa ondan yana tavır koyuyordu.⁴⁶⁵ Bu suretle kendinden yardım isteyenlere karşı adaletle muamele ederek, kaynakların kendisi için “Attila, adaleti sever ve tebaasına adaletle davranırdı”⁴⁶⁶ kaydını düşmesine sebep oluyordu.

⁴⁵⁷ De Groot, a.g.e., s. 96.

⁴⁵⁸ Eberhard, Liu Yüan ve Liu Ts’ung’un Biyografileri, s. 8.

⁴⁵⁹ Baykuzu, “Chao Devletleri”, s. 38.

⁴⁶⁰ David Nicolle, Attila ve Göçer Kavimler, çev. Levent Cinemre, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayını, 2011, s. 23.

⁴⁶¹ Ögel, “İlk Töles Boyları”, s. 827.

⁴⁶² Deguignes, a.g.e., s. 489.

⁴⁶³ S. Runciman, “Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler”, Belleten, C. VII, S. 25, 1943, s. 47.

⁴⁶⁴ Orkun, Attila ve Oğulları, s. 99-100.

⁴⁶⁵ Gömeç, Türk Destanları, s. 244.

⁴⁶⁶ Deguignes, a.g.e., s. 489.

Kuşan kralı Kanişka, Rabatak kitabelerine göre adil bir kişiliğe sahipti. Hindu ve Budist halk arasında sağladığı adalet, onu güvenilir kılmıştı. Bu sebeple de ona, büyük kral, kralların kralı, tanrının oğlu unvanları verilmişti.⁴⁶⁷

Akhun kağanı Ahşunvar, 457 yılında İran'da meydana gelen taht kavgaları neticesinde kendisine sığınan Firuz'un yardım talebine, onun haklı olup olmadığını araştırdıktan sonra karar vereceğini, eğer haklı ise yardım edebileceğini, bu sebeple beklemesi gerektiği cevabını vermişti.⁴⁶⁸ Ahşunvarın bu hareketi, adaletle verdiği önemin bir göstergesidir. Zira o, Firuza yardım edeyim derken haksız bir harekette bulunmak istemiyordu. Çünkü haksız bir karar alması demek adalet anlayışına hanel gelmesi demekti ki bu da bir Türk hükümdarı için asla kabullenilmeyecek bir durumdur. Bu düşüncemizi doğrulaması bakımından Prokopius'un; "Eftalitler, ...kendi aralarında ve komşularıyla olan ilişkilerinde adil davranma konusunda Romalılar ve Perslerden daha kötü değillerdir"⁴⁶⁹ şeklindeki sözleri dikkate şayandır.

Köktürk Kağanı Bilge, Orhun Yazıtlarında, "...atalarım; Bumin ve İstemi kağanlar, hükümdar olduktan sonra, Türk milletinin devletini ele alıp, yasalarını düzenlemişler. Onlar, akıllı ve bilgili kağanlar imiş. Emri altındaki komutanları da akıllı ve bilgili kişiler imiş. Beyleri de halkı da dürüst ve adil imiş. Onun içindir ki, devleti akıllı, doğru ve adil bir şekilde yönetmişler. Devleti yönetirken, yasaları da adaletle uygun olarak düzenlemişler"⁴⁷⁰ demektedir. Bilge Kağan'ın verdiği bilgiden yola çıkarak, Köktürk halkının ve yöneticilerinin, adaletli insanlar olduklarını ve buna bağlı olarak yöneticilerin yasalara yeni hükümler getirirken veya var olan yasayı düzenlerken adaletle uygun şekilde hareket ettiklerini söyleyebiliriz.

Çin kaynakları, Bilge Kağan'ın kardeşi ve ünlü Köktürk komutanı Köl Tegin hakkında: "o, devlet içindeki siyasi gücüne güvenerek, Türk töresini ve adaletini hiçbir zaman bozmamış, devlet içerisindeki görevini, eksiksiz yerine getirmiş ve yaptıklarına karşılık, daha fazlasını istememiştir"⁴⁷¹ demektedir. Kaynağın bilhassa, onun, üstün nüfûzuna rağmen, töre ve adaleti bozmadan, ona göre hareket etmiş olduğu üzerinde durması, onun, adaletle verdiği önemin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Orhun Yazıtlarına göre, Köktürk kağanlarının halka, halkın da kağanlara karşı görev ve sorumlulukları vardı. Herkes bu görev ve sorumluluklarını yerine getirirken, adaletli

⁴⁶⁷ Yalçın Kayalı, "Hindistan Kuşan İmparatorluğunun Yükselme Dönemi ve Kral Kanişka (M. S. 78-99)", **DTCF Dergisi**, S. 55/2, 2015, s. 189.

⁴⁶⁸ Konukçu, a.g.e., s. 78.

⁴⁶⁹ Sergey Grigoryevič Klyastorniy, **Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları**, yay. Dan. İsenbike Togan, çev. Serkan Acar v.d., İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2018, s. 60.

⁴⁷⁰ Sinor, "(Kök) Türk İmparatorluğu", s. 399; Ayrıca bkz. Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 51.

⁴⁷¹ Ögel, **Türk Kültürünün**, s. 130.

davranmak zorundaydı. Karşılık beklemeden insanlara hizmet, insan sevgisinden doğan koruyuculuk, adalet, hürriyet ve eşitlik düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Bu hususun, eski Türk yazıtlarında var olduğu, açık ve net bir şekilde görülmektedir.⁴⁷²

Eski İran ve Arap kaynaklarında Köktürk kağanları hâkim ve adil insanlar olarak nitelendirilmişlerdir.⁴⁷³ Bu bilgi yukarıda ifade etmiş olduğumuz Köktürklerin adaletli insanlar olduklarına dair fikrimizi teyit etmesi bakımından önemlidir.

Köktürklerin bu adalet anlayışını, Cengiz hanedanında görev alan Köktürk asıllı müşavir Dharmanın hâkim sıfatıyla verdiği kararlarda da görmekteyiz. Örnek olarak:

“Sarhoşluk dolayısı ile Yao Chia adlı bir vatandaş öldürülmüştü. Katillerin elebaşı kaçarken, suçlu olduğu düşünülen kişiler yakalanarak hapse atıldı. Fakat aradan bir yıl geçmesine rağmen, onların suçlu olduklarına dair herhangi bir delil bulunamadı. Bunun üzerine Dharma: “esas katil çoktan kaçmış bulunuyor, hayatı hakkında da bir bilginiz yoktur ve hapisteki adamlar yalnızca hatalıdır, suçlu değildirler. Biz onları daha fazla alıkoyamayız” diyerek hepsini serbest bırakmıştır.⁴⁷⁴ Yine aradan belli bir zaman geçtikten sonra kendisine yetmişlik bir katil getirilmiş ve bu katil ihtiyar olduğu için cezalandırılmamıştı. Onu cezalandırmayanlara dönerek: *“Başka birini öldürecek kadar kudretli olan bir katilin cezalandırılması uygundur”* demiş ve ihtiyarı idam ettirmiştir.⁴⁷⁵ O, bu kararları ile ne kadar adaletli bir kişiliğe sahip olduğunu göstermiş oluyordu.

Emevilerin 673-681 yılları arasında Buhara’ya karşı düzenledikleri seferler sırasında şehir, Kabaç Hatun adındaki bir melike tarafından yönetiliyordu. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, “Bu kadın isabetli ve adil kararlar verir, bu yüzden herkes ona güvenir ve saygı duyardı. Buharalılar ona son derece bağlı olup, emirlerini yerine getirmekte tereddüt etmezlerdi.”⁴⁷⁶

Uygurlar 630 yılına doğru, P’usa adındaki bir Uygur beyi tarafından, bir birlik etrafında toplanmaya başlamışlardı. P’usa’nın annesinin adı Wu-lo-hun idi. O, devlet içerisinde idari işleri ve davaları idare ediyordu. Kanunları ihlal edenleri şiddetli bir şekilde cezalandırıyordu. O, insanlar arasında adaleti hakkıyla dağıtıyordu. Bu suretle boya bir düzen gelmişti.⁴⁷⁷ Birçok yerde göreceğimiz üzere burada da adaletin ülkeye dirlik ve düzen getirdiğine şahit oluyoruz.

⁴⁷² Güngör, **a.g.m.**, s. 210-211.

⁴⁷³ Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, Enderun Yayınları, 1981, s. 103.

⁴⁷⁴ Bahaeddin Ögel, **Sino Turcica**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayınları, 2002, s. 57.

⁴⁷⁵ Ögel, **Sino Turcica**, s. 57.

⁴⁷⁶ Narşahi, **a.g.e.**, s. 13.

⁴⁷⁷ Chavannes, **a.g.e.**, s. 132; Ayrıca bkz. Bahaeddin Ögel, “Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri”, **Belleten**, C. XIX, S. 75, 1955, s. 338; Çandarlıoğlu, **a.g.t.**, s. 13.

Uygur hükümdarı Böğü Kağan'ın tahta çıkışı ve seferleri, Cüveyni'nin naklettiği Uygur efsanesinde efsanevi bir şekilde şöyle anlatılmıştır:

“...Böğü Kağan, hükümdar olduktan sonra, memleketi adaletle yönetti, zulüm sayfalarını kapattı. Bu yüzden etrafındaki adamları, maiyeti, ordusu, malı ve mülkü gittikçe çoğaldı.”⁴⁷⁸ Bu suretle o, adaletli davranmanın faydasını devletin her bakımdan yükselmesiyle görmüş oldu.

Uygur hükümdarı Kutluk Bilge Kağan, Tibet ve Karlukların Uygurlara karşı oluşturdukları grupları ortadan kaldırmıştı. Akabinde Karlukları tamamen kendi hâkimiyeti altına alarak Turfan bölgesine inmişti. Burada da Tibet ve Karluk grupları ile karşılaşmış ve bunları da tamamen ortadan kaldırdıktan sonra, şehirleri geri alarak asayiş bozmayan bölge halkını mükâfatlandırmış, asayiş bozanları ise şiddetle cezalandırmıştı.⁴⁷⁹ Kutluk Kağan'ın bu hareketiyle, haklıyı haksızdan ayırmak suretiyle örnek bir adalet anlayışı ortaya koyduğunu görmekteyiz.

Çin imparatoru, Yoen-pi-kia adındaki Karluk yabgusuna kendilerine ettikleri yardımlardan dolayı gönderdiği fermanla: “*Otorite ve hüsni niyetle halkınızı yönetiyorsunuz. Akıl ve maharetinizle, onları kendinize hayran bırakıyorsunuz. Görevinizi yerine getirirken, adaletli bir şekilde hareket ediyorsunuz*”⁴⁸⁰ demektedir.

Hazarlar hakkındaki ilk bilgileri kendisine borçlu olduğumuz Mesudî, Hazar melikinin Müslümanlardan oluşan ordusuna “arsî” denildiğini kaydetmektedir. Ona göre, Hazar ülkesinde arsilerin dışında Müslüman tüccar ve sanatkârlar da bulunmaktaydı. Bunlar, Hazar ülkesine dışarıdan gelenlere sağlanan adaletli muamele sebebiyle buraya gelip yerleşmişlerdi.⁴⁸¹

İbn Havkal, sanki Mesudî'nin bu görüşünü doğrulamak istercesine, Hazarlar arasında yaşanan şöyle bir olay anlatmaktadır:

“Hazarlardan bir adamın bir oğlu vardı. Oğul, ticarete başladı ve alış-verişte ustalaştı. Adam bir gün oğlunu İtil Bulgarlarına ticaret için gönderdi. Arkasından da satması için ona ticari ürünler yolladı. Gel zaman git zaman, adam bir gün bir kölesini evlat edindi. Onu da diğer oğlu gibi ticarete alıştırdı. O da zamanla ticarete ustalaştı. Adam ona evladım diye hitap etmeye başladı. Adamın oğlu İtil Bulgarları arasında olduğu için evlatlık aldığı köle adama her konuda yardım ediyordu. Nihayet ecel geldi ve adamı aldı. Oğul, gurbette olduğu için babasının öldüğünden habersizdi. Oğul, Bulgar ülkesinden aldığı malları babası hayattaymış

⁴⁷⁸ Cüveyni, a.g.e., s. 104.

⁴⁷⁹ İzgi, *Uygurların Siyasi*, s. 23.

⁴⁸⁰ Salman, a.g.t., s. 47.

⁴⁸¹ Mesudî, a.g.e., s. 70-71.

gibi göndermeye devam ediyordu. Fakat üvey evlat gelen malları alıyor, yerine yenilerini göndermiyordu. Nihayet oğlu babasının öldüğünü öğrenmiş olmalı ki, üvey kardeşine bir mektup yazarak, yanına gelip ellerindeki malların muhasebesini yapıp babasının hakkını alacağını söyledi. Sonunda uzun süredir bulunduğu Bulgar ülkesinden kalkıp kendi ülkesi olan Hazar'a geldi. Oğul, babasının mallarını almak istedi, fakat üvey kardeş buna razı olmadı ve miras konusunda anlaşamadılar. Her ikisi de babanın öz oğlu olduğunu ve dolayısı ile mallarının kendi hakları olduğunu iddia ediyordu. Olay mahkemeye taşındı. Her ikisi de iddiasını ispat için deliller ileri sürüyordu. Birinin ileri sürdüğü delil diğeri tarafından çürütülüyordu. Böylece tam bir yıl geçti. Hazarlar arasında iş böyle uzayınca mesele hükümdarın görüşüne arz edilirdi. Bu olayda da böyle oldu.

Hükümdar, ihtilafı halletmek için bir meclis topladı. Bütün hâkimler ve şehir halkıda bu mecliste hazır bulundu. Hükümdar her iki tarafa olayı başından sonuna kadar tekrar anlattırdı. Deliller eşit olduğu için yine bir karar veremedi. Sonunda hükümdar, öz oğula dönerek babanın mezarının yerini kesin olarak biliyor musun? Diye sordu. Oğul, “babamın öldüğünde gurbette bulunduğumdan dolayı gömülürken burada değildim, dolayısıyla bilmiyorum” dedi. Hükümdar bu defa üvey evlada aynı soruyu sordu. Üvey evlat, “evet biliyorum çünkü onu ben gömdüm” dedi. Hükümdar, eğer bulabilerseniz bana babanızın kemiklerinden bir parça getirin dedi. Üvey evlat mezara giderek onun kemiklerinden bir parça alıp hükümdara getirdi. Hükümdar, üvey evlattan birkaç damla kan alınıp kemik üzerine damlatılmasını emretti. İşlem yapıldı, fakat damlalar kemiğe yapışmadı ve sağa sola akıp gitti. Arkasından öz oğuldan kan alındı ve aynı muamele yapıldı. Kemik kanı emdi ve kemiğin üzerinde kaldı. Bunun üzerine hükümdar üvey evladı azarlayarak cezalandırdı ve bütün malları öz evlada verdi.”⁴⁸² Bu olayda görüldüğü üzere Türk'ün üstün adalet anlayışıyla adilane bir şekilde çözüme kavuşturulmuş oldu.

Yahudi ansiklopedisi Encyclopaedia Judaica'da, “Avrupa topraklarında anarşizm, cehalet ve fanatizmin hüküm sürdüğü yıllarda Hazar ülkesinde, adil ve geniş görüşlü yönetim biçimi bulunmakta ve Hazarlar bu konuda ne kadar gurur duysalar da az olduğu” kaydedilmektedir.⁴⁸³

Rus tarihçi Grigoryev'de Yahudi Ansiklopedisindeki bilgileri destekler mahiyette: “Hazar halkı, orta çağ için alışılmadık bir topluluktu... Anarşizm, fanatizm ve cehalet Batı Avrupa'ya kasıp kavururken, Hazar devleti adaletiyle şöhret yapmıştı”⁴⁸⁴ demektedir.

⁴⁸² Havkal, a.g.e., s. 300-301.

⁴⁸³ Koestler, a.g.e., s. 53.

⁴⁸⁴ Artamonov, a.g.e., s. 46.

Tuna Bulgar Kağanı Krum, adalet duygusuna sahip, hukuka saygılı bir şahsiyet olarak tarihteki yerini almış, yurdunda hukuk ilkelerini pekiştirmek için devlet meclisi aracılığı ile mevcut töreye ağır müeyyideler ihtiva eden yeni hükümler getirmiştir.⁴⁸⁵ Bu suretle o, ülkesinde adaletin doğru ve eksiksiz olarak uygulanmasına imkân sağlamıştır.

Oğuzların adalet mefhumunu anlayabilmek için onların hayatlarının en güzel şekilde işlendiği, Oğuz Kağan destanına bakmak en doğru yol olacaktır. Destana göre:

Oğuz Kağan'ın yanında, Uluğ Türk adında bir kişi vardı. Bu kişi günlerden bir gün, rüyasında bir altın yay ile üç gümüş ok gördü. Uyandıktan sonra hemen Oğuz Kağan'ın yanına gitti. Ona, rüyasını anlattı ve: *“Ey kağanım, ömrün uzun olsun; yılların hoş geçsin. Yüce Tanrı, töreni ve adaletini daim kılsın”* diye dua etti.⁴⁸⁶ Onun bu duası, Tanrı tarafından kabul edilmiş olmalı ki Oğuzun adaleti tarihteki bütün Türk devletlerine şamil olmuştur.

Oğuz Kağan, oğullarına bir takım öğüt ve nasihatlerde bulunmuştu. Bunlar arasında, Oğuzların adalet anlayışını da aksettiren bir nasihatte yer almıştır: *“Bizden veya ailemizden biri, yürürlükte olan bir yasağa bir kere karşı çıkarsa, ona sözle öğüt verilsin. Eğer ikinci kere karşı çıkarsa, tehdit ve eziyet edilsin. Eğer üçüncü kere karşı çıkarsa, il olmayan uzak bir yere göndersinler. Bir süre sonra geri getirsinler. Eğer uslanıp akıllandıysa ne ala, değilse hapse atsınlar. Bundan da akıllanmazsa, ağalar ve beyler toplanıp istişare etsinler ve işini görüp, yasağın gereğini yerine getirsinler.”*

“Hain ve suçlu kişiyi, kesin olarak engellemek gerekir ki bir daha hainlik ve hırsızlık yapmasın. Zalimler bir daha cesaret bulamasınlar diye, eziyet ve zulüm görmüş kişilere adaletli davranmak gerekir. Şöyle demişlerdir: padişah, hırsız ve haramileri defetmek için, kendi eliyle il ve kervan bile vurur. Çünkü padişahların ilden aldığı vergi ve gördüğü fayda, haramileri ahalinin üzerinden el çektirdiği zaman helal olur. Bu söze delil, kâfir olarak ölen nuşrevan-ı adildir. Onu bir gün, rüyada cennette hoş bir yerde otururken gördüler. Bu makama nasıl eriştin diye sordular? Cevap olarak o: mücrimlere şefkat gösterdim ve suçsuzları incitmedim” dedi.

*“Adaletle hükmetmeyen hükümdar, darı veya arpa ekip, buğday uman kişiye benzer.”*⁴⁸⁷ Oğuz'un bu öğüt ve nasihatlerinden soyunun var oldukça, adalet üzere yaşamalarını istediği anlaşılmaktadır.

Oğuz Kağan'ın ölümünden sonra yerine oğlu Gün Han geçti. Gün Han'ın başkanlığında toplanan Oğuz halkı, adalette emsali görülmemiş bir karar aldı. Bu karara göre:

⁴⁸⁵ Kafesoğlu, **Bulgarların Kökeni**, s. 23-24.

⁴⁸⁶ Gündüz, **a.g.e.**, s. 153-154.

⁴⁸⁷ Gündüz, **a.g.e.**, s. 164-166.

“Eğer bir kişi suçlu ise, o kişi, padişahlığa aday ve faydalı bile olsa, hatta bu kişi, padişahın soyundan bile gelse veya başka bir soydan olsa, eğer, hanın bir adamı gidip de bu adamı yargılar, muhakeme eder ise, hanın küçük kardeşleri veya oğulları veyahutta beylerinden birisi ellerini uzatmasınlar ve buna mani olmasınlar. Padişahın maiyetinden olup, buna kim arka olursa, arka olan o kişiyi de padişahın kapısına getirip arkasına kılıçla vurarak onu da ikiye bölmek gerektir. Görenler göz, işitenler de kulak sahibi olmalıdırlar.”⁴⁸⁸ Adliye kapılarına asılacak kadar güzel, güzel olduğu kadar da anlamlı bu karar, bir milletin adalet anlayışını göstermesi bakımından fevkalade önemlidir.

Oğuz destanında, yaşı küçük olduğu için Tuman han adına vekâleten devleti yöneten Kül Erki Han, gün gelip tahtı asıl sahibi olan Tuman Han’a devrederken:

“...tahtı, sana bir şartla bırakıyorum, o da: ataların gibi, adalet ve hakkaniyet yolundan ayrılmayacaksınız.” dedi.⁴⁸⁹ Kül Erki’nin halefine tahtı adalet yolundan ayrılmaması şartıyla bırakıyor olması, bugün bile idarecilerin örnek alması gereken bir vasiyet olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kimekler hakkında bilgi veren Arap coğrafyacısı İdrisi, “Türk hükümdarları, adil ve iyi idare sahibidirler” demektedir.⁴⁹⁰ Şair Genceli Nizami ise, Kimeklerin bir kolu olan Kıpçaklardan bahsederken Türk deyimini, “eşsiz derecede güzel” manası yanında “adil” anlamında da kullanıldığını ifade etmektedir.⁴⁹¹ Gerek Kimeklerden gerekse onların bir kolu olan Kıpçaklardan bahseden her iki kaynağın da özellikle onlardaki adaletli yönetime dikkatleri çekmesi oldukça önemlidir.

Yne Manas Destanında da adalet vurgusu yapılmıştır. Manas’ın babası, duyduğu çocuk özlemi ve arzusuyla hasret şiirleri söyleyerek, Altay’ın dağ ve düzlüklerinde ağlıyordu.

Kırmızı saplı ay baltayı, kırmadan kim yapabilir?

Darma dağın olan halkı, kırmadan kim toplayabilir?

Sapasağlam ay baltayı, kırmadan kim yapabilir?

Tutsak olan bu millete, kim adil han olabilir?⁴⁹²

Bu şiir, Kırgızların hükümdarda “adalet” vasfı aradıklarını göstermesi bakımından önemlidir.

İslâm öncesi Türk devletleri, üç temel unsur üzerine inşa edilmiştir. Bunlar; ordu, adalet ve maliyedir.⁴⁹³ Bunu, bina yapmak için kullanılan demir, kum ve çimentoya

⁴⁸⁸ Ögel, **Türk Mitolojisi**, s. 220.

⁴⁸⁹ Togan, **Oğuz Destanı**, s. 61.

⁴⁹⁰ Bolat E. Kumekov, **Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti**, çev. Mehmet Kıldıroğlu, Çingiz Samudinuulu, Ankara, TTK Yayınları, 2013, s. 125.

⁴⁹¹ Kırzioğlu, **a.g.e.**, s. 101.

⁴⁹² Yusupov, **a.g.e.**, s. 11.

benzetebiliriz. Nasıl ki bu malzemelerden biri eksik veya hiç olmazsa bina meydana gelmez, adalet de böyledir. Türk devlet anlayışına göre adalet olmadan veya eksik olması durumunda devletin olması da düşünülemezdi. Devletin hedefi yalnız emniyet ve asayiş değildi. Devletin, daha yüksek bir hedefi vardı. O da adaleti temin etmektir.⁴⁹⁴

Kutadgu Bilig'den anlaşıldığına göre, törenin anayasa hükmünde değişmez prensipleri vardı. Bu prensipler dört taneydi ve bunlardan biri de adaletti.⁴⁹⁵ Sadece bu bile eski Türklerin adalete ne kadar önem verdiklerini göstermesi bakımından son derece önemlidir. Bunun daha iyi anlaşılabilmesi için Kutadgu Bilig'deki adaletle ilgili bazı beyitleri burada vermek istiyoruz:

Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan yasadır ve onu doğru uygulamak gerekir.

Eğer devamlı beylik istiyorsan, adaletten ayrılma ve halk üzerinden zulmü kaldır.

Adaletle iş gör, buna gayret et, asla zulmetme...

Bey erdemlerde herkesten üstün olmalı; halka karşı adaletle davranmalı.

Vezirin yüzü güzel ve düzgün, kendisi de halkın hakkını alabilmesi için adil olmalı.

Adaletle dayanan kanun bu göğün direğidir; kanun bozulursa gök yerinde duramaz

Halkı adil kanunlarla idare et; birinin diğerine baskı kurmasına meydan verme...⁴⁹⁶

Kutun tabiatı hizmet, şiarı adalettir.

Ben işleri adalet ile hallederim, insanları bey veya kul olarak ayırmam.

Güneşin ışığı her yeri aydınlattığı gibi, benim adaletim de herkese şamildir.

Bir devleti, bir halkı idare etmek isteyen adil olmalıdır.”⁴⁹⁷

Dünyada adaleti tesis etmeyi kendine ülkü olarak benimsemiş bir milletin, adaletsiz olması her halde düşünülemezdi.⁴⁹⁸

2.2. Ahlâklî Olmak

İslâm öncesi Türklerin üstün bir ahlâk duygusuna sahip insanlar olduklarını kaynaklardaki bilgilerden anlıyoruz. Nitekim aşağıda verdiğimiz birkaç örnek bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

⁴⁹³ Ögel, **Türk Kültürünün**, Önsöz, s. XXII.

⁴⁹⁴ Arsal, **a.g.e.**, s. 262.

⁴⁹⁵ Kafesoğlu, **Kutadgu Bilig**, s. 20.

⁴⁹⁶ **KB**, b: 454, 1435, 1451, 2171, 2208, 3463, 5576,

⁴⁹⁷ Arsal, **a.g.e.**, s. 97.

⁴⁹⁸ Hakkı Dursun Yıldız, “Hazarlarda İnsani Değerler ve Hukuk”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları: Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar**, I. Kitap, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, s. 158.

2.2.1. Askerî Ahlâk

Hunlar savaş sırasında vefat eden askerî savaş meydanında bırakmaz, kendi topraklarına getirip gömerlerdi. Bunda silah arkadaşının cesedini savaş meydanından kurtarabilen bir kimsenin onun malına sahip olmasının da tesiri büyüktü.⁴⁹⁹

Liu Yao, 316 yılında Ch'ang'an şehrini kuşatmıştı. Durumun kötüye gitmesi üzerine şehirde bulunan imparator teslim olmaya karar verdi. Bu kararı bildirmesi için saray memurlarından birini Yao'ya gönderdi. Memur, Yao'ya kararı bildirmek için giderken, başka bir görevli ona mani oldu ve Yao'ya kendi oğlunu gönderdi. Oğlu babasının isteği üzerine Hun ordusunun karargâhına gitti ve Yao'ya: "Babası Su Lin'e beylik verilirse, Ch'ang'an şehrini kendilerine teslim edebileceklerini" söyledi. Bu namertçe teklif karşısında sinirlenen Yao, oğlanın kafasını keserek cesedini babasına gönderdi ve ona: "15 yıldır ordularıyla savaşlara girdim. Hiçbir zaman hile ve ihanet yoluna sapmadım" dedi.⁵⁰⁰ Yao'nun verdiği bu cevap onun askerî ahlâkının ne kadar yüksek olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Orhun Yazıtlarına göre Köktürk kağanları, kötü günlerinde kanlarının sular gibi aktığından söz ettikleri halde, zafer günlerinde diğer kavimlerin dökülen kanlarından bahsetmezler, öldürdükleri düşmanların sayısını açıklamazlar, savaş anında gösterdikleri kan dökücülükle övünmezlerdi. Hâlbuki bütün bunlar, meşhur Asur hükümdarlarının abidelerinde övünülerek anlatılmaktadır.⁵⁰¹ Rus bilim insanı W. Barthold'un bu tespiti, Köktürklerin oldukça gelişmiş askerî bir ahlâka sahip olduklarını göstermesi bakımından önemlidir.

Hazarlarla Emeviler arasında 652 yılında büyük bir savaş vuk'u bulmuştu. Hazarlar bu savaşta Arap ordularını büyük bir hezimete uğratarak ordu komutanı Abdurrahman İbni Rabia'yı öldürmüşlerdi. Abdurrahmanın cesedinin savaş meydanında kaldığını gören Hazarlar, bu cesedi alarak uygun bir gemiye yerleştirerek muhafaza etmişlerdir.⁵⁰² Bu bilgi göstermektedir ki Hazarlar, düşman da olsa bir ordu komutanının cesedinin savaş meydanında kalmasına razı olmayacak kadar üstün bir askerî ahlâk duygusuna sahiplerdi.

Türgiş kağanı Sou-lou, ahlâki değerleri yüksek bir liderdi. Nitekim o, şehir kuşatmaları sırasında savunuculara önce teslim olmaları konusunda çağrıda bulunurdu. Eğer, savunucular teslim olmaya yanaşmazlarsa o zaman şehri zorla ele geçirmenin yollarını arardı. Bu izaha bir örnek olarak 728 yılında vuk'u bulan Kemerce kuşatmasını verebiliriz. "Kemerce

⁴⁹⁹ Gökalp, **Türk Medeniyeti**, s. 362. Ayrıca bkz. Eberhard, **Çinin Şimal Komşuları**, s. 76; Deguignes, **a.g.e.**, s. 141; De Groot, **a.g.e.**, s. 89; Liçeti, **a.g.m.**, s. 35.

⁵⁰⁰ Baykuzu, "Chao Devletleri", s. 60-61; Ayrıca bkz. Deguignes, **a.g.e.**, s. 332; Lev Nikolayeviç Gumilev, **Hunlar**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2002, s. 360; Gömeç, **Türk Hun Tarihi**, s. 245-246.

⁵⁰¹ Barthold, **Dersler**, s. 17; Ayrıca bkz. Turan, **a.g.e.**, s. 28.

⁵⁰² D. M. Dunlop, **Hazar Yahudi Tarihi**, çev. Zahide Ay, İstanbul, Selenge Yayınları, 2008, s. 72.

kuşatması sırasında kağan, şehir halkına önce teslim olmaları için bir elçi gönderir. Fakat Kemerce halkı kağanın bu teklifini reddederek şehri savunmaya karar verir. Bunun üzerine Türgiş ordusu şehri şiddetli bir şekilde kuşatma altına alır. Kağan, askerî ahlâkının bir nişanesi olarak kuşatılan şehir halkına yine bir elçi gönderir ve teslim olmalarını ister. Kemerceliler bu teklifi de reddederek şehri savunmaya devam edeceklerini bildirirler. Kağan, bu laftan anlamaz Kemerce halkına karşı şehir kuşatmasını daha da şiddetlendirir. Artık şehir düşmek üzeredir ve kağan, kemercelilere yeni bir elçi daha gönderir. Bu elçi Kemerce halkına teslim olmalarının yanısıra kağanın şu mesajını da iletir. Kağan şöyle diyordu: “Bir şehir üzerine yürüdüğümüz zaman o şehri almadan geri dönmek bizim âdetimiz değildir.” Bu sözler üzerine Kemerceliler canlarına dokunulmaması karşılığında şehri kağana teslim ederler.” Beş asır sonra Moğol ordularının kuşattıkları bir şehir halkına teslim olmaları konusunda üç defa değil bir defa bile elçi göndermedikleri göz önüne getirilirse Sou-lou Kağan ve mensup olduğu milletin ne denli üstün bir askerî ahlâk duygusuna sahip oldukları kendiliğinden anlaşılmış olacaktır.⁵⁰³

Gerdizî’ye göre, “Eski zamanlarda Dokuz Oğuz hakanı Kur Tigin adında biri idi. Hakanlığı biraderi aldı. Sonra Kur Tigin öldürmek istedi... Kur Tigin fırsat kolluyordu. Nihayet Dokuz Oğuz hakanının ava çıktığını haber aldı. Büyük bir kuvvet toplayıp Dokuz Oğuz hakanının üzerine yürüdü. Birbirleriyle karşılaşp harp yaptılar. Kur Tigin hakanın ordusuna galip geldi. Dokuz Oğuz hakanı kaçıp hisara sığındı. Kur Tigin askerlerine, hisarın duvarlarına su salıvermelerini emretti. Nihayet, hisarın duvarları yıkıldı. Sonra Kur Tigin askerlerine, aman dileyenlere aman vermeleri için emir verdi. Hisar halkı açlık tehlikesinden korkmuşlardı. Hepsi dışarı çıkıp aman dilediler. Hepsine aman verildi...”⁵⁰⁴ Zira eski Türk askerî ahlâkı bunu gerektirmektedir.

Bilindiği gibi destanlar, bir milletin siyasi, askerî, içtimai vb. hayatları hakkında çok değerli bilgiler vermektedirler. Bunlar arasında askerî ahlâka dair de bilgiler bulunmaktadır. Örneğin Dede Korkut hikayelerinin yeni bulunan nüshasında Kazan bey şöyle demektedir: “Yatmış, uyurken er öldürmek mertlik olmaz. Hile ile bir kişiyi vurmak, er oğluna yakışan bir vuruşma olmaz.”⁵⁰⁵ Bir milletin askerî ahlâkını gösteren bundan daha güzel bir söz olabilir mi?

Kırgızların ahlâki değerlerine dair eşsiz bilgileri Manas destanında görmek mümkündür. Bunlar arasında askerî ahlâka dair bilgiler de yer almaktadır. Nitekim destana

⁵⁰³ Salman, “Türgiş ve Karluklarda”, s. 189-190.

⁵⁰⁴ Gerdizî, a.g.e.’den naklen bkz. Şeşen, a.g.e., s. 79-80.

⁵⁰⁵ Ekici, a.g.m., s. 11.

göre Manas, Kalmuk ülkesini ele geçirdikten sonra, binlerce askerini toplayarak onlara şöyle demiştir:

“Gök bayraklı yiğitler, gök tanrının çocukları, Tekes hanın askerlerine dokunmayınız. Kalmuk askerleri halkımıza isteyerek hücum etmiş değildir. Bunların halkını, malını-mülkünü talan etmeyiniz. Eğer kim Kalmuk’un, tekesin halkına kötülük ederse cezası ölümdür.”⁵⁰⁶ Yine başka bir hadise dolayısıyla Manas:

“Erenler, Kalmuk ve Çin halkının hepsini öldürmeyin. Hayvanlarına, kadın ve çocuklarına, sakinlerine dokunmayın. Malını-mülkünü yağmalamayın. Onlarda suç yok. Birisi gelip bana şikâyet ederse başınız gidecektir”⁵⁰⁷ demiştir.

2.2.2. Toplumsal Ahlâk

Eski Türklerin Hunlardan başlayarak sosyal hayatta ahlıklı bir anlayışı benimsediklerini görüyoruz. Örneğin: Hun tiginini Kimçitti, amcasının himayesi altında Çin’e sığındıktan sonra, imparatorluk haremî ile havrasında görevlendirilmişti. Günlerden bir gün, İmparator Wu-ti bir dinlenme gezintisi yapmıştı. Bu arada atları görmek istedi. Arka sarayın (önünde) durdu. Sarayın odaları cariyeler ile dolmuştu. Kimçitti, birkaç dizine seyis ile birlikte atları imparatorun bulunduğu merdivenin önüne getirdi. Atları gezdiren seyislerden hepsinin gözleri haremdeki kadınların üzerine takıldı. Onlar içinde yalnızca Hun tiginini göz ucu ile olsun kadınlara bakmadı...”⁵⁰⁸ Kimçitti’nin bu hareketi, onun ahlâki yönünün kuvvetli olduğunu gösteren önemli bir kanıttır.

Köktürklerde baba ya da babanın erkek kardeşlerinden biri öldüğü zaman, ölen kişinin oğulları, erkek kardeşleri ya da yeğenleri üvey anneleri, teyzeleri ya da baldızlarıyla evleniyorlardı. Ancak yaşlı kuşaktan erkekler, kendilerinden daha genç kadınlarla evlenemiyorlardı.⁵⁰⁹ Bu geleneğin toplumsal ahlâktan ileri geldiğine hiç şüphe yoktur.

Hudud el-Âlem’e göre Karluklar, hoş ahlâklı ve medeni insanlardır. Çiğiller ise iyi ahlâklı kimselerdir.⁵¹⁰

Arap tarihçi El-Câhiz, “Türkler yaltaklanma, yaldızlı sözler, münafıklık, kovuculuk, yapmacık, yerme, riya, dostlarına karşı kibir, arkadaşlarına karşı fenalık, bid’at nedir

⁵⁰⁶ Yusupov, a.g.e., s. 70.

⁵⁰⁷ Yusupov, a.g.e., s. 200.

⁵⁰⁸ Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu s. 446.

⁵⁰⁹ Mau-tsai, a.g.e., s. 23.

⁵¹⁰ Minorsky, Hudud el-âlem’den naklen bkz. Şeşen, a.g.e., s. 65-66; Ayrıca bkz. Taşağıl, Eski Türk Boyları, s. 58, 72; Kurulay, a.g.t., s. 77, 79.

bilmezler”⁵¹¹ demektedir. Bütün bu vasıflar eski Türklerin üstün bir toplumsal ahlâka sahip olduklarını gösteren en güzel deliller olarak karşımızda durmaktadır.

Altay Türkleri, ahlâki değerleri yüksek bir topluluktur. Verilen bilgiler bu fikrimizi teyit eder mahiyettedir. Nitekim bu konuda Radlov, şu değerli bilgileri vermektedir:

“Altaylı hiçbir zaman övünmez, atılmaz, parlamaya kalkışmaz. Onların hareketleri daima vakarlıdır. Onlarda komşu kavimlerde görülen bağırıp çağrılar, küfür ve sövüşmeler görülmez... Koca, dostları veya misafirleri huzurunda karısıyla şakalaşmaz, ona adaba mugayir söz, şımartıcı kompliman söylemez. Gelin hiçbir zaman kayın pederine açık saçık bir halde görünmez... Nişanlılık devrinde güvey nişanlısını sık sık ziyaret edebilir. Sadece gündüzleri ziyaret eder; hiçbir zaman akşama kadar kalamaz”.⁵¹²

Kutadgu Bilig’de bu konuda şu güzel beyitleri bulmaktayız:

Bey hayâ sahibi... olmalı; hayâ sahibinin tavır ve hareketi eksilmeyen bir bütündür.

Hayâ sahibi kişinin doğası yumuşak olur; kendisine yakışmayan hiçbir işe el sürmez.

Tanrı kime hayâ... vermişse, ona devlet ile birlikte bütün şerefleri de vermiş demektir.

Bütün uygunsuz işlere engel olan hayâdır; bütün iyi işlere ulaştıran da hayâdır.

Hayâ ne kadar iyi şeydir ve insan için ne büyük bir süstür...

...Hayâ, insanı bütün iyi işlere yönelten araçtır.

Vezir hayâ sahibi, gözü tok ve güvenilir olmalı; insanların kabası hayâsız adamdır.

İnsanların seçkini hayâ sahibi olanıdır; hayâ sahibi olan kişi, insanların başıdır.

Kimde hayâ varsa, ona her işi teslim et; bir insan hayâ ile küstahın yolunu tıkar.

Hayâ ile insanın şerefi artar; hayâ sahibinin de bu yüzden gözü parlar.

Hayâ sahibi kötü iş yapmaz, uygunsuz şeylere yaklaşmaz, başkalarına kabalık etmez.

Hayâ olmazsa, insan küstah ve adi olur; hayâ sahibi kişi dürüst hareket eder.

Hazinedar... hayâ sahibi de olmalı; hayâsız kişiden uzak dur, ondan vazgeç.

Kişiye yakışksız işlerden alıkoyan hayâdır; kötü kişileri düzelten de yine hayâdır.

Ahlâkı dürüst olan güzel görünür; kadının güzelliği onun tavır ve hareketleridir...

Oğluna kızına bilgi ve edep öğret; her iki dünyada bu onlar için faydalı olur.⁵¹³

Kâşgarlı Mahmud: “Türklerde güzellik, sevimlilik, tatlılık, edeb, büyükleri ağırlama, sözünü yerine getirme, sadelik, öğünme, yiğitlik, mertlik gibi öğülmeye değer sayısız meziyetlerin görüldüğünü belirtmektedir.”⁵¹⁴ Yine o, “Ey oğul! Benden öğüt al, edep ve

⁵¹¹ Cahiz, **a.g.e.**, s. 77.

⁵¹² Arsal, **a.g.e.**, s. 147-148; Ayrıca bkz. Radloff, **Sibiryadan**, s. 172, 176.

⁵¹³ **KB**, b: 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2199, 2201, 2202, 2207, 2445, 2622, 2762, 2763, 4500, 4506

⁵¹⁴ **DLT**, I, s. 352.

terbiyeye çalış, ta ki ulusun büyüğü olasın, onlar arasında edep ve hikmetin yayıla.”⁵¹⁵
“Evladım, sana fazilet ve edep bırakıyorum. Akıllı bir bilgin bulduğunda ona yaklaş. Ondan faydalan”⁵¹⁶ demektedir.

Verilen örnekler toplum hayatında İslâm öncesi dönemde Türklerin oldukça dikkatli yaşadıklarını ve ahlâki değerlere önem verdiklerini göstermektedir.

2.3. Barışsever Olmak

Eski Türklerin savaşları bütün milletleri “barışa davet” düşüncesinden kaynakladığı için her ne zaman yenilen taraf barış isterse, eğer yenen taraf Türk ise mutlaka barış teklifini kabul ederdi. Nitekim M.Ö. 201 yılında Paitengde kuşatılan Çin imparatoru, Mete’den barış ister istemez teklifi kabul edilmiştir. Türk tarihinde buna benzer örneklerle çok fazla rastlanılmaktadır.⁵¹⁷

Meng-hsün, kendisini savaş için teşvik eden kardeşi Na’ya, “Artık bundan sonra savaşa ara vereceklerini, çünkü halkın savaşımlardan dolayı üç hasat mevsimi kaybettiğini, yiyecek hiçbir şeylerinin kalmadığını, artık tüm insan gücünü güneydeki tarlaları istihdam etmeye yönelteceğini söylemiştir.”⁵¹⁸

Attila, Fransızca yazılan “grande encyclopedie”nin “Hunlar” maddesinde, barışsever bir hükümdar olarak nitelendirilmektedir. Nitekim kazanılan en büyük galibiyetler anında bile Attila’ya ne zaman barış teklif edilmişse derhal kabul etmiştir. İşte Attila’nın hakiki siması budur, düşman bile onun faziletini itirafa mecbur kalmıştır.⁵¹⁹ Onun bu üstün hasleti German efsanelerinde de yer almıştır. Waltharius Destanı’nda Attila, daha ziyade barışa eğilimlidir, ancak düşmanlarını ortadan kaldırması icap ettiği zaman da kılıcını kullanmaktan çekinmiştir.⁵²⁰

Çin kaynaklarına göre Bilge Kağan, barış yanlısı bir karaktere sahipti.⁵²¹ Yine Uygurlar barış taraftarı oldukları için cesur askerlere karşı koyamayan bir kavim addolunuyorlardı.⁵²²

⁵¹⁵ DLT, I, s. 51.

⁵¹⁶ DLT, III, s. 440-441.

⁵¹⁷ Gökalp, **Türk Medeniyeti**, s. 181-182; Pai-teng kuşatması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Pulat Otkan, **Tarihçinin Kayıtlarına (Shi Ji) Göre Hunlar**, yay. Dan. Giray Fidan, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s. 68-69; Onat, Orsoy, Ercilasun, **a.g.e.**, s. 9-10; Deguignes, **a.g.e.**, s. 157-159; Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, s. 279-296; Baykuzu, **Hun İmparatorluğu**, s. 45-51; Gumilev, **Hunlar**, s. 81-82

⁵¹⁸ Tilla Deniz Baykuzu, **Kuzey Liang’da Kurulan Hun Devleti**, İstanbul, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1997, s. 27.

⁵¹⁹ Gökalp, **Türk Medeniyeti**, s. 182.

⁵²⁰ Eckhardt, **a.g.m.**, s. 153-154.

⁵²¹ Taşağıl, **Göktürkler**, s. 370.

Hazarlar hakkında verilen şu bilgiler, onların ne kadar barışsever bir millet olduklarını göstermektedir:

“Hazarların kendine özgü “Pax Khazarica: Hazar Barışı” adı verilen ve esası eşsiz dini hoşgörüye dayanan dâhili siyasetleri vardı. Bundan mütevellit, ılımlı siyasetleri, ele geçirilen halklara yönelik serbestçi bir tutum ve dini hoşgörüleri sayesinde Hazarlar, Kırım’dan Yayık Nehrine kadar uzanan ve hiç tabi sınırı olmayan bir alan üzerinde, 400 yıl süren bir kağanlık kurmaya ve onu müdafaa etmeye muvaffak olmuşlardır. Bunu sağlamalarının en iyi vasıtası, Hazar Denizinden Özü (Dinyeper) ağzına ve Kafkas dağlarından Orta Rusya ormanlarına kadarki sahada hüküm süren “Hazar Barışı”nı devam ettirmeleri ile olmuştur.⁵²³

Hudud el-Âlem’e göre Oğuz şehirlerinden Sütken, meskûn ve barışsever Türklerin yeridir.⁵²⁴ Bundan da anlaşılıyor ki Oğuz ülkesi barışsever insanların hüküm sürdüğü topraklardır.

Çin kaynakları Kırgızların komşuları ile her zaman barış içerisinde yaşadıklarını belirtmektedirler.⁵²⁵

Altay Türklerinin sahip olduğu üstün hasletler, Radlov’a göre, “onların büyük barışseverliğinden” ileri geliyordu.⁵²⁶ Yine ona göre bir şaman töreninde şaman, “...halk arasında barışı temin et” demektedir.⁵²⁷

Eski Türkçe’de “il” kelimesi; hem devlet hem de barış anlamına gelmekteydi. Bundan da anlaşılıyor ki Türklerin il devri, boylar ve obalar için bir barış devri, bir Türk barış devri çağıydı diyebiliriz.⁵²⁸

Kutadgu Bilig’de barışseverliği teşvik eden sözlerden bazıları şunlardır:

İl’i yönetip barış ve sükûneti sağlamak için, hükümdara binlerce erdem gerekir.

Sana biri çıkarı için düşman olursa, sen kendi çıkarından vazgeç ve onunla barış.

Düşmanımı dost etmeye gayret et; onunla barışarak emniyet ve huzur içinde yaşa.⁵²⁹

⁵²² Barthold, **Dersler**, s. 179.

⁵²³ Ananias Zajaczkowski, “Hazar Kültürü ve Varisleri”, çev. Çağatay Bedii, **Belleten**, C. XXVII, S. 107, 1963, s. 478; Ayrıca bkz. Mualla Uydu Yücel, “Hazar Hakanlığı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. II, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 809.

⁵²⁴ Minorski, **a.g.e.**, s. 75.

⁵²⁵ V. V. Barthold, **Kırgızlar**, çev. Ufuk Deniz Aşçı, Konya, Kömen Yayınları, 2002, s. 38.

⁵²⁶ Radloff, **Sibiryadan**, s. 172.

⁵²⁷ Radloff, **Sibiryadan**, s. 274.

⁵²⁸ Ziya Gökalp, **Türk Ahlakı**, haz. Mustafa Görgen, İstanbul, Türk Kültür Yayını, 1975, s. 94. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkadir Donuk, “Türkçe “İl” (Devlet) Deyimi Hakkında”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 35, 1985, s. 137-144.

⁵²⁹ **KB**, b: 1981, 4228, 4230

2.4. Cihanşümul Olmak

Eski Türklere göre dünyanın bütün insanları Türk devletinin halkı, Türk hükümdarı ise dünyanın hakani idi. Hukuk tarihinde bu tür devlet anlayışına “universal devlet”, bu düşünceye dayanan doktrine de “universalismus” denir. Bizde bu tür devletler için “cihanşümul devlet” deyimini kullanılır.⁵³⁰ Biz de çalışmamızda bu deyim kullanacağız.

Eski Türk hükümlanlık telakkisi karizmatik tip olarak kabul edilmiştir. Bu anlayışa göre hükümdar, “kut” adı verilen idare etme yetkisini tanrıdan almakta idi.⁵³¹ Türk kağanları hep bu inanç ve anlayışla hükümdar olmuşlardır. Bu anlayış, tarih boyunca Türk cihan hâkimiyeti düşüncesine kaynak teşkil etmiştir. Aşağıdaki örneklerde bu anlayış görülmektedir.

Türk cihan hâkimiyeti anlayışının biri teorik, diğeri uygulama olmak üzere iki cephesi vardır. Teorik cephesi, dünyanın dört köşesinde Türklerin kutsal hükümlanlığının tabi sayılmasından ibaretti. Uygulama cephesi ise, “güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar” her tarafı Türk idaresi altına almak idi. Bu düşüncenin, birçok tarihi teşebbüsler sonucu olarak Türk psikolojisinde derin yer tutmasından dolayı hem destan ve efsanelerimize hem de tarihi kayıtlara yansımış açık delilleri vardır.⁵³² Bu delilleri burada oldukça fazla vermeye çalışacağız.

Türklerin cihan hâkimiyeti mefkûresi ilk defa Hunlar ve bilhassa onların kağanı Mete ile başlamaktadır. Bu kudretli devletin kağanları, mektuplarının selamlama kısmında, “Tanrı tarafından tahta çıkarılan, Hunların büyük Tanhu’su/Şanyü’sü” ibaresini kullanmışlardır. Bu hâkimiyetin semavi menşesine dair de ilk vesikayı teşkil etmektedir.⁵³³

Kuşan kralı Kanişka, hâkimiyeti sırasında Mahajara, Rajatiraja, Devaputra ve Kayser unvanlarını kullanmıştır.⁵³⁴ Onun bu unvanları kullanması kendisini Hindistan, İran, Çin ve Roma’nın hâkimi olarak gördüğüne delalet etmektedir. Zira o çağın dünya anlayışına göre, bu devletlere hâkim olmak dünyaya hâkim olmak demekti ki bu da Kanişka’nın cihan hâkimiyeti anlayışını yansıtmaları bakımından oldukça önemlidir.

Hsia Hun hükümdarı Hien Po-po, neden hükümdar olduğunu şu sözlerle ifade etmekteydi:

⁵³⁰ Ögel, **Türk Mitolojisi**, s. 274.

⁵³¹ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 239.

⁵³² Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 244-245.

⁵³³ Turan, **a.g.e.**, s. 103; Ayrıca bkz. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 239; Onat, Orsoy, Ercilasun, **a.g.e.**, s. 13.

⁵³⁴ Awadh Kishore Narain, “Kuşan Devleti”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. I, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1300.

“İnsanları kurtarmam için tanrı beni vazifelendirdi. Zavallı insanları korumak için o emre uyarak hükümdar oldum.”⁵³⁵ Bu sözler, Po-po’nun dünyadaki bütün insanları kurtarmak için tanrı tarafından görevlendirildiği inancına sahip olduğunu göstermektedir.

Asya Türk kağanlıklarında, VI. Yüzyıla kadar kağan yerine tanhu/şanyü unvanı kullanılmıştır. Bu unvanın manası, “sonsuz genişlik, yücelik, ululuk” demektir.⁵³⁶ Buna göre, gökyüzünün, bütün varlıkları içine alması gibi, Türk tanhusu da kendisini bütün dünyanın hükümdarı olarak görmekte idi.⁵³⁷

Hunların yeryüzüne dağılmalarıyla ilgili olarak şöyle bir efsanevi olay anlatılmaktadır:

Hunlar, Kafkas dağlarının tek geçidinde bulunan kapının kuzey bölgelerinde oturuyorlarmış. Büyük İskender, Hunlar bu dağları aşıp güneye inmesinler diye, bu dağların üzerine büyük bir kapı yapılmasını emretmiş. Bunun içinde üç bin demirci ile üç bin bakır ustası çağırarak onlara büyük bir kapı yaptırmış. Bu kapıyı da daryal geçidine koydurmuş. Fakat İskender bu kapının Hunları ebediyen durduramayacağını da biliyormuş. Bunun için de kapının üzerine şöyle bir kitabe yazdırmış: “Hunlar bir zaman gelecek ki bu kapılardan aşip İran ve Roma ülkelerini ellerine geçirecekler, sonra, yine kendi bölgelerine çekileceklerdir. 927 yıl sonra oturdukları yerlerden çıkıp yeniden yeryüzüne yayılacaklardır. Bu defa bütün dünya onların atlarının ayakları altında titreyecektir.” Bu kapının yapılışından 950 yıl sonra, Hun kağanı bu geçitten geçecek ve tanrının buyruğu ile bütün dünyayı egemenliği altına alacaktır.⁵³⁸ Bu efsane Türk cihan hâkimiyeti ve bu hâkimiyetin tanrı bağışı olduğunu gösteren, tarihi vesikaları desteklemesi bakımından fevkalade ehemmiyete haizdir.

Hunlar batıya göçleri sırasında hâkimiyet ülküsünü de beraberlerinde götürmüşlerdi.⁵³⁹ Bunu, ilk olarak Uldız’ın, 408 yılındaki barış görüşmeleri sırasında Bizans valisine doğan güneşi göstererek, “İstersem güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar her yeri alabilirim”⁵⁴⁰ şeklindeki ifadesinde görmekteyiz. Daha sonra Jordanesin, Attila hakkında anlattığı şu efsanevi olayla bu düşüncenin kesintisiz devam ettiğine şahit olmaktadır:

“Günlerden bir gün, bir çoban iki yaşlarında bir düvenin topallayarak gittiğini görünce bu yaranın sebebini de bulamayınca, endişeyle kan izlerini takip etmeye başlamış. Kan izleri

⁵³⁵ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 244.

⁵³⁶ Abdülkadir Donuk, **Eski Türk Devletlerinde İdari Askeri Unvan ve Terimler**, İstanbul, TDAV Yayınları, 1988, s. 37; Ayrıca bkz. A.mlf., “Eski Türk Devlet Teşkilatında “Tanhu” Unvanı ve Tarihi Gelişmesi”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, C. XXIII, S. 1-2, 1985, s. 205-208.

⁵³⁷ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 243-244.

⁵³⁸ Ögel, **Türk Mitolojisi**, s. 71.

⁵³⁹ Laszlö Rasonyi, “Macar Arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar”, **Doğu Avrupada Türklük**, yay. Haz. Yusuf Gedikli, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006, s. 45; Ayrıca bkz. Turan, **a.g.e.**, s. 104.

⁵⁴⁰ Vaczy, **a.g.m.**, s. 99; Ayrıca bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara, TTK Yayınları, 2001, s. 49; Baştav, **a.g.e.**, s. 31; Gömeç, **Türk Kültürünün**, s. 59; Sinor, “Hun Dönemi”, s. 256.

çobanı keskin kısmı dışarıda olan ve sapından toprağa gömülü bir kılıca ulaştırmış. Hayvan otlarken bu kılıcın üstüne basınca ayağını kesmiş, bu sebeple hayvan topallamaya başlamış. Çoban, toprağı kazarak kılıcı gömülü olduğu yerden çıkarmış ve Attila'ya götürmüştü. Attila, kılıcı görünce kılıcın savaş tanrısı aresin kılıcı olduğunu hemen anlamış, artık tanrının dünya hâkimiyetini kendisine verdiğini söylemiş ve bundan sonra hep bu amaç için çalışmış.”⁵⁴¹ Aslında gerek Attila gerekse ataları çok eski zamanlardan beri dünya hâkimiyetinin tanrı tarafından kendilerine verildiğine inanıyorlardı. Fakat bu sözü söylemek için, bu olay, sadece bir sebep ve rastlantı olmuştu.⁵⁴²

Attila'ya, “Tanrının Kılıcı” unvanının verilmiş hikâyesi de ona cihan hâkimiyetinin tanrı tarafından verildiği inancını yansıtmaması bakımından oldukça önemlidir. Efsaneye göre:

Attila, Galya seferi sırasında Orleans'tan Campus Mauriacus'a doğru yol alırken yolda bir münzeviyle karşılaşmıştır. Bu münzevi gelecekte haber verebilme kabiliyetine sahip olduğu için Attila ona, bu savaşta kimin galip geleceğini sormuş; o da Attila'ya:

“Kudretli hükümdarım! Bilgisiz bir insanı, tanrının isteğini açıklamaya zorluyorsun. Toprağın solucanı olan bendenizde, ilahi gücün bulunduğunu sanıyorsun. Ama sen, benim inandığım tanrıya inanmadığın için, onun kudretini yok sayıyorsun. Bu nedenle benim sana gelecek hakkında hiçbir şey söyleyemeyeceğimi düşünüyorsun ama gerekmediği halde yine de dilimi tutamayacağım ve sana şu kadarını söyleyeceğim: Onca kavim üzerinde hüküm süren ve sonsuz kudret sahibi olan tanrı bu sebeple adaletin kılıcını senin eline verdi. Yani sen tanrının kırbacısın ve tanrı onun yolundan ayrılarak kötülöklere yönelenleri senin acımasızlığıyla ıslah etmek istiyor; ama istediği zaman bu kılıcı senden geri alır ve başkasına verir. Biliyorsun ki savaşta daima zafer kazanmak insani değil ilahi bir kudretin işidir. Bu sebeple çarpışmada Romalılar değil, sen yenileceksin; ama sana biçilen zaman bitmeden önce, kılıcını elinden bırakmayacaksın ve bu sebeple iktidarın tamamen sona ermeyecek” cevabını vermiştir.⁵⁴³

Tabgaç kağanı T'o-pa li-wei'nin doğumu ile ilgili anlatılan şu efsanevi olay Tabgaçlardaki cihan hâkimiyeti düşüncesini göstermesi bakımından son derece önemlidir. Wei-shu'ya göre:

T'o-pa chi-fen, bir gün dağların ve bataklıkların arasında avlanırken gökten bir arabanın düştüğünü gördü. Şaşkınlık içerisinde bu arabanın yanına yaklaştı ve arabada çok güzel bir kız gördü. Kızın etrafını göz kamaştırıcı şeyler kaplamıştı. Hükümdar şaşırdı ve ona

⁵⁴¹ Ögel, **Türk Mitolojisi**, s. 208; Ayrıca bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, “Attila ve Aresin Kılıcı”, **Türk Kültürü**, C. XXXV, S. 416, 1997, s. 739-740.

⁵⁴² Ögel, **Türk Kültürünün**, s. 81.

⁵⁴³ Şenol, **a.g.t.**, s. 47-48.

kim olduğunu sordu. O da: “Ben göğün kızıyım. Bana seninle birlikte olmam emredildi” dedi. Bunun üzerine, hükümdarla kız geceyi birlikte geçirdiler. Sabah olunca kız geri dönmek için izin istedi ve dedi ki: “Önümüzdeki yılın sonunda buraya tekrar geleceğim.” Sözü bitirdikten sonra yağmur ve rüzgâr gibi dağılarak kayboldu. O zaman geldi ve hükümdar daha önce avlanmış olduğu yere tekrar gitti ve kızla yeniden buluştu. Göğün kızı doğurduğu erkek çocuğu hükümdara vererek dedi ki: “Bu sizin oğlunuzdur. Onu iyi gözetip besleyiniz. Oğulları ve torunları, dünyaya varis ve hâkim olacaklar.” Kız sözünü bitirdi ve gitti. Bu çocuk hükümdar T'o-pa li-wei (2219-277) idi.⁵⁴⁴

Köktürklerin eriştiği cihan hâkimiyeti ülküsü tarihte müstesna bir yer teşkil etmektedir.⁵⁴⁵ Nitekim Thomsen’e göre, “Köktürk devletinin adında “yeryüzünün hâkimi” manası vardı.⁵⁴⁶ Sadece bu bile Köktürklerin bu konuya verdikleri önemi göstermesi bakımından önemlidir.

İstemi Kağan, 567’de Bizans’a bir elçilik heyeti göndermiştir. Bizans, bu elçilik heyetine ertesi yıl gönderdiği elçilik heyeti ile karşılık vermiştir. Bu heyetin başkanı Zemarkos, Türklerin cihan hâkimiyeti düşüncesine ne denli bağlı bulunduklarını gösteren şöyle bir olay anlatmaktadır:

Türklerin dokuz reisi vardı. Bu reislerden biri beni görünce ağlamaya başladı. Ona niçin ağladığını sordum. O da bana: “Atalarımızdan işittiğimize göre, batı krallarının elçilerinin bize gelmesi bizim için artık yeryüzünü fethetme zamanının geldiğine delalet eder”⁵⁴⁷ dedi. Babasından yıllar sonra oğlu Türk Şad, aynı minvalde olmak üzere Valentinus başkanlığındaki Bizans heyetine şu tarihi sözleri söylemiştir:

”On dili olan ve tüm bu dillerde yalan söyleyen siz Romalılar değil misiniz? Bu sözleri söylerken, on parmağını ağzına soktu ve devam etti... Siz Romalılar, neden benim elçilerimin Bizans’a Kafkaslar üzerinden geçmelerini sağladınız ve bana seyahat edebilecekleri başka bir yolun olmadığını söylediniz? Siz, bunu sadece arazinin güçlüklerinden dolayı Roma topraklarına saldırmayayım diye yaptınız. Fakat ben, Özü Nehri nerede, Tuna nereye akar, Meriç nereye dökülür, kölelerim Avarlar hangi yoldan Roma ülkesine vardılar, gayet iyi biliyorum. Sizin gücünüzde benim için sır değil. Çünkü güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar, bütün topraklar benim hâkimiyetim altındadır.”⁵⁴⁸ Bu düşünce Türk Şad’ın, Batı

⁵⁴⁴ Yıldırım, “Erken Tabgaç Tarihi”, s. 2717-2718; Ayrıca bkz. Balcı, **a.g.t.**, s. 58.

⁵⁴⁵ Turan, **a.g.e.**, s. 105.

⁵⁴⁶ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 244.

⁵⁴⁷ Mihail, **a.g.e.**, s. 3; Ayrıca bkz. Turan, **a.g.e.**, s. 105.

⁵⁴⁸ Ahmetbeyoğlu, “Bizans Tarihçisi Menandros”, s. 22-23; Ayrıca bkz. Donuk, “**On Dilli Bizans**”, s. 539-540; Artamonov, **a.g.e.**, s. 184-185; Gumilev, **Eski Türkler**, s. 69; Gömeç, **Türk Kültürünün**, s. 286-287.

Köktürk kağanı olan kardeşi Tardu'nun, 598 yılında Bizans imparatoru Maurikios'a gönderdiği mektubun giriş ve selamlama kısmında yer alan, şu hitabetinde de görülmektedir:

“Yedi farklı milletin ve dünyanın yedi farklı bölgesinin kağanında Roma imparatoruna...”⁵⁴⁹

Devlet adının yanı sıra hükümdarlık unvanlarında da Köktürklerin cihan hâkimiyeti düşüncesinin izleri görülmektedir. Nitekim Köktürk hükümdarı İşbara'nın (581-587), hükümdarlık unvanı (İşbara), “Gökte doğmuş, Köktürklerin ve bütün dünyanın mukaddes imparatoru” anlamına gelmekteydi.⁵⁵⁰

Yine Köktürklerin cihan hâkimiyeti düşüncesi, Orhun Yazıtlarında da en güzel şekliyle ifadesini bulmuştur. Bu yazıtlar, O. Turan'a göre, cihan hâkimiyeti tarihinde misli olmayan bir eserdir.⁵⁵¹ Yazıtlara göre, Bilge Kağan, hâkimiyet sahasının sınırlarını, “doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar bu sınırlar içerisindeki bütün halk bana bağlıdır”⁵⁵² şeklindeki sözlerle ifade etmektedir. Bu sınırlar, o zamanın Türkistan coğrafyasında Türk insanının bilebildiği ufukların sınırlarıdır.⁵⁵³ Bu sınırlar içerisinde yaşayan bütün milletler, dil, din ve soy farkı gözetilmeksizin Türk hükümdarının adil yönetimi altında idare olunuyordu.⁵⁵⁴

Bunu daha iyi anlayabilmek için, Bengü taşların sessiz çığlığına kulak verelim:

“Üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında, ikisi arasında insanoğulları yaratılmış, insanoğullarının üzerine de atalarım Bumin Kağan, İstemi Kağan hükümdar olarak tahta oturmuş.”⁵⁵⁵ Türk cihan hâkimiyetinin ezeli ve ebedi olduğunu gösteren bu ifadelerde görülüyor ki insanlar ve ülkeler arasında herhangi bir ayırım yapılmamış, yeryüzünü tümüyle içine alan dünyayı yönetme yetkisi Türk hükümdarına verilmiştir.⁵⁵⁶ Nitekim bu sözler Türk devlet anlayışının hedefini açıklayan en güzel ifadelerdir.⁵⁵⁷

Köktürk kağanları dünyayı idare etme yetkisini tanrıdan aldıklarına inanıyorlardı. Yazıtlarda, “Tanrıya benzer, tanrıda olmuş Türk Bilge Kağan... Tanrı irade ettiği için, kendi talihim olduğu için, kağan oldum... babam İteriş hakan ile annem İlbilge Hatun'u, tanrı tahta

⁵⁴⁹ Mangaltepe, *a.g.e.*, s. 153; Ayrıca bkz. Chavannes, *a.g.e.*, s. 310; Turan, *a.g.e.*, s. 105; Taşağıl, *Göktürkler*, s. 88.

⁵⁵⁰ Ögel, *Türk Kültürünün*, s. 594.

⁵⁵¹ Turan, *a.g.e.*, s. 105.

⁵⁵² Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 21; Ayrıca bkz. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 22-23; Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 51; Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 17.

⁵⁵³ Taşağıl, *Bilge Kağanın Vasiyeti*, s. 34.

⁵⁵⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 256.

⁵⁵⁵ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 25; Ayrıca bkz. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 29; Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 20; Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 56; Ölmez, *a.g.e.*, s. 92.

⁵⁵⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 256.

⁵⁵⁷ Taşağıl, *Bilge Kağanın Vasiyeti*, s. 38.

oturttu... denilmektedir.⁵⁵⁸ Bütün bu ifadeler hâkimiyetin semavi menşesine şahitlik eder mahiyettedir.

Bugut Yazıtındaki; “İlahi Mukan Kağan ile ilahi Mağa-Tatpar Kağan, doğudan batıya kadar tüm dünyanın hükümdarıydı”⁵⁵⁹ şeklindeki ifade Türk cihan hâkimiyeti düşüncesine ışık tutması bakımından, oldukça önemlidir.

Türkistan Türk devletleri Köktürk töresine göre kurulmuş idi. Bu cümleden hareketle Fergana hükümdarı Arslan Tarkan’ın annesi hatuna göre; hükümdar ve askerlerinin bulunduğu muhkem makam yani, ordu (şehir), hükümdarlık için gerekli şartlardan birini teşkil etmekte idi.

Ordu, surlarında çalınan devlet nişanesi askerî musiki, davul ve borular ile dört taraftaki illere hâkimiyeti temsil ediyordu. Ordu surları üzerine kurulan otağ ise, kâinat remzi idi. Otağın gövdesi ve orta sırtığı, kâinatın mihveri sayılan altın dağ ile onda biten ağacı; kubbesi ise semayı temsil ediyordu. Nitekim Türklerde taht mahiyetindeki halı üstünde havaya kaldırılan yeni atanmış Köktürk kağanı, güneşe doğru benzetilerek, kâinat remzi otağ etrafında döndürülürdü. Böylece eski Türkçe adı “yirtinçü erkliği” olan cihan hâkimiyeti mefkûresi ifade edilmiş olurdu.⁵⁶⁰

Avarlar kuvvetli bir cihan hâkimiyeti düşüncesiyle yetişmekteydiler. VI. Yüzyıl sonlarında bir Avar hakanı Bizans elçisine: “bütün milletlerin başıyım, güneş benim üzerimde parlıyor ve yakında bana itaat etmeyen kimse kalmayacak”⁵⁶¹ demişti. Bu sözler hakanın nezdinde Avarların nasıl bir cihanşümül düşünceye sahip bulunduklarını göstermektedir.

İslâm öncesi diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Hazarlar da cihanşümül bir düşünceye sahipti. Hazar şadı, 626 yılında Bizans ile imzaladığı ittifak gereği Heraklius’a (610-641) yardım edeceğine dair, İran şahı büyük Hüsrev’e gönderdiği mektupta şu sözlere yer vermişti:

“Eğer sen Bizans imparatorunun yakasını bırakıp ondan zorla aldığın toprak ve şehirleri iade etmezsen, eğer onun ülkesinden esirlerle birlikte götürdüğün ve bütün haçperest halkların ihtiram gösterdiği ve taptığı İsa haçını geri vermezsen, eğer ordularını onun topraklarından geriye çağırmazsan, o zaman kulak ver: bak, kuzeyin hakanı, bütün yeryüzünün hükümdarı, senin ve bütün hükümdarların hükümdarı sana ne diyor? Ey Suriye’nin valisi, ben yüzümü sana doğru çevirip imparatora verdiğin bir zarar yerine iki kat

⁵⁵⁸ Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 21; Ayrıca bkz. Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, s. 22; Ergin, **Orhun Abideleri**, s. 17; Aydın, **Orhon Yazıtları**, s. 51; Ölmez, **a.g.e.**, s. 90.

⁵⁵⁹ Ölmez, **a.g.e.**, s. 69.

⁵⁶⁰ Emel Esin, “Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri (M. S. VI. İla X. Yüzyıllar)”, **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987, s. 82.

⁵⁶¹ Mangaltepe, **a.g.e.**, s. 144; Ayrıca bkz. Gömeç, **Türk Kültürünün**, s. 59.

zarar veririm. Senin onun topraklarında kılıcınla gezdiğin gibi, ben de senin topraklarında kılıcımınla gezerim. Sana hiç acımam ve bütün bunların hepsini ben tehir etmeden yerine getiririm.”⁵⁶² Bir Türk tiginin, dönemin en kudretli devletlerinden biri kabul edilen Sasani Devleti’nin en güçlü hükümdarlarından birine, sanki tüm dünyanın hükümdarıymış edasıyla seslenmesi, O’nun nasıl bir hâkimiyet ülküsüyle yetiştirildiğini gözler önüne sermektedir.

Selefleri gibi Uygurlar da cihan hâkimiyetleri doğrultusunda hareket etmişlerdir. Bu konuda ne kadar başarılı oldukları aşağıdaki örneklerde görülmektedir.

Tarih-i Cihangüşa’ya göre, “Uygur hükümdarı Böğü Kağan bir gece evinde uyurken pencereden bir kız hayaleti girip onu uyandırdı. Fakat o korkusundan uyur gibi yaptı. İkinci gecede aynı şey oldu. Vezirinin verdiği akıl üzerine üçüncü gece o kızla Akdağ adı verilen dağa gidip orada şafak vaktine kadar sohbet ettiler. Bu durum yedi yıl, altı ay, yirmi iki günün her gecesi aynı şekilde devam etti. Son gece veda ederken kız ona, “doğudan batıya kadar bütün yerler senin hükmün altına girecek, hâkimiyet altına aldığın insanlara adaletle hükmet” dedi. Yine Böğü Kağan, bir gece rüyasında beyazlar giyinmiş, elinde baston bulunan yaşlı bir adam gördü. Bu adam ona çam kozalağı büyüklüğünde bir yeşim taşı verdi ve ona: “eğer sen bu taşı muhafaza edebilirsen, dünyanın her tarafı senin hâkimiyetin altına girecektir” dedi. Bu rüyalar üzerine, harekete geçen Böğü Kağan, yeryüzünün tamamını hâkimiyeti altına aldı.⁵⁶³ Bu suretle tanrının kendisine verdiği görevi⁵⁶⁴ yani cihan hâkimiyetini tamamlamış oldu.

Kao-ch’ang Uygur hükümdarı, 1027 yılında Gazneli Sultan Mahmud’a bir mektup göndermişti. Mektubun girişinde; “Göklerin sahibi (tanrı), yeryüzü ülkeleri ile birçok kavimlerin hâkimiyetini bize verdi” yazılmıştır. Uygur hükümdarı bu dönemde büyük bir devletin hükümdarı olmadığı halde yine de Türk cihan hâkimiyeti anlayışına ve diplomatik usullerine sadık kalıyor, bu sebeple de Müslüman bir Türk hükümdarına yay ile on ok gönderiyordu.⁵⁶⁵ Bilindiği gibi on-ok, batı Türklerinin sembolüdür. Uygur hükümdarı bu hareketiyle İslâm öncesi inanışlarına,⁵⁶⁶ yani cihan hâkimiyeti düşüncesine bağlı bulunduğunu Müslüman bir Türk hükümdarına göstermiş oluyordu.

Uygur hükümdarlarının 13’ünden 7’sinin unvanında “tengride, ay tengride, gün tengride” terimlerinden biri bulunurdu. Bunlara göre, hâkimiyet gücünün gökten, ay veya güneş vasıtasıyla tanrıdan geldiğine inanılıyordu. Bu unvanlardan anlaşıldığına göre, Uygur

⁵⁶² Kalankatlı Moses, **Alban Tarihi ve Alban Salnamesi**, çev. Ziya Bünyadov, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006, s. 151.

⁵⁶³ Cüveynî, **a.g.e.**, s. 104-105; Ayrıca bkz. Ögel, **Türk Mitolojisi**, s. 75-76; Gökalp, **Türk Medeniyeti**, s. 92-94; Almas, **a.g.e.**, s. 176-177.

⁵⁶⁴ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 245-246.

⁵⁶⁵ Turan, **a.g.e.**, s. 115-116; Ayrıca bkz. Ögel, **Türk Kültürünün**, s. 595.

⁵⁶⁶ Ögel, **Türk Kültürünün**, s. 595.

hükümdarları bütün milletlerin evrensel hükümdarı olduklarını iddia etmektedirler. Bu unvanlar, Uygurların kendilerini beşeri hak ve yetkilerden daha üstün bir hükümet gücüne sahip olduklarını telakki ettiklerini göstermektedir.⁵⁶⁷

Bulgarlarda hükümlanlık, diğer Türk devletlerinde olduğu gibi “karizmatik” bir karakter taşımakta, yani tanrı bağış güc hükümdarın idare yetkisinin kaynağını teşkil etmekte idi.⁵⁶⁸ Bu anlayış, Bulgarlara ait Krum Kağan kitabesinde, “Tervel Kağan, Bulgarlar üzerine tanrı tarafından reis olarak getirildi...”; Malamir Kitabesi’nde, “Tanrıya benzer, tanrı tarafından tahta çıkarılmış Malamir...”; Çatalar yazıtında, “Doğduğu yeryüzünde, tanrı tarafından tahta çıkarılmış han Omurtag...” ifadeleri ile göze çarpmaktadır.⁵⁶⁹

Oğuzların cihan hâkimiyeti düşüncesini, en güzel şekliyle, Oğuz destanında bulmaktayız. Destana göre Oğuz, Kağan olduktan sonra dünyanın dört tarafına fermanlar göndererek: “Ben Uygurların Kağanıyım, yeryüzünün dört tarafının da kağanı olmam gerek”⁵⁷⁰ demişti. Onun bu ifadesi kendisini yalnız Oğuzların değil, tüm dünyanın hükümdarı olarak gördüğüne delil teşkil etmektedir.

Oğuz Kağan, çadırı gök, bayrağı güneş olan bir devletin kurulmasını istemişti.⁵⁷¹ Bu isteğini hükümdar olduktan sonra, “Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar her yeri ele geçirerek” gerçekleştirmişti. Dib Yavkuy Han döneminde bu seferlere katılmış Salur boyundan baba oğul böyle söylemekteydi.⁵⁷²

Oğuz Kağan’ın veziri Uluğ Türk, bir gece rüyasında “Bir altın yay ile üç gümüş ok” görmüştü.” Altın yay, gün doğusundan gün batısına doğru, Üç gümüş ok ise kuzeye doğru uzanıyordu.⁵⁷³ “Yayın, gökte doğudan batıya doğru uzaması” dünya hâkimiyetinin ta kendisidir.⁵⁷⁴

Oğuzun altı oğlu vardı ve bunlar, gün, ay, yıldız ve gök, dağ, deniz adlarını taşıyorlardı.⁵⁷⁵ Bu adlar, Oğuzların soy ve güçlerini, yerin ve göğün büyük varlıklarından aldıklarını göstermektedir. B. Ögel’e göre, dünyanın hiçbir mitolojisinde böyle muhteşem bir tablo ile devlet ve millet anlayışı yoktur.⁵⁷⁶ Ayrıca bu husus kağanın sadece yeryüzünü değil,

⁵⁶⁷ Mackerras, **a.g.m.**, s. 437.

⁵⁶⁸ Kafesoğlu, **Bulgarların Kökeni**, s. 45.

⁵⁶⁹ Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, s. 264, 274; Ayrıca bkz. Ahmetbeyoğlu, “Madara Kaya Kabartması”, s. 50.

⁵⁷⁰ Bang, Arat, **a.g.e.**, s. 17; Ayrıca bkz. Ögel, **Türk Mitolojisi**, s. 118; Gündüz, **a.g.e.**, s. 149.

⁵⁷¹ Bang, Arat, **a.g.e.**, s. 17; Ayrıca bkz. Ögel, **Türk Kültürünün**, Önsöz, s. XX.

⁵⁷² Togan, **Oğuz Destanı**, s. 53; Ayrıca bkz. Gündüz, **a.g.e.**, s. 111.

⁵⁷³ Bang, Arat, **a.g.e.**, s. 29; Ayrıca bkz. Ögel, **Türk Mitolojisi**, s. 126; Gündüz, **a.g.e.**, s. 153-154.

⁵⁷⁴ Ögel, **Türk Kültürünün**, s. 467.

⁵⁷⁵ Ögel, **Türk Kültürünün**, s. 4.

⁵⁷⁶ Bahaeddin Ögel, “Türklerde “Kainat Devletleri” Anlayışı (Universismus)”, **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987, s. 55.

hemen bütün kâinatı, Türk idaresi altında düşündüğünü göstermesi bakımından da önemlidir.⁵⁷⁷

Cihan hâkimiyeti düşüncesi ve bu düşüncenin semavi menşei Kutadgu Bilig’de de işlenmiştir. Buna göre:

Tavgaç Ulu Buğra Han dünyaya hâkim oldu; tanrı onu her iki cihanda aziz etsin.

Hükümdar Kün Toğdı doğasıyla, güneş ve ay gibi parlayarak dünyayı aydınlattı.

Ay Toldı dedi ki: ey devletli hükümdar, ülkelere hâkim ol, iyi adın dünyaya yayılsın.

Ey hâkim devlet adamı, kötü teamül koyma; kötü kanunlarla dünyaya hükmedilemez.

Ey dünyaya hâkim olan, iyi hareket et; mutluluk geldiği gibi yine gidebilir.

Bu beyler hâkimiyetlerini tanrıdan alır; halk iyi olursa bey de iyi olur.

Dünya hâkimine binlerce erdem gerekir; dünya hâkimi bu erdemlerle cihanı elde eder.

Ey kardeş, sen şimdi kendini koru; dünya senin oldu, sen baş oldun.⁵⁷⁸

Kâşgarlı Mahmud’a göre, “Tanrı, devlet güneşini Türk burçlarında doğdurdu. Göklerin çemberini, onların ülkeleri üzerinde döndürdü. Onlara, “Türk” adını verdi ve onları yeryüzüne hâkim kıldı. Zamanın hakanlarını onlardan çıkardı. Dünya milletlerinin idaresini, onların ellerine verdi...”⁵⁷⁹ İşte! Kâşgarlı, Türk cihan hâkimiyeti ve bu hâkimiyetin ilahi menşei bu sözlerle ifade etmektedir.

Kısacası Türk cihan hâkimiyeti düşüncesi Türk fütühat felsefesinin dayanak noktası olarak tarih boyunca daima gerçekleştirilmesine çalışılan bir ülkü niteliğini muhafaza etmiştir.⁵⁸⁰

2.5. Engellilerin Durumu

İnsanın var olduğu andan itibaren ortaya çıkan engellilik, diğer toplumlarda olduğu gibi İslâm öncesi Türk toplumlarında da görülmüştür. Tarihi süreç içerisinde bu kişilere yönelik farklı uygulamaların var olduğu şüphesizdir. Bu uygulamalardan en adil ve insancıl olanın İslâm öncesi Türklere ait olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim İslâm öncesi Türk devletlerinin engelli vatandaşlarının haklarını töreyle güvence altına alarak onları himaye ettikleri görülmektedir. Bu bilgiyi destekler mahiyette aşağıdaki örnekleri verebiliriz.

Çin kaynaklarından Pei Shih 99 2a’nın verdiği bilgiye göre Köktürklerde bir kimsenin kolunu ya da bacağını kırarak ortopedik veya bedensel engelli kalmasına sebep olan kişi ceza

⁵⁷⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 245.

⁵⁷⁸ KB, b: 88, 415, 836, 1459, 5086, 5947, 3009, 6160

⁵⁷⁹ DLT, I, s. 3.

⁵⁸⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 246.

olarak engelli bıraktığı kişiye atlarını vermek zorundaydı.⁵⁸¹ Bundan maksat, engelli kalan kişinin geri kalan hayatını idame ettirirken, karşılaşılabileceği güçlükleri bir nebze olsun hafifletebilmektir. Çünkü Türk bozkır hayatında, bedensel engelli bir insanın, ne tür zorluklarla karşılaşılabileceği herkesçe malumdur. Bu nedenle engelli kalan kişinin ekonomik olarak desteklenmesi gerekmektedir ki engelli olarak geçireceği hayatı kimseye ihtiyaç duymadan, kendi ayakları üzerinde durarak sürdürebilsin. Kaynaklarda kaç tane at vermesi gerektiği belirtilmemektedir. “Atlarını verirdi” şeklindeki bilgiden yola çıkarak birden fazla at vermek zorunda olduğunu söyleyebiliriz. Bu bilgiden hareketle engelli kişiye oldukça rahat bir hayat sürebileceği ekonomik destek sağlandığı, dolayısıyla engelinden doğan mağduriyetin giderilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu da İslâm öncesi Türk toplumlarının engellilere toplumun bir parçası oldukları anlayışı ile bakıldığını ve mağdur edilmemeye çalışıldığını göstermektedir.

Bir kimsenin gözünü yaralayarak görme engelli olmasına sebep olan kişinin daha ağır bir ceza ile karşılaştığı görülmektedir. Böyle bir suç işleyen kişi görme engelli bıraktığı kişiye kızını vermek zorundaydı.⁵⁸² Burada kızını vermekten kasıt görme engelli kalan kişiyle evlenmesine müsaade etmesidir.⁵⁸³ Eğer, bu kimsenin kızı yoksa karısını, karısı yoksa mallarını vermek zorundaydı.⁵⁸⁴ Zira İslâm öncesi Türk toplumlarında en önemli geçim kaynağı ziraat, çobanlık ve askerlikti. Görme engelli bir adam bu işlerin hiçbirini yapamayacağından dolayı bu kişiye hayatını idame ettirebilmesi için bir rehber veya geri kalan hayatını kimseye muhtaç kalmadan sürdürebileceği kadar mal verilmeliydi. İstenilen cezaların sıralanış şekline göre görme engelli bir kişinin nasıl kolay bir hayat sürdürebilir sorusunun cevabının arandığını söyleyebiliriz. Burada şöyle bir soru da akla gelebilir; hiç suçu olmayan günahsız bir kız neden zorla istemediği biriyle evlendiriliyor? Böyle bir soruyu sormadan önce o dönemlerde kızların ve kadının kocanın velayeti altında olduğu ve bunlara karşı uygulanan bir cezanın babaya veya kocaya uygulanmış sayılacağının göz önünde bulundurulması gereklidir.⁵⁸⁵ Tüm bu uygulamalar İslâm öncesi Türk toplumlarında engellilerin gerek psikolojik gerekse maddi olarak desteklendiğini göstermektedir.

Çalışmamızı Köktürk Kağanlığı’ndaki uygulamalar ile desteklemekle birlikte bu noktada Köktürklerden sonra gelen Uygur Kağanlığı’nda da bu tür uygulamaların devam ettiği görülmektedir. Nitekim 981 yılında Uygur ülkesini ziyaret eden Çin elçisi Wang Yen-

⁵⁸¹ Mau-tsai, **a.g.e.**, s. 22.

⁵⁸² Mau-tsai, **a.g.e.**, s. 22.

⁵⁸³ Aarsal, **a.g.e.**, s. 281.

⁵⁸⁴ Mau-tsai, **a.g.e.**, s. 22.

⁵⁸⁵ Coşkun Üçok, **Türk Hukuk Tarihi**, yay. haz. Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, 16. bs., Ankara, Turhan Kitabevi, 2014, s. 33.

te'nin verdiği bilgiye göre Uygurlarda çalışamayan engellilere devlet yardım etmekte idi.⁵⁸⁶ Bir diğer örneğimiz ise İtil Bulgarlarının İslâmiyet'i kabul etmeleri üzerine Abbasi halifesi tarafından onlara gönderilen elçilik ekibinde yer alan İbn Fadlan'ın Oğuzlar arasında şahit olduğu olaydır. Nitekim aşağıda verdiğimiz bu olay konumuz açısından kaydedilmeye değerdir: “*Oğuz subaşı Etrak'ın Tarhan adında bir kumandanı vardı. Tarhan, kumandanlar arasında en akıllı olan ve en ileri gelen kişiydi. Bu kişi hem kör, hem topal, hem de çolak biriydi.*”⁵⁸⁷ Fadlan'ın verdiği bilgiden, insanların hangi tür engeli olursa olsun buna dikkat edilmediği aklın, zekânın ve tecrübenin daha önemli görüldüğüdür. Engeli ile yaşamak onu toplumdan soyutlamamakta, tam tersi toplum onun yaşadıklarından ve tecrübelerinden faydalanmaktadır. Nitekim Fadlan'ın şaşırdığı durumda “*Etrak'ın önemli konularda onun da fikrini alması*” olmuştur. Ayrıca bu bilgi bize Oğuz ülkesinde engellilerin devletin en önemli ayağını oluşturan ordu komutasında da söz sahibi olduklarını göstermektedir. Bu durumun İslâm öncesi dönemdeki diğer Türk devletlerinde de görüldüğü şüphesizdir. Çünkü Oğuzlarda görülen bu uygulama İslâm öncesi Türk toplumlarında törenin engelliye verdiği bir haktı. Töre ne idi ki engelliye böyle bir hak verebiliyordu? Töre; eski Türk sosyal hayatını düzenleyen mecburi kaideler,⁵⁸⁸ yani eski Türklere atalarından kalan kuralların bütünüdür.⁵⁸⁹ Törenin anayasa hükmünde değiştirilemez prensipleri vardı ve bunlardan biri de eşitlikti.⁵⁹⁰ İşte, engelliye verilen hak törenin bu prensibinden kaynaklanmaktaydı. Töre, bu prensipten aldığı güçle engellileri diğer insanlarla aynı derecede yani eşit olarak görmekteydi.

Bilindiği üzere günümüzde eski Türklere mahsus özellikleri taşıyan bazı topluluklar vardır. Bu topluluklardan biri de Yakut Türkleridir. Yakut Türkleri arasında engelliler saygın bir yere sahipti. “Tınmi” adı verilen bu insanlar, Yakutlar arasında himaye görmekteydiler. Zira onlara göre herkes bir gün engelli olabilir, o yüzden de engellilere yardım etmek lazımdı.⁵⁹¹ Yakutlardaki bu anlayış günümüz Türkiye'sinde kullanılan “her insan bir engelli adaydır” sözünde kendisini göstermektedir. Ananelerin binlerce yıllık kültür birikiminin bir ürünü olduğu göz önüne alındığında gerek bizdeki gerekse Yakutlar arasındaki bu anlayışın İslâm öncesi dönemden kalan güzel bir anane olduğu anlaşılabacaktır. Nitekim yukarıda belirtmiş olduğumuz İslâm öncesi Türk toplumlarının engellilere karşı yaklaşımları da bu fikrimizi teyit etmektedir.

⁵⁸⁶ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara, TTK Yayınları, 1989, s. 63; Ayrıca bkz. Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 2. Bsk., İstanbul, Ötüken neşriyat, 2016, s. 153.

⁵⁸⁷ Fazlan, *a.g.e.*, s. 43.

⁵⁸⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 237.

⁵⁸⁹ Gökalp, *Türk Töresi*, s. 13-14.

⁵⁹⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 238; Ayrıca bkz. A.Mlf., *Kutadgu Bilig*, s. 20.

⁵⁹¹ Seroşevski, *a.g.e.*, s. 129.

Netice itibariyle yukarıdaki bilgileri de göz önüne alarak İslâm öncesi Türk toplumlarında engellilerin ikinci sınıf insan muamelesi görmediklerini; aksine toplum içerisinde saygın bireyler olarak yer aldıklarını açık ve net bir şekilde söyleyebiliriz.

2.6. Esirlere Karşı Muamele

Devletin çoğunluğunu teşkil eden hür insanlardan başka, elbette bütün kadim devir camiasında olduğu gibi, eski Türklerde de esirler vardı. Bunlar savaşlarda esir düşmüş yabancı milletlere mensup insanlardı. Bu insanlar, mülkiyet sahibi olan Türkler için çobanlık etmek ve tarlalarda çalışmak gibi hizmetleri ifa ediyorlardı.⁵⁹² Hizmetleri sırasında onlara karşı nasıl davranıldığı kısmı konumuzu teşkil etmektedir. Kaynaklardaki bilgiler ışığında bunu izah etmeye çalışacağız.

Hunların esirlere karşı davranışları oldukça insani idi.⁵⁹³ Rus tarihçi Gumilev'in bu sözünde ne kadar haklı olduğu vereceğimiz şu birkaç örnek olayda bariz bir şekilde görülmektedir.

Çin imparatoru Wu-ti, M.Ö. 99 yılında General Li Ling'i Hunlara karşı göndermişti. Hunlarla yapılan savaş neticesinde Çin ordusu büyük bir yenilgiye uğramış ve general de esir düşmüştü. Hun hükümdarı generali mükemmel bir şekilde ağırlamış, hatta kızını ona vermiş ve onu sağ ordu birliğine tayin etmişti.⁵⁹⁴ Benzeri bir olayı, M.Ö. 90/91 yılındaki Hun-Çin Savaşı'nda bir kez daha görmekteyiz. Bu savaş neticesinde, Çin orduları komutanı General Li Kuang-li, Hunlara esir düşmüştü. Daha önce olduğu gibi, bu generale de Türk'ün engin hoşgörüsü sunulmuş ve ona değerli bir asker gibi muamele edilmişti. Öyle ki Hun hükümdarı kızlarından birini onunla evlendirmişti. Ayrıca onu, Hun orduları başkomutanlığı görevine getirmişti.⁵⁹⁵ Daha önce Çinli generaller Wei Lü ve Li Ling'e de aynı şekilde davranılmıştı. Fakat bu durum Hun ordusundaki Çinlilerin birbirlerini kıskanmalarına sebep olmuştu.⁵⁹⁶

Hunlara karşı Yüeh-chi'lerle ittifak kurmak isteyen imparator Wu-ti, M.Ö. 139 yılında Chang Ch'ien başkanlığındaki bir elçilik heyetini Hunların kuzeyinde bulunan Yüeh-chi'lere

⁵⁹² Aarsal, **a.g.e.**, s. 206.

⁵⁹³ Gumilev, **Hunlar**, s. 113.

⁵⁹⁴ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, s. 91-98; Ayrıca bkz. Otkan, **a.g.e.**, s. 129; Deguignes, **a.g.e.**, s. 202-203; De Groot, **a.g.e.**, s. 136; Onat, Orsoy, Ercilasun, **a.g.e.**, s. 99; Hüseyin Namık Orkun, **Hunlar**, İstanbul, Bürhaneddin Basımevi, 1938, s. 39-40; Gumilev, **Hunlar**, s. 150-151; Gömeç, **Türk Hun Tarihi**, s. 134-135; Baykuzu, **Hun İmparatorluğu**, s. 98-99.

⁵⁹⁵ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, s. 103-106; Ayrıca bkz. Onat, Orsoy, Ercilasun, **a.g.e.**, s. 37-40; Deguignes, **a.g.e.**, s. 203-208; De Groot, **a.g.e.**, s. 143; Orkun, **Hunlar**, s. 41-43; Gumilev, **Hunlar**, s. 154-157; Gömeç, **Türk Hun Tarihi**, s. 138-140; Baykuzu, **Hun İmparatorluğu**, s. 100-102;

⁵⁹⁶ Gömeç, **Türk Hun Tarihi**, s. 140-141.

göndermişti. Elçilik heyeti, Hun topraklarından geçerken Hunlar tarafından yakalanarak hükümdarın huzuruna çıkarılmışlardı. Heyetin amacını öğrenen hükümdar:

“Yüeh-chi’ler bizim kuzeyimizdedir. Han devleti nasıl olur da oraya elçi gönderebilir. Ben Yüeh’in devletine elçi göndermek istesem Han bana müsaade eder mi? Dedi ve Chang Ch’ien ve beraberindekileri bırakmayarak ülkesinde alıkoydu. On yıldan fazla Hun ülkesinde kalan Chang Ch’ien, bu arada bir Hun kızı ile evlendirilmiş ve bu evlilikten iki de çocuğu olmuştu. Fakat o, bütün bunlara rağmen görevini unutmamış ve Hunların kendisine sağladığı serbestlikten faydalanarak, elçilik heyetindekilerle birlikte kaçmış ve neticede uzunca bir sürenin ardından varmak istediği menzile ulaşmıştır.⁵⁹⁷

Priskos, Avrupa Hunlarının esirlere karşı muamelelerini, Hun başkentinde karşılaştığı ve Grekçe konuştuğuna şahit olduğu bir Grek’in ağzından şu şekilde anlatmaktadır:

“Aslen Grekim. Ticaret yapmak için Mysorun’un İstrum Irmağı kıyısındaki Vininaciuma geldim. Burada uzun süre kaldım ve zengin bir kadın ile evlendim. Fakat bu mutluluğum uzun sürmedi. Zira Hunlar 441-442 yılındaki Balkan Savaşı’yla şehri ele geçirdiler. Ben de bu savaşta esir düştüm. Bundan sonra Romalılar ve Acattirlere karşı olan savaşlarda yararlık gösterdim ve elde ettiğim ganimeti efendime verdim. Bu suretle esaretten kurtuldum. Sonra bir Hun kadını ile evlendim. Çocuklarım oldu ve efendim ile aynı masada yemek yiyorum. Şimdiki halim eskisinden çok daha iyi...”⁵⁹⁸

Uygurlara ait hukuk vesikalarında onların esirlere karşı nasıl davrandıkları hakkında değerli bilgilere yer verilmiştir. Bu vesikalardan birinde şu bilgiler yer almaktadır:

“Kaplan yılı, dokuzuncu ayın yirmi altısında biz, Utuz’un Baltur adlı demirci kölesi ile Toyınçuk’un Ay-sılık adlı dokumacı kadın kölesi, bu ikisi beylerinden izin almadan karı ve koca olmuşlar. Sonra biz Toyınçuk ile Utuz, bundan haberdar olunca onları birbirinden ayırmadan, Toyınçuk’un kadın kölesinin vergisini ben Toyınçuk ve Utuz’un demirci kölesinin vergisini de ben Utuz almağa karar verdik.⁵⁹⁹ Bu vesikada esirlerin evlendikleri taktirde her ikisinin de azat edildikleri anlaşılmaktadır.⁶⁰⁰ İşte Uygurlar esirlere karşı böyle insani bir davranış sergilemişlerdir.

⁵⁹⁷ Onat, a.g.e., s. 79-81; Ayrıca bkz. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu** s. 1-5.

⁵⁹⁸ Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hunları**, s. 41-42; Ayrıca bkz. Orkun, **Attila ve Oğulları**, s. 45; Elizabet E. Thompson, **Hunlar**, çev. Sibel Dinçel, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2008, s. 231.

⁵⁹⁹ Reşit Rahmeti Arat, “Eski Türk Hukuk Vesikaları”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, C. I, S. 1, 1964, s. 41-42; Ayrıca bkz. Arsal, a.g.e., s. 81; İzgi, **Uygurların Siyasi**, s. 147; Osman Fikri Sertkaya, “Eski Uygur Türklerinden Hukuk Belgeleri Örnekleri”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları: Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar**, I. Kitap, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, s. 147-148.

⁶⁰⁰ Arsal, a.g.e., s. 325.

Makdisî, “Dokuz Oğuzların, esirleri, yaralıları, harpte ele geçirdikleri insanları öldürmek adetleri değildir. Harpte ele geçirdikleri insan yaralı olursa onu tedavi edip evine ve ailesine götürürler”⁶⁰¹ derken, esirlere nasıl insanca davranıldığını gözler önüne sermektedir.

Kuman/Kıpçaklar, 1184 yılında Knyaz Svyatoslav idaresindeki birleşik Rus kuvvetlerine mağlup olmuşlardı. Bu sefere katılmayan Novgorod-Seversk Knyazı İgor, bir kıskançlık duygusuna kapılarak böyle bir zaferi kendisinin de yaşaması gerektiğini düşünmüş ve yanına kardeşini, diğer birkaç Knyaz ve bir Türk zümresi olan Kovuyar ile Karakalpklılar da alarak 1185 yılında Kuman/Kıpçaklara karşı sefere çıkmıştır. Kuman/Kıpçaklar, onları Aşağı Ten (Don) sahasındaki Kayalı Irmağı (bugünkü Kagalnik?) kıyısında kuşatarak imha etmişlerdir. Başbuğ Konçak’ın idare ettiği bu savaşta Knez İgor dâhil Rus ordusundaki Knyazların hepsi de yakalanmıştır. Esirlere iyi bakılmış, sonradan kaçmayı başaran İgor’un yaraları tedavi edilmiştir.⁶⁰²

Bütün bu bilgiler göstermektedir ki Türk toplumunda esirlere insanca davranmak sosyal hayatın kendi olağan değerlerinden biri idi.

2.7. Hoşgörülü Olmak

Türkler, tarih boyunca birçok vasıfları ile diğer milletlerden daima bir adım önde olmuşlardır. Bu vasıflardan biri de onların üstün bir hoşgörü anlayışına sahip olmalarıdır. Kaynaklardaki bilgilerde Türklerin gerek dini gerekse ticari ve toplumsal konulardaki hoşgörü anlayışları açıkça görülmektedir. Bu anlayışlar kaynaklara yansıyan örnekler ile açıklamaya çalışalım.

2.7.1. Dini Hoşgörü

İslâm öncesi Türklerde oldukça gelişmiş bir din özgürlüğü vardı ve bu özgürlük hoşgörü ile birleştiğinde toplumda mutlu insanların sayısının fazla olmasını sağlıyordu. Bu hoşgörünün toplumda yansımaya şu şekilde görebiliyoruz.

Kanişka döneminde, Kuşan Devleti’nde birbirinden farklı dinler, huzur ve refah içerisinde yaşamıştır. Nitekim o, sarayında Budist din adamlarının yanı sıra diğer dinlerin din

⁶⁰¹ Makdisî, *el-Bed’ ve’l-Târih*’den naklen bkz. Şeşen, *a.g.e.*, s. 197; Ayrıca bkz. Cahiz, *a.g.e.*, s. 34.

⁶⁰² Akdes Nimet Kurat, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, TTK Basımevi, 1972, s. 86-88; Ayrıca bkz. Yücel, *İlk Rus Yıllıkları*, s. 62; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 183; Safran, *a.g.e.*, s. 15; Gökbel, *a.g.e.*, s. 54-55; Gömeç, *Türk Kültürünün*, s. 361. Bu savaş, Rus edebiyatının şaheseri olduğu söylenen Rus milli destanı olan “İgor Bölüğü Destanı’nın” doğmasına sebep olmuştur. Bu destan hakkında bkz. Altan Aykut, “İgor Destanı Üzerine”, *Türk Dili*, C. XXVIII, S. 390-391, 1984, s. 308-311; Mualla Uydu Yücel, “Kuman-Kıpçakların Tarihinde İgor Destanının Yeri ve Önemi”, *Belleten*, C. XXX, S. 258, 2006, s. 523-560. Ayrıntılı bilgi için bkz. Olcas Süleyman, *Az İ Ya*, trc. Natık Seferoğlu, haz. Kamil Veli Nerimanoğlu, Fikret Türkmen, Mustafa Ömer, İstanbul, TDAV Yayınları, 1992.

adamlarını da barındırarak desteklemiştir.⁶⁰³ Hatta o, bastırdığı paraların üzerine Yunan, Anadolu, Sümer, İran ve Hindu tanrılarının hepsini resmettirmişti.⁶⁰⁴ Bu sebeple olsa gerek, Narain, Kanişka'nın büyüklüğünün, askerî başarılarından çok, din, sanat ve kültür alanındaki başarılarından kaynaklandığını ifade etmiştir. Aynı müellife göre Kanişka, devletinin çok kültürlü unsurlarını hesaba katan bir dini hoşgörü politikası izlemiştir.⁶⁰⁵ Kanişka'nın bu faaliyetleri Kuşanlardaki dini hoşgörünün hat safada olduğunu göstermesi bakımından, oldukça önemlidir.

Avrupa Hunları arasında ilahi din anlayışının gelişme göstermesi ilk olarak Tuna Irmağı boyundaki piskoposluk şehirlerinde başlamıştı. Köstence ve bütün İskitya eyaleti piskoposu Theotimus (393-430), Tuna civarında ikamet eden Hunlar arasında Hristiyanlığı yayarken,⁶⁰⁶ Hunlar ona büyük saygı göstermişler⁶⁰⁷ ve anlaşıldığına göre herhangi bir müdahalede de bulunmamışlardır.

Tabgaçlar, çeşitli inançlara saygı gösterebilme erdemine sahip insanlardı. Nitekim Tabgaç hükümdarı T'o-pa kui, Shan-si'yi ele geçirdiğinde şehirdeki daoistlere dokunmamıştı. Gumilev'in deyiimiyle, "Halim-selim Budistlerin bile daoistlere acımadıklarını göz önüne aldığımız zaman,"⁶⁰⁸ Tabgaçlardaki bu dini hoşgörü anlayışı çok daha iyi anlaşılmış olacaktır.

Bizans, Onogurlara misyonerler göndermiş, hatta onların ülkesinde 537 yılında Karduştun yönetiminde bir piskoposluk bile kurmuştu. Karduştun Huncayı yani Onogurların dilini öğrenmiş ve yedi yıl süren bir çalışmadan sonra İncil'i Hunca'ya çevirmişti.⁶⁰⁹ Bu sırada birçok Onoguru da vaftiz ederek kendi dinlerini öğretmişlerdi.⁶¹⁰ Bütün bunları yaparken herhangi bir engelleme ile karşılaşmamıştı. Karduştun, Onogur ülkesinde böylesi serbest bir şekilde faaliyette bulunması ancak ve ancak Onogurların dini hoşgörüsü ile izah edilebilir. Aksi halde bu faaliyetlerin hiçbirini gerçekleştirmesine fırsat bile verilmeden, sınır dışı edilirdi ki bunların hiçbiri olmamıştır.

İslâm öncesi diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, Akhunlar da dini hoşgörüye sahiplerdi. Akhun ülkesinde, Budizm ve Maniheizm gibi farklı din ve inançtan insanlar, yan yana hep bir arada⁶¹¹ barış içerisinde yaşamışlardır.

⁶⁰³ Kayalı, **a.g.m.**, s. 199.

⁶⁰⁴ Kayalı, **a.g.m.**, s. 197; Ayrıca bkz. Narain, "**Kuşan Devleti**", s. 1307.

⁶⁰⁵ Awadh Kishore Narain, "İç Asya'da Hint Avrupalılar", çev. Levent Köker, **Erken İç Asya Tarihi**, der. Denis Sinor, 5. Bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 230.

⁶⁰⁶ Vaczy, **a.g.m.**, s. 110; Ayrıca bkz. Baştav, **a.g.e.**, s. 79-80.

⁶⁰⁷ Thompson, **a.g.e.**, s. 56.

⁶⁰⁸ Gumilev, **Hunlar**, s. 494-495.

⁶⁰⁹ Talat Tekin, **Tuna Bulgarları ve Dilleri**, Ankara, TDK Yayınları, 1987, s. 2.

⁶¹⁰ Artamonov, **a.g.e.**, s. 125; Ayrıca bkz. Sinor, "**Hun Dönemi**", s. 276.

⁶¹¹ Almas, **a.g.e.**, s. 215.

Köktürk ülkesi, farklı inançtan insanların, dini vecibelerini özgürce yerine getirebildikleri bir merkez konumundaydı. Nitekim 579 yılında inançlarından dolayı Çin'den sürülen keşiş Jinegupta ve arkadaşları, Köktürkler tarafından büyük bir nezaketle ağırlanmıştı. Hatta dönemin hükümdarı Taspar Kağan, Köktürk ülkesinde kalabileceklerini söylemiş ve onlara: “Kuzey Çov'larda, bazen zaferler, bazen yenilgiler olur; bu yüzden de siz üstatlar, kâh oraya, kâh buraya gitmek zorunda kalırsınız. Bizde ise ne yenilgi ne de başkaldırı vardır; burada huzur içinde yaşarsınız. Gönlünüzün istediği gibi bakılmanızı ve rahat etmenizi sağlayacağım" dedi. Kağanın bu teklifine icabet eden Jinegupta ve arkadaşları on yılı aşkın bir süre Köktürk ülkesinde kaldılar.⁶¹² Onların bu kadar uzun bir süre Köktürk ülkesinde kalmaları ancak Köktürklerdeki dini hoşgörü anlayışı ile izah edilebilir.

Taspar Kağan'dan yıllar sonra, başka bir Köktürk kağanı, yine bir rahibi fevkalade güzel bir şekilde ağırlamıştı. Söz konusu olayla ilgili bilgi kısaca şöyledir:

“Tong Yabgu Kağan, Zuan Zang'ı çadırında kabul eder. Onun için demirden, şilteli bir oturak getirtir. Kısa bir süre sonra, içki ve müzik ister. Yanındakilerle birlikte içmeye başlar. Zuan Zang için ise üzüm şerbeti getirilir. Bir zaman sonra, önlerine daha çok et ve yiyecek serilir. Zuan Zang için, dini diyeteye uygun ekmek, pilav, süt, şeker, bal ve üzüm ikram edilir ve biraz daha üzüm şerbeti getirilir...”⁶¹³ Bu ziyafette, hacının dini hassasiyetlerine bilhassa dikkat edilmesi ve ona göre davranılması, Köktürklerdeki dini hoşgörü anlayışına ışık tutması bakımından son derece önemlidir.

Orhun Yazıtlarında yuğ töreninden, İduk Yır-sub'lardan ve tengriden bahsedilmesine rağmen, Şamanizmden ve din adamları olan kamlardan bahsedilmemesi, devlet idaresinde bunların pek fazla önemi olmadığını düşündürmektedir. Bu durum, dini düşünce ve itikadın, ferdin vicdani meselesi olduğunu göstermektedir. Bu da güçlü bir şekilde din ve vicdan hürriyetinin bulunduğunu ifade etmektedir. Bu hoşgörüde Türklerin tanrıyı cihanşümul bir tanrı olarak algılamalarının ve onu deus otius şeklinde tasavvur etmelerinin büyük rolü vardır.⁶¹⁴

Avarlar düşmanlarının kutsal günlerine saygı gösterecek kadar ileri bir hoşgörüye sahiptiler. Simokattese göre, Köstence kuşatması sırasında Bizans askerleri, kıtlık nedeniyle paskalya bayramlarını kutlayamamışlardı. Bunu duyan Avar kağanı dini bayramlarını kutlayabilmeleri için açlıktan kıvranan Bizans askerlerine yiyecek-içecek dolu arabalar göndermiş ve bayram süresince herhangi bir saldırıda bulunmamıştı. Avarların dini

⁶¹² Mau-tsai, a.g.e., s. 56; Ayrıca bkz. Gömeç, **Köktürk Tarihi**, s. 62.

⁶¹³ Gürhan Kırilen, **Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi**, Ankara, Gece Kitaplığı, 2015, s. 61-62; Ayrıca bkz. Ligeti, a.g.e., s. 88.

⁶¹⁴ Güngör, a.g.m., s. 208.

hoşgörüsünden ileri gelen bu hareket, Bizanslıları oldukça şaşırtmış olmalı ki “Avarların bu merhametli ve hayırseverlik örneği, onların bugün bile konuşulan mucizevi hikâyelerine kadar ulaşmıştır” şeklindeki kaydın düşülmesine sebep olmuştur.⁶¹⁵

Uygurlar döneminde Türkistan’da tüm büyük dinler bir arada barış içerisinde yaşamışlardır.⁶¹⁶ Mani ve Göktanrı inancına mensup Uygurlar arasında Hristiyan, Budist ve Müslümanlar da bulunuyordu.⁶¹⁷ Bütün bu dinlerin bir arada yaşadığı Uygur toplumunu Fransız bilim adamı Roux, fevkalade sözlerle tasfir etmektedir:

“Uygur şehirlerinde, her halkın, her dinsel inancın, modern zaman seyyahlarının anlattıkları gibi, belki de iç duvarların ayırdığı ayrı özel semtleri, mahalleleri vardı. Bu şehirlerin içinde, en az üç büyük dine, Maniheizm, Budizm, Hristiyanlık ve Göktanrı dinine mensup insanlar yan yana yaşıyorlardı. Şehirlerin sokaklarından ya da meydanlarından, serbestçe vaazederek, malını satmak amacıyla pazarlık yaparak Yahudiler, Müslümanlar, Zerdüştler geçiyorlardı. Bu hoşgörü ve ekümenikliğin, aşırı tutuculuğa yeğlenen idealler olması karşısında hayran kalınması gerekir. Çünkü bildiğimiz kadarıyla tarihte Uygurlardaki dini hoşgörü anlayışıyla karşılaştırılabilir bir tek örnek yoktur ve böyle bir örneğe belki ancak başka Türk toplumlarında rastlanabilir.”⁶¹⁸

Uygur hukuk vesikalarına göre, Uygur hükümdarı Bilge Tengri Elik Han, dini cemiyetlere ait arazi ve üzüm bağlarını vergiden, azalarını her türlü vergi ve angarya mükellefiyetlerinden muaf tutmuştu.⁶¹⁹ Ayrıca bu din adamlarının günlük ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılan ölçülerden ayrı ölçülerinin olması, Uygurların bunlara ayrıcalık tanıdıklarını göstermektedir.⁶²⁰

Karluklar, eski Türk inancına mensup olmalarına rağmen İslâmiyet’in ülkelerinde yayılmasına izin vermişlerdi. Bu dönemde Karluk hâkimiyeti altındaki Balkaş Gölü’nün

⁶¹⁵ Mangaltepe, **a.g.e.**, s. 162-163; Ayrıca bkz. Gömeç, **Türk Kültürünün**, s. 291; Aydın, **a.g.t.**, s. 125-126.

⁶¹⁶ Jean-Paul Roux, **Türklerin Tarihi Pasifikten Akdenize 2000 Yıl**, çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan, 11. Bsk., İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2015, s. 23.

⁶¹⁷ V. V. Barthold, **Orta Asya Tarih ve Uygurluk**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2010, s. 97; İzgi, **Uygurların Siyasi**, s. 17-18; Ayrıca bkz. Orkun, **Türk Tarihi**, s. 164-165; Wilhelm Von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, çev. Ergin Ayan, 2. Bsk., İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2012, s. 71.

⁶¹⁸ Roux, **Türklerin Tarihi**, s. 179. İdikut şehrinde, Mani, Hristiyan ve Budist mabetler ve manastırların harabeleri yan yana bulunmuştur. Bkz. Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 109; Ayrıca bkz. Arsal, **a.g.e.**, s. 49-61; Ögel, **Türk Kültürünün**, s. 209; Turan, **a.g.e.**, s. 86; Abdurrahman, **a.g.m.**, s. 425-426. Uygurlar arasında farklı inançtan insanların bir arada yaşadıkları hakkında bkz. Minorsky, **a.g.m.**, s. 9; Gerdizi, **a.g.e.**’den naklen bkz. Şeşen, **a.g.e.**, s. 81; İbn Hurdazbih, **Kitabü’l-Mesalik ve’l-Memalik**’ten naklen bkz. Yusuf Ziya Yörükân, **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler**, yay. Haz. Mehmet Şeker v.d., İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2004, s. 365; Ayrıca bkz. Rubruk, **a.g.e.**, s. 71; Barthold, **Dersler**, s. 75; Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, çev. M. Reşat Uzman, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1980, s. 149; Almas, **a.g.e.**, s. 410.

⁶¹⁹ Arsal, **a.g.e.**, s. 324; Ayrıca bkz. Roux, **Türklerin Tarihi**, s. 97.

⁶²⁰ İzgi, **Uygurların Siyasi**, s. 107; Ayrıca bkz. A.mlf., **Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986, s. 90.

güneyindeki Yedisu yöresinde Nesturî Hristiyanlığı kabul edenler de olmuştu.⁶²¹ Şüphesiz bu faaliyetler Karlukların dini hoşgörü anlayışından ileri gelmekte idi.

Hazar Devleti, farklı din ve inançlara mensup insanların rahatça yaşadıkları bir ülkeydi. Mesudî'ye göre, "Başşehir İtil'de, Müslümanlar, Hristiyanlar, Yahudiler ve Putperestler yaşamakta idiler. Bu şehirde geçerli âdete göre yedi kadı bulunmak zorundaydı. İki Müslümanlar, ikisi Hazarlar içindi. Hazarların davalarına bakanlar, Tevrat'a göre hüküm verirlerdi. İki Hristiyanlar içindi ve onlar da İncil'e göre hüküm verirlerdi. Bir tanesi ise Saklab, Rus ve diğer putperest halklar içindi. Putperest geleneklerine yani aklî hükümlere göre karar verirdi."⁶²² Hazarların, İtil'den sonra en önemli yerleşim merkezi Semender idi. Bu şehirde, İbn Havkal'a göre, "Müslümanlar için camiiler, Hristiyanlar için kiliseler ve Yahudiler için havralar vardı."⁶²³ Hatta İbn Rusteh'e göre, Hazar kağanına bağlı Dağıstanlı bir prens;⁶²⁴ "cuma günü Müslümanlarla camiye gider, Cuma namazı kılar. Cumartesi günü Yahudilerle havraya gider. Pazar günü kiliseye gider, Hristiyanlarla ibadet eder. Kendisine niçin böyle yaptığını soranlara ise; "Bu üç din mensupları ihtilaf halindedirler. Herkes "ben hak üzereyim" diyor. Ben her üç din mensubuna uyuyorum. Belki hakkı birinde bulurum" derdi.⁶²⁵ Bütün bu bilgiler Hazarlar arasında dini hoşgörünün sınırsız olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Bulgarlarda da İslâm öncesi diğer Türk devletlerinde olduğu gibi hoşgörü anlayışı mevcuttu. Bu cümleden olarak Tuna Bulgar kitabelerinde haç işaretine müsaade edilmesi;⁶²⁶ İtil Bulgarlarında İslâmiyet'in yanı sıra eski Türk inancına mensup insanların da yaşıyor olması,⁶²⁷ Bulgar yurdunda dini hoşgörü anlayışının var olduğuna delil teşkil etmektedir.

Peçenekler, mizacen ne kadar sert iseler, farklı din ve inançlara karşı da bir o kadar naif idiler. Bu hasletleri, Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık ve İslâmiyet gibi, evrensel dinlere ilgi duymalarında bariz olarak görülmektedir.⁶²⁸ Bu hususun, daha iyi anlaşılabilmesi için, tarihi olaya bir göz atmak, yerinde ve faydalı olacaktır:

⁶²¹ Nicolla, **a.g.e.**, s. 44.

⁶²² Mesudî, **a.g.e.**, s. 68-69, 71; Ayrıca bkz. İstahrî, **a.g.e.**, s. 198; Mukaddesî, **a.g.e.**, s. 363-364; Havkal, **a.g.e.**, s. 299; Minorsky, **a.g.e.**, s. 122; Artamonov, **a.g.e.**, s. 528; Dunlop, **a.g.e.**, s. 108-109; Koestler, **a.g.e.**, s. 52, 63; Zajaczkowski, **a.g.m.**, s. 477; Zeki Velidi Togan, "Hazarlar", **İA**, C. VI/I, 1988, s. 400; Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 115; Kuzgun, **a.g.e.**, s. 113; Yücel, "**Hazar Hakanlığı**", s. 800; Kurulay, **a.g.t.**, s. 165.

⁶²³ Havkal, **a.g.e.**, s. 302; Ayrıca bkz. Artamonov, **a.g.e.**, s. 255, 528; Dunlop, **a.g.e.**, s. 260; Zajaczkowski, **a.g.m.**, s. 477; Togan, **a.g.m.**, s. 401; Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 116.

⁶²⁴ Zajaczkowski, **a.g.m.**, s. 479.

⁶²⁵ İbn Rusteh, El-a'lâk el-Nefise'den naklen bkz. Şeşen, **a.g.e.**, s. 41; Ayrıca bkz. Artamonov, **a.g.e.**, s. 302.

⁶²⁶ Beşevliyev, **a.g.m.**, s. 239.

⁶²⁷ Rusteh, **a.g.e.**'den naklen bkz. Şeşen, **a.g.e.**, s. 37; Ayrıca bkz. Kurat, **a.g.m.**, s. 784.

⁶²⁸ Omeljan Pritsak, "Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri", çev. Osman Karatay, **Türkler Ansiklopedisi**, C. II, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. . 889.

Peçenek yurduna, 1003 yılında Querfurtlu Bruno adında bir Alman rahip gelmişti. Bu rahibin görevi Peçenekler arasında Hristiyanlık propagandası yapmak idi. O, Peçenek yurdunda tek bir olay dışında, herhangi bir olumsuzlukla karşılaşmamıştı. Bu olumsuzluk Peçenek yurduna geldiği üçüncü gün, bir grup tarafından öldürülmek istenmesiydi. Fakat o, ne hikmetse, bu tehlikeyi bir mucize eseri atlatmıştı. Zannımızca, o, bu tehlikeyi bir mucize kabilinden değil, hoşgörülü boy beylerinin araya girmesi sonucu atlatabilmişti. Bruno, Peçenekler arasında beş ay kalmış, bu süre zarfında üç Peçenek boyunu gezmiş ve otuz kadar Peçenek'i Hristiyan yapmıştı.⁶²⁹ Bruno'nun, beş ay kaldığı Peçenekler arasından kılına bile zarar gelmeden ayrılması bizce Peçeneklerin dini hoşgörüsüne delalet etmektedir.

Kuman/Kıpçaklar da karakteristik Türk özelliği olan dini hoşgörü anlayışını sergilemişlerdir. Toplumun esas kitlesini, eski Türk inancına mensup insanlar teşkil etmekteydi. Bununla birlikte, bu zümrenin bir kısmı Maniciliği, büyük bir kısmı ise İslâm ülkelerine yakınlıkları dolayısıyla Müslümanlığı, Ruslar ve Kırım'a gelen İtalyan misyonerlerin tesiri ile Hristiyanlığı, Hazarların etkisi ile bazı Kuman/Kıpçak zümresi de Museviliği kabul etmiştir.⁶³⁰ Codex Cumanicus'ta, "kadı" karşılığı olarak "şeriat" kelimesinin kullanılması, Kuman/Kıpçakların Hristiyanları batı, Müslümanları da İslâm hukukuna göre yargılayan bir sistemlerinin olduğunu göstermektedir.⁶³¹

H.D. Yıldız'ın ifadesiyle, “millet olarak bu hoşgörünün temelinde, dini, her türlü aşırılıklardan uzak ve samimi duygularla kabul etmemiz ve cihan hâkimiyeti mefkûremizde yatmaktadır.”⁶³²

2.7.2. Ticari Hoşgörü

İslâm öncesi dönemde Türkler, ticaretin devletlerine getireceği geliri çok iyi bildikleri için alış-veriş yapan, mal alıp-satan kişilere yani tüccar erbabına engin bir hoşgörü ile yaklaşarak onların güvenli ve huzurlu bir ortamda faaliyetle bulunmalarına imkan sağlamışlardır. Kaynakların şahitliğinde bu hoşgörüye dair şu örnekleri verebiliriz:

İskitler, ticaret kurallarına titizlikle uyarlardı. Kendilerine düşman olan ve hatta savaş halinde bulunan milletlerin tacirlerine topraklarında rahatça dolaşma imkânı sağlarlar, kesinlikle onların mallarını müsadere etmeye veya onları soymaya kalkışmazlardı. Tacirler,

⁶²⁹ Yücel, **Peçenek Türkleri**, s. 259-260.

⁶³⁰ Pritsak, **a.g.m.**, s. 899; Kurat, **Türk Kavimleri ve Devletleri**, s. 105; Yücel, “**Kuman-Kıpçaklarda Toplum**”, s. 343.

⁶³¹ Safran, **a.g.e.**, s. 79; Kıpçaklardaki dini hoşgörü hakkında ayrıca bkz. Kırzioğlu, **a.g.e.**, s. 140.

⁶³² Yıldız, **a.g.m.**, s. 158.

Karadeniz boylarından ta Bulgar yurduna kadar, güvenlik içerisinde serbestçe gidip gelirlerdi.⁶³³

Çin, M.Ö. 133 yılında, Hun hükümdarı Kün-çin'e bir tuzak hazırlamıştı. Kendisine kurulan bu tuzağı farkedene hükümdar, Çin ile yapılan antlaşmaları bozarak, rastladığı Çin kuvvetlerine saldırdı. Sınır boylarındaki şehirleri sık sık yağmaladı. Fakat asla tüccarlara ve pazar yerlerine dokunulmadı.⁶³⁴ Gumilev, Hunların bu ticari hoşgörüsünü şu sözlerle ifade etmektedir: “Çin sınırı boyunca bozkırda kurulan pazarlarda yoğun bir ticaret yapıyordu. Fakat Hunlar, bu Çinli tacirleri, kesinlikle taciz etmiyor ve onlara dokunmuyorlardı.”⁶³⁵

Attila'nın ağabeyi olan Bleda, Bizansın Hun sınırına yakın olan Tuna üzerindeki Castra Constantia şehrine saldırmıştı. Bu şehir, Rua ile varılan antlaşma gereğince, Hunların serbest ticaret hakkını kazandıkları kalelerden biri idi. Bu saldırıda şehirdeki pazar yerinde toplanan tüccarlar esir alınmış, Bizans kuvvetleri de kılıçtan geçirilmişti.⁶³⁶ Görüldüğü üzere Hunlar, tüccarların canlarına dokunmamışlardır. Bu durum şüphesiz Hunların ticari hoşgörüsünden ileri gelmekte idi. Aksi halde Bizans askerleri gibi kılıçtan geçirilmeleri kaçınılmazdı.

Tabgaç hükümdarı T'ai wu-ti, Kuzey Liang Hun hükümdarı Mu-chien'i 12 suçla itham etmişti. Bu suçlardan biri de Mu-chien'in, ticaret yapan kabilelerden haraç alması ve onların ticaretini kesintiye uğratmış olması idi.⁶³⁷ Komşu bir devletin hükümdarının, böyle bir suç ile itham edilmesi, Tabgaçların ticari hoşgörüsünün fevkalade olduğuna delalet etmektedir. Öte yandan Kuzey Liang Hun Devleti'nin ticari hoşgörü anlayışına ters düştüğü için olsa gerek Mu-chien bu suçlamayı kabul etmemiştir.⁶³⁸

Hazarlar kendileri ticaretle meşgul olmasalar da daima ticareti korumuş ve kollamışlardır. O. Karatay'ın ifadesi ile 72 milletten tacirler, Hazar ülkesinde bulunuyorlardı.⁶³⁹ Bu tüccarların burada bulunmaları, her halde sebepsiz değildi. Çünkü bu tacirler biliyorlardı ki Hazarlar dini ve toplumsal hoşgörülerinin yanı sıra ticari hoşgörüye de sahiplerdi. Bunun içindir ki dönemin en kuvvetli siyasi devletlerinden biri olan Hazar ülkesine gelerek güvenlik içerisinde mallarını satıyorlar ve çok karlı bir şekilde evlerine dönüyorlardı.

Bulgarların hayatında, ticaretin özel bir yeri vardı. Bundan dolayıdır ki İtil Bulgar topraklarını baştanbaşa tüccarlar ile meskûn bir ülke olarak nitelendirmek mümkündür.

⁶³³ Abeşi, **a.g.e.**, s. 52.

⁶³⁴ Gömeç, **Türk Hun Tarihi**, s. 108; Ayrıca bkz. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, s. 394.

⁶³⁵ Gumilev, **Hunlar**, s. 119.

⁶³⁶ Baştav, **a.g.e.**, s. 99-100.

⁶³⁷ Balcı, **a.g.t.**, s. 100.

⁶³⁸ Baykuzu, “**Hun Devleti**”, s. 34.

⁶³⁹ Osman Karatay, **Hazarlar**, 3. Bsk., Ankara, Kripto Yayınları, 2016, s. 229.

Nitekim İbn Fazlan, “onların çok tüccarları vardır...” demektedir. Bu tüccarların rahatı için şehirlerde merkezi pazarlar kuruluyordu. Bu ticari yollar üzerine kervansaraylar da inşa ediliyordu.⁶⁴⁰ Bu faaliyetlerin Bulgarların ticari hoşgörülerinden ileri geldiği şüphesizdir.

Kuman/Kıpçaklar ticaretle uğraşmışlar ve ticareti kutsal saymışlardır. Hatta onlar savaş sırasında dahi düşman ülkenin tacirlerine dokunmamışlar, can güvenliklerini temin etmişlerdir. Örneğin Kiyev şehrini ele geçirdikleri zaman tacirlere herhangi bir zarar vermemeleri bu anlayıştan kaynaklanmıştır.⁶⁴¹

2.7.3. Toplumsal Hoşgörü

Türkler, tarihin her döneminde, hâkimiyetleri altındaki milletlere, halklara, kavimlere karşı daima hoşgörülü bir siyaset takip etmişlerdir.⁶⁴² Bu hoşgörünün en güzel örneklerini ise uygulamalarında görmek mümkündür. Şöyle ki:

Hunlar, hiçbir zaman hâkimiyeti altına aldıkları şehirlere giderek yerli bir halk gibi oralarda oturmamışlardır. Bu şehirleri yerli beylerinin idaresine bırakmışlar ve Hun garnizonlarını da şehirlerin dışında kurmaya dikkat etmişlerdir.⁶⁴³ Böyle yapılmasının sebebi yerli halkı rahatsız etmemektir. Bu tek örnek bile bize İslâm öncesi Türklerin böylesine ince bir düşünce yapısına sahip insanlar olduklarını göstermektedir.

Shih lo, büyük savaşlar sonucunda hukuk ve kanunların iyi uygulanmadığını ve yeterli olmadığını farketmişti. Üstelik Hun, Çinli, Moğol vs. gibi değişik milletlere mensup halkı, sadece tek tip eski Çin kanunlarına göre ya da bozkır törelerine göre idare etmenin mümkün olamayacağını düşünüyordu. Bu sebeple farklı kültürlerle aynı anda hitap edecek, yeni bir kanunname hazırlanması gerekiyordu. Bunun için büyük bir buyruk yazdırarak ülkede yaşayanların âdet ve kanunlarının toparlanarak yeni bir kanunname yazılmasını emretti. Sonunda 5000 kelimeden oluşan bir kanunname hazırlandı.⁶⁴⁴ Böylesi üstün bir hoşgörü anlayışına sahip bir hükümdar elbette sadece bununla kalmamıştı. O, hâkimiyeti altındaki Çinlilerin atalarına karşı saygı merasimleri yapma imkânının olmayışından üzüntü duyduklarını öğrenince, hemen mezarları yeniden yaptırmış, çevresini temizletmiş ve mezarların korunması için de muhafızlar görevlendirmişti.⁶⁴⁵

⁶⁴⁰ Dinçer Koç, “İtil Bulgarları”, **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, ed. Osman Karatay, Serkan Acar, 3. Bsk., İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2016, s. 322-323.

⁶⁴¹ Abeşi, **a.g.e.**, s. 155.

⁶⁴² Aarsal, **a.g.e.**, s. 278.

⁶⁴³ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, s. 323.

⁶⁴⁴ Baykuzu, “**Chao Devletleri**”, s. 143.

⁶⁴⁵ Gumilev, **Hunlar**, s. 373.

Hunlar batıya doğru göçleri sırasında hâkimiyeti altına aldıkları devletlere hoşgörölü davranmışlardır. Nitekim hâkimiyet altına alınan Gotlar, o zamana kadar ellerinde bulundurdıkları yerleri muhafaza edebildiklerinden başka, kendi hükümdar hanedanından kral dahi seçebilmişlerdir.⁶⁴⁶ Aynı hoşgörü, Gepitlere de gösterilmişti.⁶⁴⁷ Esasen, Hunlar bu tarz hoşgörüü hâkimiyet altına aldıkları bütün devlet ve topluluklara göstermişlerdir. Öyle ki Attila'nın sarayında, Türk, Got ve Latin dilleri konuşuluyordu.⁶⁴⁸ Bu izahlar Hunların hâkimiyet altına aldıkları toplumlara hoşgörölü davrandıklarına dair ki bilgileri desteklemektedir.

Akhunlar Türkistan halklarının çoğunu hâkimiyet altında tutuyorlar, fakat onların iç işlerine karışmıyorlardı. Hatta kitabelerde, Akhun hükümdarı Toraman'ın, Maharaja, Şah ve Yabgu unvanlarını kullandığı görölmektedir.⁶⁴⁹ Onun, bu unvanları kullanması, hâkimiyeti altındaki farklı milletlerin de hükümdarı olduğuna dair bir mesajı olarak değerlendirilebilir.

Köktürkler, İslâm öncesi diğer Türk devletlerinde de göröldüğü gibi hâkimiyetleri altına aldıkları şehirlerin yerli halklarına serbestlik tanımakta ve onların eskisi gibi yaşamalarına izin vermekte idiler. Hatta Batı Köktürk hükümdarı Tardu, ele geçirilen Semerkand'ın valisini yerinde bıraktığı gibi, kızını ona vererek akrabalık bile kurmuştu.⁶⁵⁰ Köktürk hoşgörsü, tabi milletlere karşı her dönem devam ettirilmeye çalışılmıştır.

İstemi Kağan, İran ve Bizans'a elçi olarak, Soğd asıllı Maniah'ı göndermişti.⁶⁵¹ Kağan'ın elçi olarak Maniah'ı göndermesi, Köktürklerin hâkimiyeti altındaki milletleri ne kadar değerli gördüklerini, üstelik elçilik vazifesi ile kendi devletlerini temsil etme yetkisi de verdiklerini göstermektedir.⁶⁵² Soğdlar, Köktürk devletinde elçilik vazifesinin yanı sıra, üst düzey memuriyetlerde de bulunmuşlardır. Nitekim VIII. yüzyılda, Dunhuang'daki resmi pazar yerleri iki Soğdlu tarafından denetlenmekteydi.⁶⁵³

Çinliler ticaret yapma vadiyle Köktürk ülkesindeki Soğdları Mai şehrine çağırılmışlar ve burada kurdukları pusu ile hepsini öldürmüşlerdi. Kendi tebaası altındaki bu yabancı kavmin haksız bir şekilde tuzağa düşürölerek katledilmesine tahammöl edemeyen Köktürk kağanı, Soğdların intikamını almak için 615 yılında Çin'e karşı savaş açmıştı. Bu tarihi vesika gösteriyor ki, Köktürk hükümdarı, kendi milletine mensup olmasa dahi tebaasına yapılan bir

⁶⁴⁶ Vaczy, **a.g.m.**, s. 90.

⁶⁴⁷ Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, s. 63.

⁶⁴⁸ **Kültür Atlası**, s. 100.

⁶⁴⁹ Gömeç, **Türk Hun Tarihi**, s. 372.

⁶⁵⁰ Ögel, **Türk Kültürünün**, s. 149-150.

⁶⁵¹ Mangaltepe, **a.g.e.**, s. 48-50.

⁶⁵² Taşağıl, **"Göktürklerde İnsani Değerler"**, s. 113.

⁶⁵³ Roux, **Orta Asya Tarih**, s. 164.

saldırıya derhal cevap vermekte ve onların hakkını kendi milletinin hakkı ile aynı tutmakta idi.⁶⁵⁴

Kapgan Kağan, 684 yılında Çin hâkimiyeti altındaki Türk boylarını isterken, Soğdları da beraber istemişti. Türk hoşgörüsü daha önce kendi ülke topraklarında yaşamış dost yabancı bir kavmin de Çin esaretinde olmasına razı gelemezdi. Neticede Kapgan hedefine ulaşmış, Çin hâkimiyetindeki Soğdları da kurtarmış⁶⁵⁵ ve onları hasret kaldıkları hürriyete kavuşturmuştu.

Uygur ticaret kervanlarının başında da çoğunlukla Soğdlu tüccarlar bulunmakta idi.⁶⁵⁶ Hatta bu insanlar Uygurların himayesi altında, o zamanlar en büyük pazar olarak kabul edilen Çin’de geniş kapsamlı ticari faaliyetlerde bulunuyorlardı.⁶⁵⁷

Hazar devleti hem kültürel hem de etnik açıdan birçok unsuru bünyesinde barındırıyordu.⁶⁵⁸ Bu sebeptendir ki ülkede çeşitli diller konuşuluyordu. Bunlar: Bulgarca, Macarca, Sabir dili ve bazı bölgelerde ise diğer diller. Yazı da çeşitli idi. Runik, Arap, Yunan, İbrani ve daha sonra Kril yazısı.⁶⁵⁹ Bütün bunlar gösteriyor ki Hazar ülkesinde, Türkler, Yahudiler, Araplar, Slavlar, Macarlar, Alanlar, Finler gibi çeşitli halklar yaşıyorlardı.⁶⁶⁰ Bu kadar çeşitli unsuru hâkimiyeti altına almış olmasına rağmen onlara kesinlikle bir baskı söz konusu değildi.⁶⁶¹ Zajaczkowski’ye göre Hazarlar, ılımlı siyasetleri ve hakimiyet altına alınan halklara yönelik serbestçi tutumları sayesinde, Kırım’dan Yayık Nehri’ne kadar doğal sınır tanımayan bir kağanlık kurmayı ve 400 yıl yaşatmayı başarmışlardı.⁶⁶² Bu uzun süreç içerisinde Hazar devleti bağlı etnik unsurların kendi özerk idarelerine, özellikle hukuklarına sahip oldukları, kültür ve inançlarını serbestçe yaşadıkları ve yaşattıkları bir devletler ve halklar topluluğu durumunda idi.⁶⁶³ Bu yalnız, Hazarlara has politika değildir. Hunlardan

⁶⁵⁴ Taşağıl, “Göktürklerde İnsani Değerler”, s. 115.

⁶⁵⁵ Taşağıl, “Göktürklerde İnsani Değerler”, s. 113.

⁶⁵⁶ Gülçin Çandarlıoğlu, “Uygurlar’da İnsani Değerler ve Hukuk”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları: Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar**, I. Kitap, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, s. 126.

⁶⁵⁷ Hisaşi Tokuda, **Uygur-Çin Ticari İlişkilerinin Gelişimi (8-9. Yüzyıllar)**, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010, s. 62.

⁶⁵⁸ İstvan Vasary, **Eski İç Asya’nın Tarihi**, çev. İsmail Doğan, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2007, s. 217.

⁶⁵⁹ Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 114; Ayrıca bkz. A.mlf., **Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler**, yay. Haz. Ş. K. Seferoğlu, Adnan Müderrisoğlu, Ankara, TKAE Yayınları, 1983, s. 1; Orkun, **Türk Tarihi**, s. 155.

⁶⁶⁰ Dunlop, **a.g.e.**, s. 241. Hakan Yusuf, devlete tabi ülkelerin sayısının 28 olduğunu belirtmektedir. Bkz. Yücel, “Hazar Hakanlığı”, s. 801.

⁶⁶¹ Yıldız, **a.g.m.**, s. 151.

⁶⁶² Zajaczkowski, **a.g.m.**, s. 478.

⁶⁶³ Karatay, **Hazarlar**, s. 226.

itibaren kurulan Türk devletlerinin büyük bir kısmında aynı şekilde bir politikanın tatbik edildiği görülmektedir.⁶⁶⁴

Gırnâtî, “Bulgar ülkesinde, sayısız kavimler yaşar” demektedir.⁶⁶⁵ Bu sayısız kavimlerden birkaçını, Suvarlar, Barsiller, Barancarlar, Eskiller, Bilerler, Burtaslar ve bugünkü Mariler, Udmurtlar ve Mordvinlerin ataları olan yerli Fin kavimleri oluşturmaktaydı.⁶⁶⁶ Bu bilgilerden, Bulgar ülkesinde farklı etnik ve kültüre sahip insanların bir arada yaşadıkları anlaşılmaktadır.

2.8. Kadının Konumu ve Yeri

İslâm’dan önceki devirde Türk kadınları gerek ailede gerek sosyal hayatta önemli bir konuma sahip idiler. Çağdaş birçok milletlerdeki hemcinslerinden çok farklı olarak toplum içinde rahat bir hayat geçirirler ve erkekler tarafından kendilerine büyük bir saygı ve özen gösterilirdi. Bu sebepten Türk kadınları siyasi, idari, askerî, dini, ticari, sosyal ve toplumsal alanda etkili bir rol oynamak imkânı bulmuşlardır ki aşağıda bu rollere dair bazı örnekler vermeye çalışacağız.⁶⁶⁷

2.8.1. Siyasi ve İdari Hayatta Kadın

İslâm öncesi Türk devletlerinde kadınlar gerek siyasi gerekse idari alanda aktif olarak yer almışlardır. Öyle ki, bir emir ilan edileceği zaman, “hakan emrediyor ki” diye ilan edilirse bu emrin hiçbir geçerliliği olmazdı. Emrin geçerli olabilmesi için, “hakan ve hatun buyuruyor ki” diye yazılıp ilan edilmesi şarttı. Bundan başka, yabancı devletlerden gelen elçileri hakan yalnız kabul edemezdi. Ancak hakan ile hatun birlikte olduklarında, elçiler huzura kabul edilirdi. Bu kabul törenlerinde hatun, hakanın solunda oturur, siyasi, idari konulardaki görüşmeleri dinler ve fikrini beyan ederdi. Bütün bunlar göstermektedir ki, İslâm öncesi Türklerde devlet otoritesi hakan ile hatunun bulunduğu zamanlarda ortaya konabilmekte idi.⁶⁶⁸

Sakalar VI. yüzyılın üçüncü çeyreğinin sonuna doğru, Tomris adlı bir kadın tarafından yönetiliyorlardı. Bu kadın kocasının ölümünden sonra Sakaların başına geçmişti. Devletin başına bir kadının geçmesinden faydalanmak isteyen Pers kralı Kiros, Saka ülkesini istila

⁶⁶⁴ Yıldız, **a.g.m.**, s. 158.

⁶⁶⁵ Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 190.

⁶⁶⁶ Koç, “**İtil Bulgarları**”, s. 297-300.

⁶⁶⁷ Faruk Sümer, “Eski Türk Kadınları”, **Türk Yurdu**, S. 236, 1954, s. 191.

⁶⁶⁸ Gökalp, **Türk Medeniyeti**, s. 258; A.mlf., **Türk Ahlakı**, s. 57; Gülçin Çandarlıoğlu, “Türk Toplumunda Kadın”, **Türk Dünyası Tarih-Kültür Dergisi**, S. 336, 2014, s. 26.

etmek istemiştir. Bu maksatla, önce Tomris'e bir elçi göndermiş ve kendisiyle evlenmek istediğini bildirmiştir. Fakat bu akıllı hatun, Kiros'un kendisine eş değil, bu yolla Saka ülkesine hâkim olmak istediğini bildiği için, bu teklifi kesin bir dille reddetmiştir. Kurnazlıkla amacına erişemeyeceğini anlayan Kiros, kaba kuvvet kullanmaya karar vermiş ve savaş için hazırlıklara başlamıştır.⁶⁶⁹ Bilindiği üzere Tomris Hatun, Türk tarihinin ilk kadın hükümdarıdır.

Asya Hun Kağanı T'o-man'ın (Tuman, Teoman), Mete adında veliaht olan bir oğlu vardı. Fakat T'o-man, sonradan çok sevdiği bir hatun aldı. Bu hatun, kendisine yeni bir çocuk doğurdu. Hatunun tesiri ile T'o-man, Mete'yi bir kenara iterek, yeni doğmuş olan küçük oğlunu veliaht yapmak istedi. Bu sebeple de onu, Yüe-çi'lere rehine olarak gönderdi. Mete, Yüe-çi'lerin yanında rehin bulunduğu sırada, babası T'o-man onlara ansızın saldırdı. Bunun üzerine Yüe-çi'ler, Mete'yi öldürmek istediler. Fakat Mete, atına atladığı gibi, Yüe-çi'lerin arasından kaçtı ve yurduna döndü.⁶⁷⁰ Bu vesika Hunların ilk ortaya çıkışından itibaren Türk kadınının siyasetteki rolünü ve etkisini göstermesi bakımından büyük bir öneme sahiptir.

Mete, Tung-hu'ları ve Yüe-çi'leri hâkimiyet altına aldıktan sonra, M.Ö. 201 yılında Çin'e yöneldi. Pai-teng Dağı'nda Çin ordusu ile karşılaşan Mete, bu büyük orduyu turan taktiği ile tuzağa düşürdü ve yedi gün boyunca kuşatma altında tuttu. Kurtuluş yolu kalmadığını gören Çin imparatoru, Mete'ye bir elçi gönderdi. Elçi ancak Mete'nin hatununun aracılığı ile Mete'yle görüşerek kuşatmayı kaldırtabildi. Mete'nin kuşatmayı kaldırmasında hatununun şu sözleri etkili olmuştur:

“Ey hükümdar! Bugün han topraklarını ele geçersen bile, biz Hunlar, sonsuza kadar buralarda oturamayız. Ayrıca han hükümdarının kendi halkı arasında ilahi bir güce sahip olduğu inancı da hâkimdir. Bunu da hesaba katmalı ve ona göre bir karar vermelisin.”⁶⁷¹ Bu hadise Çinlilerin, kadının Türk siyasetindeki yerini ve konumunu bildiklerini göstermektedir. Ayrıca o sırada hedefi sadece Çin'i yenmek olan Mete'ye eşinin daha sonrasında Çin'e tutunmanın zor olacağını hatırlatması ve onun da eşinin sözlerini doğru bularak uygulaması kadının yerini göstermesi açısından son derece önemlidir.

Asya Hun devleti kağanı Ho-han-yeh, ölmeden önce büyük oğlu Chü-mo-che'nin tahta çıkmasını istemiştir. Bu vasiyet neticesinde, Ulu hatunla küçük kız kardeşi arasında çok

⁶⁶⁹ Herodotos, **a.g.e.**, s. 110; Ayrıca bkz. İlhami Durmuş, “Massagetler”, **Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 3, 1996, s. 88-89. Tomris Hatun hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İlhami Durmuş, **Türk Tarihinin Öncüleri**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2013, s. 45-58; Yücel, **Bozkırın Asenaları**, s. 19-31.

⁶⁷⁰ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, s. 148-149; Ayrıca bkz. Onat, Orsoy, Ercilasun, **a.g.e.**, s. 5-6; Otkan, **a.g.e.**, s. 64-65; De Groot, **a.g.e.**, s. 71-72; Baykuzu, **Hun İmparatorluğu**, s. 40.

⁶⁷¹ Onat, Orsoy, Ercilasun, **a.g.e.**, s. 9-10. Ayrıca bkz. Pulat Otkan, **a.g.e.**, s. 68-69; Deguignes, **a.g.e.**, s. 157-159; Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, s. 279-296; Baykuzu, **Hun İmparatorluğu**, s. 45-51; Gumilev, **Hunlar**, s. 81-82.

anamlı bir konuşma geçmiştir. Bu konuşma, Hunlarda kadının siyasi durumunu göstermesi bakımından büyük bir öneme sahiptir. Konuşma metnini fedakâr olmak başlığı altında verdiğimiz için burada vermedik.

Priskos'un verdiği bilgilere göre Avrupa Hun kağanı Bledanın dul karısı, yaşadığı köyün sahibesi ve idarecisi idi. Asil olduğu bildirilen bu kadın, şiddetli fırtına ve yağmurdan dolayı yollarını kaybederek köyüne gelen Bizans elçilik heyetini kabul ederek onlara çeşitli hediyeler göndermişti. Yine ona göre, Attila'nın karısı Arıkan Hatun, kendisine ait gayet süslü ve gösterişli bir sarayda oturuyordu. Hatunun, kendi hizmetine bakan özel erknı bulunmaktaydı. Hun ülkesine gelen elçiler Attila ile birlikte kendisine de hediyeler getirmekteydi. O, elçileri kendi sarayında kabul ederek onlarla grşmekteydi.⁶⁷² Bu durum, Arıkan'ın da siyasi bir nfza sahip olduğunu göstermektedir.⁶⁷³

Tabgaç hükümdarı I. Hung'un karısı olan Sultan Feng, kocası I. Hung ve oğlu II. Hung dönemlerinde siyasete girmiş ve yönetimde söz sahibi olmuştur. Bu kadın kocası I. Hung'u 476 yılında öldürmüş ve bu tarihten itibaren 490 yılındaki ölümüne kadar siyasette önemli bir aktör olmayı sürdürerek toplam 15 yıl kadar iktidarı fiilen elinde bulundurmuştur.⁶⁷⁴

Tabgaç hükümdarı Yuan Ke, 515 yılında ölünce, veliaht olan ikinci oğlu Yuan Hs henüz küçük yaşta olduğu için iktidarı annesi imparatoriçe Hu ele geçirmiştir.⁶⁷⁵ Bu imparatoriçe, tek başına 13 yıl Tabgaç Devleti'ni yönetmiştir. Eski Tabgaçların bu varisi, kendisinde hâlâ Türk gücü görülen hanedanın son simasıdır. Fevkalade bir enerjiye sahip olan bu kadın, müthiş bir iktidar hırsına sahip olması ile dikkatleri üzerine çekmiştir.⁶⁷⁶ Hu, 518 yılında Budizmi resmen devlet dini olarak ilan etmiştir.⁶⁷⁷ Aynı yıl, keşiş Sung Yn', Budist metinleri ine getirmesi için Hindistan'a göndermiştir. Seyyah, 519 yılında, yolu zerindeki Akhun ülkesine de uğramış ve Akhunlarda kadının siyasi durumunu gösteren şu değerli bilgileri vermiştir:

“Akhun hükümdarının karısı, sırlı ipek elbise giyerdi. Elbise yere doğru sarkıyordu ve üç ch'ih uzunluğundaydı. Hizmetçiler bu elbisenin arkasını tutarlardı. Kadın 8 ch'ih uzunluğunda bir boynuz ve yine 3 ch'ih uzunluğunda mercan takardı. Onun üstünü beş renkli incilerle tezyin ederlerdi. Hükümdarın karısı çıktığında bununla çıkar ve altın tahta otururdu.

⁶⁷² Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, s. 151-152.

⁶⁷³ Gülçin andarlıoğlu, “**Türk Toplumunda Kadın**”, s. 26.

⁶⁷⁴ Gürhan Kırilen, **Tuyu Hunlar ve Tabgaçlar**, Ankara, Gece Kitaplığı, 2016, s. 68-69; Ayrıca bkz. Tilla Deniz Baykuzu, “**Tabgaç Hükümdarları (M. S. 386-550) ve Hükümdar Kurganları**”, **Mehmet Erz Armağanı**, haz. Mustafa Aksoy, Osman Yorulmaz, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2011, s. 427-428.

⁶⁷⁵ Baykuzu, **a.g.m.**, s. 430.

⁶⁷⁶ Grousset, **a.g.e.**, s. 80.

⁶⁷⁷ Baykuzu, **a.g.m.**, s. 430.

Altı dişli beyaz fil ve dört aslan şeklinde taht olurdu.”⁶⁷⁸ Seyyahımızın verdiği bu bilgileri değerlendirdiğimizde Akhunlarda hükümdarın hatun ile birlikte tahta oturduğu anlaşılmaktadır.

VI. yüzyılın başlarında, Kafkasların güneyinde bağımsız hareket etmeye başlayan Sabirlerin başında, Belek adlı bir hükümdar vardı. Belek 527 yılında ölünce, yerine dul eşi Boğarık geçti. Bizans kaynaklarına göre bu kadın, bir erkek kadar güçlü ve akıllı idi.⁶⁷⁹ Bu konumu ile Boğarık Hatun Türk kadınının siyaseten gelebileceği en üst makama ulaşmıştır.⁶⁸⁰

Utigurlar, VI. yüzyıl ortalarında, Ten ve İtil dirsekleri bölgesinde yaşıyorlardı. Köktürklerin, 576 yılında batı sınırlarını Kırım yarımadasına kadar genişletmesiyle, Köktürk hâkimiyetine girmişlerdir. Menandros’a göre onlar, bu sırada Anagay adlı bir hükümdar tarafından idare olunuyorlardı. Bu hükümdar hâkimiyeti altındaki şehirlerden birini şehre adını veren Akkagas adlı bir kadının idaresine bırakmıştı. Bu kadın aynı zamanda Anagay’a bağlı boylardan birinin de reisi idi.⁶⁸¹ Anlaşıldığına göre Akkagas, bağlı olduğu boyla birlikte adını taşıyan şehirde yaşıyordu.

İşbara Kağan, Chou hanedanını yıkarak Çin’de kendi hâkimiyetlerini kuran Sui hanedanıyla, 581 yılında siyasi ilişkilere başlamıştı. Fakat kağanın aslen Chou hanedanından olan karısı ch’ien-chin, Çin’de kendi hanedanının yıkılmasından dolayı fevkalade bir üzüntü içerisindeydi. Bu yüzden Prenses, Sui hanedanından ailesinin intikamını alması için kağanı etkilemeye çalışıyor, bunun için gece gündüz ağlıyordu. Nihayet kağan, prensesin etkisinde kalarak, Sui hanedanına karşı gereksiz seferlere başladı.⁶⁸² Kağan üzerinde güçlü bir tesiri olduğu anlaşılan bu prenses, 585 yılında kağanın Çin’in vassallığını kabul etmesinde de etkili olmuştur.⁶⁸³ Ch’ien-chin prenses, Köktürklerin kadın olması hasebiyle kendisine tanıdığı siyasi hakkı, maalesef devletin aleyhinde kullanmış ve devletin gerilemesine sebep olmuştur.

İl Kağan, 623 yılında Mai şehrini kuşatmıştır. Bu kuşatma sırasında Çin’e bir elçi gönderen kağan, Çinli bir prensesle evlenmek istediğini bildirmiş, imparator ise ancak kuşatmayı kaldırması halinde bu isteği yerine getirebileceğini açıklamıştır. Fakat diğer

⁶⁷⁸ Kürşat Yıldırım, “Sung Yün’ün Türkistandaki Seyahati”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXX, S. 1, 2015, s. 290.

⁶⁷⁹ Şerif Baştav, “Sabir Türkleri”, *Belleten*, C. V, S. 17-18, 1941, s. 62; Ayrıca bkz. Ayşe Kazdal, “Bizans Kaynaklarından Zosimus ve Malalasın Eserlerinde Türkler”, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015, s. 63.

⁶⁸⁰ İbrahim Tellioglu, “İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 55, 2016, s. 220.

⁶⁸¹ Mangaltepe, a.g.e., s. 78; Ayrıca bkz. A.mlf., “Avarlar”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay, Serkan Acar, 3. Bsk., İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2016, s. 262; Ahmetbeyoğlu, “Utigurlar ve Kutrigurlar”, s. 16.

⁶⁸² Taşağıl, *Göktürkler*, s. 35-36.

⁶⁸³ Taşağıl, “Göktürklerde İnsani Değerler”, s. 111.

taraftan, kağanın hatunu kuşatmanın kaldırılmamasını ve taaruzlara devam edilmesinde ısrar etmiştir. Neticede kuşatma kaldırılmış ve şehir Çin'e teslim edilmiştir.⁶⁸⁴ Burada hatunun kağana baskı uygulayacak kadar siyasi bir nüfûza sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Orhun Yazıtlarında Köktürk Kağanlığının kuruluşu anlatılırken aynı zamanda kadının idari konumunu gösteren bilgilere de yer verilmiştir. Bilge Kağan'a göre:

“Tanrı, Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye İlteriş Kağan ile İlbilge Hatun'u göğün tepesinden tutup, yukarı kaldırmıştı.”⁶⁸⁵ Bu ifade, Köktürklerde kadının siyasi ve idari mevkiinin ne derece ileri olduğunu gösteren en güzel delildir. Aynı zamanda hatunun da kağan gibi seçilmiş olduğuna inanıldığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.⁶⁸⁶

Çin imparatoru, 725 yılında Köktürlere bir elçi göndermiştir. Bilge Kağan, elçi şerefine bir ziyafet vermiş ve bu ziyafette karısı Pofu hatun da hazır bulunmuştur.⁶⁸⁷ Aynı hatun, Bilge Kağan'ın ölümünden sonra oğlu Tengli'nin küçük olması dolayısıyla devlet idaresini üstlenmiştir. Pofu Hatun, vezirlerden Yü-ssu Tarkan ile iş birliği yaparak konumunu güçlendirmeye çalışmıştır. Kağanın amcaları olan sol ve sağ şadlarını öldürmek istemiş, bu yüzden Köktürk ülkesinde büyük bir huzursuzluk ortaya çıkmıştır. Bu olumsuzluklara rağmen yine de niyetinden vazgeçmeyen hatun, batı kanat şadını öldürmeyi ve halkıyla askerlerini kendisine bağlamayı başarmıştır. Nihayet sol kanat şadı üzerine yürümeye hazırlanırken şad ondan önce davranmış ve kağanı öldürmüş, böylece de saltanatı son bulmuştur.⁶⁸⁸

Arap istilaları sırasında Buhara, Kabaç Hatun adında Türk asıllı bir melike tarafından yönetiliyordu. Kaynaklardaki bilgilerden oldukça başarılı bir idareci olduğu anlaşılan hatun, her seferinde Arap komutanlarla antlaşma yaparak, Buhara'yı Arap istilalarından korumayı başarmıştı. Araplar ancak o öldükten sonra Buhara'ya hâkim olabilmişlerdir.⁶⁸⁹ Bu durum onun ne kadar başarılı bir idareci olduğunu göstermektedir.

Uygurlarda Kağanlık idaresinde, kağandan sonra hatun söz sahibi idi. Hatunlar, devlet işlerinde önemli, çoğu kez de nihayi rol oynarlardı. Bu gelenek, Uygurlarda oldukça köklü ve eskiydi.⁶⁹⁰ Bu huşu aşağıda verilen örnek olaylarda da açık bir şekilde görülmektedir.

Uygurlar, VII. yüzyılda, henüz devlet kurmadan önce, Uygur oymağının reisi P'u-sa savaşlarla meşgul olurken, annesi Wu-lo-hun, halkın şikâyetlerini dinliyor, davalara bakıyor,

⁶⁸⁴ Taşağıl, **Göktürkler**, s. 76; Ayrıca bkz. Chang, **a.g.t.**, s. 27-28.

⁶⁸⁵ Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, s. 34-35; Ayrıca bkz. Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 27; Aydın, **Orhon Yazıtları**, s. 59; Ergin, **Orhun Abideleri**, s. 21-22; Ölmez, **a.g.e.**, s. 17.

⁶⁸⁶ Tellioğlu, **a.g.m.**, s. 219.

⁶⁸⁷ Gömeç, **Köktürk Tarihi**, s. 172.

⁶⁸⁸ Ahmet Taşağıl, “Göktürklerin Sonu ve Belgeleri”, **Belleten**, XXIII/236, 1999, s. 25-26.

⁶⁸⁹ Narşahi, **a.g.e.**, s. 14-15.

⁶⁹⁰ Almas, **a.g.e.**, s. 169.

kanunları ihlal edenleri şiddetli bir şekilde cezalandırıyordu.⁶⁹¹ Bu bilgiden Uygur toplumunda kadınların hâkimlik de yaptıkları anlaşılmaktadır.⁶⁹² Yine bu dönemde, Uygur oymağının lideri P'o-jun ölünce, Uygurların başına küçük kız kardeşi Pi-su-t'u geçmiştir. Pi-su-t'u, T'ung-lo ve Pu-ku'larla birlikte hareket ederek, Çin sınırlarına saldırmıştır. İmparator Kao-tsung, Cheng jen-t'ai'den adı geçen boyları cezalandırmasını istemiştir. Neticede Pi-su-t'u mağlup edilmiş ve geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁶⁹³ Burada Uygurların, oymaklar halinde yaşarken bile kadın yöneticilerinin olduğu anlaşılmaktadır.

Uygurlara ait Taryat (Terhin) Yazıtı'nda, "halk beni kağan olarak atadı, tanrıdan olmuş, devlet kurmuş bilge kağan atadı, eşimi de el-Bilge Hatun atadı, kağan unvanı ve hatun unvanını alıp, Ötüken'in batı ucunda, Tez Irmak'ı başında, hükümdarlık otağını kurdurdum" denilmektedir.⁶⁹⁴

Türk asıllı An lu-shan, 755 yılında Çin'de büyük bir isyan başlatmıştır. Bu isyan karşısında çaresiz kalan Çin imparatoru, isyanın bastırılması için Uygurlardan yardım istemiştir. Yapılan antlaşma gereği, Uygur ordusu 757 yılında isyancılar üzerine harekete geçmiş ve kısa bir zamanda kaybedilen başkent Ch'ang-an şehrini ele geçirmiştir. Ch'ang-an'a giren Yabgu Tegin, antlaşma gereği şehri yağmalamak istemiş, fakat imparator "eğer burada yağma yapılırsa, bunun Luo-yang halkına kötü tesir edeceğini, şehrin kurtarılması sırasında halkın Uygur askerlerini isyancı ordusundan sanıp karşı koyacağını, bu yüzden şimdi yağma yapmamaları gerektiğini, fakat Luo-yang alındıktan sonra istedikleri kadar yağma yapabileceklerini" söylemiştir.⁶⁹⁵ Fakat Yabgu Tegin, imparatorun bu teklifini reddetmiştir. Bunun üzerine Çinli yöneticiler, Yabgu Tegin'in annesine müracaat etmişler, annesini kıramayan Yabgu Tegin, onların bu teklifini kabul etmiş ve Ch'ang-an ancak Luo-yang'ın alınmasından sonra yağmalanabilmiştir.⁶⁹⁶ Çinli komutanların, sorunun çözümünde Yabgunun annesine, başka bir ifadeyle kağanın karısı olan hatuna başvurmuş olmaları, Uygur siyasi hayatında kadının konumunun oldukça yüksek olduğunu göstermesi bakımından büyük bir öneme sahiptir.

Uygur hükümdarı Küçlüg Bilge Kağan, 822 yılında Çinli prenses T'ai Ho ile evlenmiştir. Bu evlilik merasimi dolayısıyla Çin kaynakları şu bilgileri kaydetmiştir:

⁶⁹¹ Chavannes, **a.g.e.**, s. 132; Ayrıca bkz. Ögel, "Uygur Devletinin Teşekkülü", s. 338.

⁶⁹² Tellioglu, **a.g.m.**, s. 220.

⁶⁹³ Ögel, "Uygur Devletinin Teşekkülü", s. 350.

⁶⁹⁴ Talat Tekin, "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", **Belleten**, C. XXVI, S. 184, 1982, s. 809. Ayrıca bkz. Saadettin Gömeç, "Terhin Yazıtının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. XVII, S. 28, 1995, s. 73.

⁶⁹⁵ Tilla Deniz Baykuzu, **Anlu-Shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti**, Konya, Kömen Yayınları, 2013, s. 115-128.

⁶⁹⁶ Almas, **a.g.e.**, s. 139.

“Ondan sonra, biz Uygurların başkentine geldik. İyi seçilmiş bir günde, Konçu’ya Uygurların hatunu unvanı verildi. Merasimde kağan evvela kulenin yukarısına çıktı ve kendi yüzünü doğuya doğru çevirerek oturdu. Bu kulenin aşağısında Konçu’yu oturtmak için keçe ile süslenmiş hususi bir oda (çadır) kurulmuştu. Barbarların şefleri Konçu’ya barbar adetlerini öğretti. Bundan sonra Konçuy, kendi t’ang elbiselerini çıkardı ve barbarların elbiselerini giydi. Bir kadın hizmetçi ile beraber kulenin önüne çıktı ve yüzünü batıya doğru çevirerek ibadet etti. Biraz sonra, kendisi tekrar keçe çadırına döndü. Evvelce giydiği elbiseleri çıkardı ve hatunun resmi elbisesini giydi. Bu elbisenin üstünde yukarıdan aşağıya doğru uzanan kıpkırmızı bir kaftan ve bunun üzerinde de kızıl renkli bir ceket vardı. Altından yapılmış bir taç, saçın önüne kadar yüzünü kapadı. Konçuy bunları giyinerek binanın dışına çıktı ve evvelki merasimde olduğu gibi kağanın önüne kapanarak selam verdi. Barbarlar evvelce, önce küçük bir oturma yeri bulunan büyük bir tahteravan hazırladılar ve onu ipeklerle süslediler. Bu sırada bir başvezir, Konçu’yu tahteravana davet etti. Ondan sonra, dokuz kabile Uygurlarının başvezirleri kısımlara ayrılıp beraberce bu tahteravanı taşıdılar. Güneşin dönüş yönüne uyararak avlunun sağ tarafından başlayıp dokuz defa döndüler. Ondan sonra Konçuy tahteravandan indi ve kuleye çıktı. Kağan ile beraber yüzünü doğuya doğru çevirip oturdu. Az sonra, bütün memurlar ve saray mensupları gelip onları ziyaret ettiler ve hatuna selam verdiler.”

“Hatunun kendine mahsus hususi bir otağı vardı. Kağan, iki vezirin onun hizmetinde olarak otağa girip çıkmalarını emretti.”⁶⁹⁷ Bu vesikaya göre hatun, belli bir törenle hatunluk tahtına oturmaktadır. Hatunun kendine mahsus bir otağının bulunması ve iki vezirin hatunun hizmetine verilmesi konumuz açısından dikkate değerdir.

Hazarların başında, 730/731 yılında oğlunun küçük olması hasebiyle, Parsbit adında bir kadın bulunuyordu.⁶⁹⁸ Bu bilgi, Hazarlarda kadınların en üst düzeyde idareci olabildiklerini göstermektedir. Ayrıca Hazar kağanı Yusuf’un, Endülüs Emevi Devleti hükümdarı III. Abdurrahman’ın danışmanı Hasday bin Şaprut’un mektubuna cevaben yazdığı mektuptaki şu sözleri de Hazar ülkesinde kadınların idareci olabildiklerini göstermesi bakımından önemlidir:

“Devletimde üç şehir bulunuyor. Bunlardan birinde harem ağaları ve hizmetkârlarıyla hatun yaşıyor...”⁶⁹⁹ şüphesiz hatun, yaşadığı bu şehrin yöneticiliğini de yapmaktaydı.

⁶⁹⁷ Tsai, **a.g.t.**, s. 8.

⁶⁹⁸ Artamonov, **a.g.e.**, s. 280.

⁶⁹⁹ Osman Karatay, Muvaffak Duranlı, “Hazar Kağanı Yusuf’un Endülüs’e Mektubu”, **Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 64, 2013, s. 206.

İtil Bulgarlarında kadının siyasi durumunu gösteren en güzel bilgiler, İbn Fazlan tarafından verilmiştir. O bu konuda şunları kaydetmektedir:

“Hükümdar, halifenin mektubu okunurken hazır bulunmaları için beylerini, kumandanlarını, karısını ve çocuklarını topladı... Mektuplar okunduktan sonra, hükümdara ve karısına getirdiğimiz hediyeleri takdim ettim. Bu işi de bitirince halkın huzurunda, hükümdarın karısına hilat giydirdim. Hatun hükümdarın yanında oturuyordu. Bu onların âdetidir. Hatuna hilat giydirince, kadınlar onun üzerine gümüş paralar saçtılar.”⁷⁰⁰ Seyyahımızı bu kadar şaşırtan olay, şüphesiz ki hatunun siyasi konumu olmuştur.

Kuman/Kıpçaklarda kadınların zaman zaman devlet idaresinde etkili oldukları görülmüştür. Buna XII. Ve XIII. yüzyıllarda Deşt-i Kıpçakta rastlandığı gibi, Altın Orda, Memlük, Delhi Türk Sultanlığı ile Kuman/Kıpçakların yayıldıkları diğer bölgelerde de rastlamak mümkündür.⁷⁰¹

Türkmenin tarih bilenleri, Oğuz ilinde uzun yıllar yedi kızın beylik yaptığını söylemiştir. Bunlar:

1. Altun közeki Sundun Bayın kızı ve Salur Kazan Alpin karısı boyu uzun Burla
2. Karmış Bayın kızı ve Manış Bik'in karısı Barcın Salur
3. Kayı Bayın kızı ve Çavuldur Bala Alp'in karısı Şabatı
4. Kondı Bayın kızı ve Biyeken Alp'in karısı Künin körkli
5. Yumak Bayın kızı ve Kalkın Konak Alp'in karısı Künin Körkli
6. Alp Arslan'ın kızı ve Kestan Kara Alp'in karısı Kerce Buladı
7. Kınık Bayın kızı ve Dudal bayın oğlu Kınacın karısı Kugadlı'dır.⁷⁰²

Bu bilgiler açık olarak göstermektedir ki, Oğuzlarda da kadınlar idarecilik yapabilmekteydiler.

Selçukluların tarih sahnesine çıkışlarını ve ilk faaliyetlerini anlatan Melikname'ye göre Kınık boyundan Dukak, Oğuz Yabgu devletinde sübaşı idi, Dukak'ın Selçuk adında bir oğlu vardı. Selçuk büyüyüp olgunlaştığında babası Dukak öldü. Yabgu yetim kalan bu çocuğu himayesine aldı. Başarılarını takdir ettiği ve çok sevdiği Selçuk'u bir süre sonra babasının yerine sübaşı olarak tayin etti. Selçuk ile Yabgu'nun arası fevkalade iyi idi. Bu durum hatun ve ileri gelen devlet adamları ile komutanlarında rahatsızlık yarattı. Bu maksatla hatun Yabgu'yu Selçuk'a karşı doldurmaya başladı. Nihayet hatunun etkisinde kalan Yabgu'nun Selçuk hakkındaki düşünceleri olumsuz bir hal aldı. Bunu fark eden Selçuk Oğuz ülkesinde

⁷⁰⁰ Fazlan, **a.g.e.**, s. 48-49.

⁷⁰¹ Gökbel, **a.g.e.**, s. 189.

⁷⁰² Bahadır Han, **a.g.e.**, s. 80.

artık can güvenliğinin kalmadığını anladı. Bu nedenle bir gece maiyetindekilerle birlikte sürülerini de alarak başkent Yeni-kent'ten devletin bir uç şehri olan Cend'e kaçtı.⁷⁰³ Bu bilgilere göre Oğuz Yabgu Devleti'nde hatunun siyasi rolünde bir azalma olmamıştır.

2.8.2. Askerî Hayatta Kadın

İslâm öncesi Türk toplumlarında kadınlar, siyasi ve idari faaliyetlerde bulundukları gibi, bazen asker bazen de komutan olarak askerî faaliyetlerde de yer almışlardır.⁷⁰⁴

Pers Kralı Kirus, ülkesinin sınırlarını Hazar denizine doğru genişletmek istiyordu. Bu maksatla, M.Ö. 528 yılında İnci Nehri'ni geçerek Saka ülkesine doğru ilerlemeye başlamıştır.⁷⁰⁵ Bir hileyle Tomris Hatun'un oğlunu ve çok sayıda Saka askerini esir almıştır. Tomris, ordusunun ve oğlunun başına gelenleri öğrenince, Kirus'a bir elçi göndermiş ve şöyle demiştir: “Ey kana susamış kanlı katil Kirus, oğlumu sağ salim bana teslim et ve bu topraklardan çık git. Eğer bu söylediklerimi yapmazsan, Massagetlerin efendisi olan güneş adına and içerim ki, kan dökmeye doymayan adam, seni ben kanla doyuracağım.” Kirus, Tomris'in bu sözlerine aldırmamış ve neticede iki ordu şiddetli bir şekilde savaşılmaya başlamıştır. Tomris'in komutasındaki Saka ordusu, Kirus komutasındaki Pers ordusunu büyük bir şekilde yenilgiye uğratmıştır. Pers kralı Kirus, bu savaşta öldürülmüştür. Tomris, ölümler arasında arattırıp bulduğu Kirus'un kesik başını elindeki kan dolu tulumun içine sokmuş ve şöyle demiştir: “Ey namert, sen beni hileyle oğlumdan ayırdın. İşte şimdi ben de sana daha önce söylediğim gibi, seni kana doyuruyorum.”⁷⁰⁶

Chao Hun hükümdarı Shih-hu, dünyada ilk kez kadınlardan kurulu resmi bir muhafız ordusu kurmuştur. Bu ilginç hükümdar, halktan binlerce kadın arasından on bin kadar genç kızı saray muhafızlığı ve askerlik yapması için seçmiştir. Bunlar arasından bin kadarı saray içerisinde hükümdarın özel muhafızlığını yapmakla görevlendirilmişti. Sarayda görev yapacaklar özellikle askerlik eğitiminin yanı sıra astroloji ve kehanet eğitimi de almışlardır. Ama asıl eğitim atlı ve piyade okçuluk dersleri idi ve kadın askerlerin birer okçu olarak yetiştirilmesi esas alınmaktaydı. Bunun yanı sıra bu askerler, çok iyi de binici idiler. İmparator dışarı çıktığı zaman özel muhafız askerleri olan kadınlar imparatora eşlik ederlerdi.

⁷⁰³ Sümer, **a.g.e.**, s. 86; Togan, **Umumi Türk Tarihi**, s. 183; Barthold, **Orta Asya Tarih**, s. 278.

⁷⁰⁴ Gömeç, **Türk Kültürünün**, s. 105.

⁷⁰⁵ Durmuş, **a.g.m.**, s. 88.

⁷⁰⁶ Herodotos, **a.g.e.**, s. 113-114.

Zaman içerisinde sayıları çoğaltılan bu kadın ordu grubu, ülkenin birçok şehrine göreve gönderilmişlerdir.⁷⁰⁷

Sabirlerin hatunu Boğarık, 100.000 kişilik bir orduya sahipti. O, bu dönemdeki Bizans-İran mücadelelerinde, Bizans tarafında yer aldı. Ordusunun başında, İran'a yardımdan dönen Hunları, Kafkaslarda büyük bir yenilgiye uğratarak esir aldığı komutanı Bizans'a gönderdi.⁷⁰⁸

Shih-pi Kağan, 615 yılında Çin'e savaş açmış ve imparatoru Yen-men kalesinde kuşatmıştır. Kale düşmek üzere iken devlet adamları imparatora: "Köktürklerin geleneğinde hatunların ordunun stratejilerini bildiğini ve kağanın Çin asıllı karısı İ-ch'eng Hatun'dan yardım istedikleri takdirde kendilerine yardım edebileceğini söylemişlerdir. Bu tavsiye üzerine imparator, İ-ch'eng'den yardım istemek için acele bir adam göndermiş, elçi, İ-ch'eng'e durumu bildirir bildirmez, hatun hemen harekete geçmiş ve kağana bir elçi göndererek, devletin kuzeyinde isyan çıktığı yalanını söylemiştir. Bunu haber alan kağan, kuşatmayı hemen kaldırmış, imparator da böylece kurtulmuştur.⁷⁰⁹

Avarlar, 626 yılında İstanbul'u kuşatmışlardır.⁷¹⁰ Bu kuşatma esnasında Avar ordusunda kadın askerlerin de yer aldıkları bilinmektedir.⁷¹¹

Uygurlarda hatunlar, çoğu zaman savaşlara da bizzat katılıyorlardı. Böğü Kağan, 762 yılında büyük bir ordu ile Çin seferine çıkmıştır. Birçok Çin şehrini zaptettiği ve Çin başkentine yaklaştığı bu sefere karısı Bilge Hatun da iştirak etmiştir.⁷¹² Bilge Hatun bu sefer sırasında yapılan çarpışmalara bizzat katılmış ve önemli kahramanlıklar sergilemiştir.⁷¹³

Peçenek-Bizans savaşları sırasında, Peçenek ordusunda kadınlar da yer almıştır. Bu konuda Bizanslı tarihçi Anna Komnena, Alexiad adlı eserinde şu değerli bilgileri vermektedir: "Ezcümle tesmiye olunan bir mevkide savaş devam ederken, Migidenos adlı bir Bizanslının oğlu, Peçenekler üzerine hışımla atılmışken, bir Peçenek kadınının fırlattığı çengelle yakalanıp arabaların çevrelediği alana çekildi ve tutsak düştü."⁷¹⁴ Bu bilgi gösteriyor ki

⁷⁰⁷ Baykuzu, "Chao Devletleri", s. 177-178; Ayrıca bkz. A.mlf., **Hun İmparatorluğu**, s. 189; Gumilev, **Hunlar**, s. 378.

⁷⁰⁸ Başta, **a.g.m.**, s. 62; Ayrıca bkz. Gömeç, **Köktürk Tarihi**, s. 240.

⁷⁰⁹ Taşağıl, **Göktürkler**, s. 64-65.

⁷¹⁰ Bu kuşatma hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Mangaltepe, "Avar Tarihinin En Önemli Savaşı: 626 İstanbul Muhasarası", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, C. III, S. 10, 2006, s. 1-24.

⁷¹¹ İbrahim Kafesoğlu, "XII. Asra Kadar İstanbul'un Türkler Tarafından Muhasaraları", **İstanbul Enstitüsü Dergisi**, S. 3, 1957, s. 10.

⁷¹² İzgi, **Uygurlar**, s. 20-21; Ayrıca bkz. Almas, **a.g.e.**, s. 169; Çandarlıoğlu, **a.g.t.**, s. 55; Ögel, **Türk Kültürünün**, s. 182; Saadettin Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Ankara, AKM Yayınları, 1997, s. 38; A.mlf., **Türk Kültürünün**, s. 278.

⁷¹³ Almas, **a.g.e.**, s. 169.

⁷¹⁴ Anna Komnena, **Alexiad**, çev. Bilge Umar, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1996, s. 227; Ayrıca bkz. Kurat, **Peçenek Tarihi**, s. 195; Orkun, **Peçenekler**, s. 38.

Peçenek kadınları erkekleri ile birlikte tekerlekli atlı arabaların arkasından düşmana karşı kahramanca mücadele ediyorlardı.⁷¹⁵

2.8.3. Dini Hayatta Kadın

İslâm öncesi Türk devletleri, dini bir karakter taşımaktan ziyade siyasi ve askerî bir karakter göstermişlerdir.⁷¹⁶ Kaynaklara yansıyan kadının dini hayatta oynadığı rolü gözler önüne seren hadiselerden bazılarını burada vermeye çalışacağız.

Eski Türk toplumunda dini hayatın ve inancın bir parçası olan kamlar önemli roller üstlenmişlerdir. Arkeolojik bakiyelerden yola çıktığımızda erkekte ziyade kadın kamların varlığı dikkat çekmektedir. Özellikle kadın kamlara ait çok sayıda yüz maskesinin ele geçirilmesi bunu göstermektedir. Tabgaç Devleti'nin ilk zamanlarında kadın kamlar umumiyetle devletin dini törenlerinde faaliyette bulunmuşlardır. Mesela 339 yılında kadın kamlar bir kurban töreninde tıpkı Sibiryâ kamları gibi, ellerinde dümbeleklerle görünmüşlerdir.⁷¹⁷

Köktürk dini törenlerinde erkek kamlarla birlikte kadın kamlarda görev almışlardır.⁷¹⁸ Aynı uygulama Uygur toplumlarında da görülmüştür. Nitekim Uygur cemiyetinde, kadınlar dini törenlere katıldıkları gibi başkanlık dahi etmişlerdir.⁷¹⁹

Codex Cumanicus'ta, “kam katun: büyücü kadın”,⁷²⁰ ifadesinin geçmesi Kuman/Kıpçak toplumunda da kadınların dini hayatta yer aldıklarını göstermektedir.

Kırgızlarda kadın kamlara “bübü” denilmektedir. Manas destanında zikredilen iki kamdan biri kadındır. Erkek kam ancak lohusaya yapılan bir törende görüldüğü halde, kadın kam bütün ülkede cereyan eden ve edecek olayları bilmektedir.⁷²¹

Yakutlar erkek kama “oyun”, kadın kamana ise “udagan” demektedirler.⁷²² Bu bilgiden de anlaşılacağı gibi Yakut toplumunda da kadın kamlar mevcuttu.

2.8.4. Ticari Hayatta Kadın

İslâm öncesi dönemde Türk kadını, ticaretle de uğraşmıştır. Nitekim Hunlar, M.S. 4 yılında vergileri toplamak için Vuhuanlara bir elçi göndermişlerdir. Elçilerle birlikte birçok

⁷¹⁵ Kurat, **Peçenek Tarihi**, s. 195.

⁷¹⁶ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 232, 246, 255, 285.

⁷¹⁷ Eberhard, **Çinin Şimal Komşuları**, s. 43; Ayrıca bkz. Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 33.

⁷¹⁸ Mau-tsai, **a.g.e.**, s. 592; Ayrıca bkz. Ögel, **Türk Kültürünün**, s. 166; Güngör, **a.g.m.**, s. 206.

⁷¹⁹ Arsal, **a.g.e.**, s. 307; Ayrıca bkz. Esin, **a.g.e.**, s. 73; Almas, **a.g.e.**, s. 184; Güngör, **a.g.m.**, s. 213.

⁷²⁰ Grönbech, **a.g.e.**, s. 88.

⁷²¹ İnan, **Şamanizm**, s. 85-89.

⁷²² İnan, **Şamanizm**, s. 74.

kadın ve erkek de ticaret yapmak için Vuhuan ülkesine gitmişlerdir.⁷²³ Bu kısa bilgi bize Hun kadınlarının da ticaretle uğraştıklarını ve bu amaçla seyahatlere çıktıklarını göstermektedir.

Hunların örf ve adetleri, kendilerinden sonra gelen Türk devletlerinde de görülmüştür. Bu cümleden olarak Hunlarda görülen kadınların ticaretle uğraşmaları durumunun Köktürk ve Uygurlar başta olmak üzere İslâm öncesi diğer Türk devletlerinde de görüldüğü şüphesizdir. Buna örnek olarak, 726 yılında Çin ile Türgişler arasındaki ticari ihtilafı verebiliriz. Sou-lou Kağan'ın karısı Kiao Ho Hatun, 726 yılında bir ticaret görevlisini 1000 atı satmak ve değiş-tokuş yapmak ve alış-verişte bulunmak üzere Kuça'ya göndermiştir.⁷²⁴

2.8.5. Sosyal ve Toplumsal Hayatta Kadın

Eski Türk devlet ve topluluklarında kadınların sosyal ve toplumsal hayattaki etkileri oldukça fazla idi. Bunu vereceğimiz şu birkaç örnekte bariz bir şekilde görmemiz mümkündür.

Hun toplumunda kadının konumunu anlayabilmek için, Tanhu Mete dönemi ile ilgili anlatılan şu iki hadise bize önemli ipuçları vermektedir. Bunlardan ilki, Tanhu Mete'nin özel askerî birliğini disiplin altına almak için yaptığı eğitimidir. Bu hadise kaynaklarda şu şekilde geçmektedir:

...Mete öten bir ok icat etti ve askerlerini eğitmeye başladı. Onlara, “öten okumu attığım yere ok atmayanların başı kesilecektir” diye emir verdi. Sonra bir süre avı düzenledi, okunu attığı yere ok atmayanların hemen başını kestirdi. Bundan sonra, Mete cins atını okladı, yanındakilerden bazıları ata ok atmaya cesaret edemediler. Bunların da hemen başını kestirdi. Kısa bir süre sonra, yeniden öten okunu sevdiği eşine attı, etrafındakilerden bir kısmı korkup ok atmaya cesaret edemediler. Onların da hemen başını kestirdi. Kısa bir zaman sonra, Mete yine bir av esnasında öten okunu Ch'an-yü'nün cins atına attı, bu defa çevresindekilerin hepsi birden aynı hedefe ok attılar. Böylece Mete yanındakilere güvenebileceğine kanaat getirdi.⁷²⁵

İkinci hadise ise, vatan sevgisi ile ilgili verilen örnektir. Bu da kaynaklarda şu şekilde geçmektedir:

Mete'nin tahta çıktığını duyan Tunghular, Hun ülkesine bir elçi gönderdiler ve Mete'den babası Teoman'ın günde bin li koşan atını istediler. Mete “nasıl olur da bir atı komşu bir devletten üstün tutabilirim” diyerek atı Tunghu elçisine teslim etti. Bundan cesaret

⁷²³ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, s. 193; Ayrıca bkz. Gumilev, **Hunlar**, s. 198.

⁷²⁴ Salman, **a.g.e.**, s. 51; Ayrıca bkz. Chavannes, **a.g.e.**, s. 351; Sarıtaş, **a.g.t.**, s. 43.

⁷²⁵ Onat, Orsoy, Ercilasun, **a.g.e.**, s. 6; Ayrıca bkz. Otkan, **a.g.e.**, s. 65; Ligeti, **a.g.m.**, s. 31-32; Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, s. 152-155; A.mlf., **Türk Mitolojisi**, s. 7; Deguignes, **a.g.e.**, s. 150; De Groot, **a.g.e.**, s. 72; Baykuzu, **Hun İmparatorluğu**, s. 40-41.

alan Tunghular yeni bir elçi gönderdiler. Elçi bu kez de Mete'nin çok sevdiği karısını istedi. Mete, “nasıl olur da bir kadını komşu bir devletten üstün tutabilirim ?” Diyerek sevgili karısını bizzat kendi eliyle elçiye teslim etti. İsteklerinin derhal yerine getirildiğini gören Tunghular daha da cesaretlenerek yeni bir elçi daha göndererek bu defa da iki ülke arasında bulunan ve Hunlara ait olan çorak bir toprak parçasını istediler. Mete devlet adamlarını topladı ve ne yapılması gerektiğini sordu. Atını ve karısını veren hükümdarın bunu da vereceğini zanneden bazı devlet adamları “boş bırakılan bu çorak toprak parçası işe yaramaz bir yerdir, dolayısıyla verebiliriz” dediler. Bunu duyan Mete hiddetlenerek “vermek mi? Hem de devletin temeli olan toprağı ha? Asla!” Dedi ve bu fikre sahip olan bütün devlet adamlarını öldürttü.⁷²⁶

Görüldüğü üzere Mete her iki hadisede de en değerlileri arasında sıralama yaparken eşini de sıralamaya sokmaktadır. Kadının adının hiç olmadığı bir dönemde onun karısını değerlileri arasında göstermesi, Hun toplumunda kadının değerini göstermesi açısından önemlidir.

Avrupa Hunlarında kadınlar, toplum içerisinde saygı ve itibar görmüşler, sosyal hayatta da aktif olarak yer almışlardır. Bunun en güzel örneğini, Priskos'taki şu kayıta görmekteyiz: “Bu köye Attila yaklaştığı zaman kızlar karşılamaya çıktılar. Uzun beyaz tüller altında yedi kız ilerliyordu. Bu tüller o kadar uzundu ki, uçlarını da iki kız tutuyordu. Bu tül sırası da epey çok olup, bütün kızlar İskit şarkıları söylüyorlardı. Yol o taraftan geçtiği için Onegesius evine doğru yaklaşınca, Onegesius'un hanımı birçok hizmetçi kızla beraber Attila'yı karşıladı. Selam verip, İskitler nezdinde çok büyük saygı ifadesi olmak üzere yanlarında getirdikleri yiyecek ve şaraptan almasını rica ettiler. Attila sevgili adamının karısının isteği üzerine atının üzerinde takdim edilenleri yedi ve o yerken onun etrafındaki barbarlar da gümüş tabakaları el üzerinde Attila'ya doğru tutuyorlardı. Kendisine verilen kadehi de içtikten sonra diğerlerinden daha yüksek bir yerde olan sarayına çekildi. Biz de Attila'nın oğlu ile seyahatten dönmüş olan Onegesius'un emri üzerine onun evinde misafir olduk. Hanımı ve akrabaları tarafından ağırlanıp öğle yemeğimizi yedik.”⁷²⁷

Köktürk sosyal hayatı hakkında bilgiler veren Çin kaynakları, kadınların bu hayattaki konumlarına dair de önemli ipuçları vermektedirler. Onlara göre, “kızlar bilhassa ayak topu

⁷²⁶ Ligeti, **a.g.m.**, s. 32; Ayrıca bkz. Onat, Orsoy, Ercilasun, **a.g.e.**, s. 6-7; Otkan, **a.g.e.**, s. 65-66; Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, s. 158-163; Baykuzu, **Hun İmparatorluğu**, s. 42; Deguignes, **a.g.e.**, s. 150-151; De Groot, **a.g.e.**, s. 73-75.

⁷²⁷ Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, s. 151-152.

oyunlar, kısırak kımızı içerek kendilerinden geçerler, sonra da hep birlikte şarkı söylerlerdi.”⁷²⁸

Köktürklerde kadınların toplum içerisindeki yerini göstermesi bakımından Tonyukuk yazıtında anlatılan şu hadise de oldukça önemlidir: Kapgan Kağan, Kırgız seferinden sonra Türgişler üzerine yürümek için sefere hazırlandığı sırada hanımının ölümü üzerine ona cenaze merasimi düzenlemek için komutayı Tonyukuk’a bırakarak geri dönmüştür.⁷²⁹ Bu seferin Köktürkler arasında siyasi birliğin sağlanması ve Köktürklerin gücünü tescil ettirmesi bakımından büyük önem taşıdığı göz önünde tutulursa kağanın eşine ne kadar büyük önem verdiği de anlaşılacaktır.⁷³⁰

Orhun Yazıtlarında, çocukları ve kadınları koruduğuna inanılan ve koruyucu ruh olarak kabul edilen "umay" zikrolunmaktadır.⁷³¹ Bilge Kağan, “umay gibi annem hatunun devletine...” ifadesiyle⁷³² annesini koruyucu ruh umay’a benzetmektedir.⁷³³ Dar anlamda annenin, geniş anlamda da kadının bir koruyucu ruha benzetilmesi, kadına gösterilen saygı ve sevginin bir ifadesidir.⁷³⁴

Köktürk harfli Yenisey Yazıtlarında “evdeki eşime, vadideki oğullarıma doyamadım, değerlilerime, kutsal devletime, baştaki begime doyamadım” şeklinde bilgiler yer almaktadır. Görüldüğü üzere yazıt sahibi doyamadan ayrıldığı aile fertlerinin ilk sırasına eşini yani kadını yerleştirmiştir.⁷³⁵

Uygur hukuk vesikaları, Uygurların sosyal hayatlarına dair fevkalade önemli bilgiler vermektedirler. Bunlar arasında kadının mevkini gösteren bilgiler de bulunmaktadır. Söz konusu vesikalardan birinde, oğlu serbest bırakan kişi vesikayı karısına sorarak vermektedir. Bu durum kadınların aile içinde sözlerinin ne kadar geçerli olduğunu göstermektedir.⁷³⁶

Arap coğrafyacısı İdrisi, Kırgız kadınlarının sosyal durumları hakkında şu bilgileri vermektedir:

⁷²⁸ Eberhard, **Çinin Şimal Komşuları**, s. 87; Mau-tsai, **a.g.e.**, s. 24; Taşağıl, **Göktürkler**, s. 113; Ögel, **Türk Kültürünün**, s. 166.

⁷²⁹ Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, s. 110; Ayrıca bkz. Ergin, **Orhun Abideleri**, s. 57; Aydın, **Orhon Yazıtları**, s. 123; Ölmez, **a.g.e.**, s. 174.

⁷³⁰ Tellioğlu, **a.g.m.**, s. 221.

⁷³¹ Barthold, **Dersler**, s. 18.

⁷³² Ergin, **Orhun Abideleri**, s. 25; Ayrıca bkz. Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, s. 44; Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 33; Ölmez, **a.g.e.**, s. 97.

⁷³³ Barthold, **Dersler**, s. 18; Ayrıca bkz. Vasary, **a.g.e.**, s. 126.

⁷³⁴ Güngör, **a.g.m.**, s. 206.

⁷³⁵ Nurdin Useev, “Köktürk Harfli Yenisey Yazıtlarındaki Kadını Bildiren Kelimelerin Anlamına Göre Eski Türklerde Kadın İmajı”, **Dil Araştırmaları**, 11, 2012, s. 28.

⁷³⁶ İzgi, **Uygurların Siyasi**, s. 91.

“Kırgız kadınları erkekler gibi her işle uğraşırlar. Çiftçilik, hasat vs. konularının çoğuyla erkeklerinin ilgisi yoktur. Kadınlar, erkekler gibi akıllı, cesur ve cüretlidirler.”⁷³⁷

Oğuz elinde kadınlar toplum içinde şerefli ve yüksek bir mevkie sahiplerdi. Toplumda insanların kadınlara karşı saygı ve sevgi ile davrandıkları görülmektedir. Kahramanlar birçok hususlarda kadınlarının tavsiyelerine göre hareket ediyorlardı. Kahramanlar karılarına “görklüm (güzelim)” sözü ile hitap ediyorlardı. Kadınlar kocalarına kızdıkları zaman acı ve sert sözler söyleyebiliyorlardı. Kız çocuğa sahip olmak onlarda, Araplarda olduğu gibi zillet değildi. Dede Korkut Hikayelerinde Bay Biçen Beğ kız çocuğu olması için kalın Oğuz beylerinden alkışda yani duada bulunmalarını rica etmişti. Destanlarda, anaya karşı saygı her vesile ile ifade ediliyor. “Ana hakkı, Tanrı hakkıdır” deniliyordu. Destanlarda ne kumadan ne de ortaktan bahsedilmektedir. Kahramanların tek karıları vardır. Bu husus pek dikkate değerdir. Bütün bu bilgilerden çıkan sonuç Oğuz elinde kadınlara yüksek bir değer veriliyordu.⁷³⁸

Eski Türk aile sistemi içerisinde de kadının üstün konumu göze çarpmaktadır. Ailede, oğlu yetiştirme babanın, kızı yetiştirme ise annenin bir vazifesi idi. Kırgız Türklerine göre babasız oğul, anasız kız bakımsız” sayılırdı. Ailede saygı sunuşuna anne ve babadan başlanırdı. Eski Uygur şiirlerinde saygıdeğer kişileri saymaya başlayan oğullar, önce “anam ve babam” diyorlar; ondan sonra insanlığa ve ulu kişilere geçiyorlardı.⁷³⁹

Babadan sonra aileyi, anne temsil ederdi. Bunun için ananın yeri, babanın diğer akrabalarından ileri olurdu. Babanın mirası anneye değerdı. Çocukların vasisi de o idi. Türk tarihinde kadınların hükümdarların naibi olabilmeleri veya devlet içinde büyük bir söz sahibi olmaları bundan ileri geliyordu.⁷⁴⁰

Türk ailesinde ev, müştereken karı ile kocanın ikisine aitti. Çocuklar üzerindeki velayet-i hassa, baba kadar anaya da aitti. Erkek daima karısına hürmet eder, onu arabaya bindirerek kendisi arabanın arkasında yaya yürürdü. Kadınlar emvâle tasarruf ettikleri gibi dirliklere, zeametlere, haslara ve malikânelere de malik olabilirlerdi.⁷⁴¹

Aile içinde kadının ve çocukların kendilerine ait mülkü üzerinde kocanın hiçbir tasarruf hakkı yoktu.⁷⁴² Hatta evlenen kız, miras hakkını çeyiz olarak koca evine götürme hakkına sahipti.⁷⁴³

⁷³⁷ İdrisî, **a.g.e.**’den naklen bkz. Şeşen, **a.g.e.**, s. 102.

⁷³⁸ Sümer, **a.g.e.**, s. 379-381.

⁷³⁹ Ögel, **Türk Kültürünün**, s. 247; Ayrıca bkz. Gumilev, **Eski Türkler**, s. 101.

⁷⁴⁰ Ögel, **Türk Kültürünün**, s. 247.

⁷⁴¹ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, haz. Mehmet Kaplan, 2. Bsk., Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986, s. 159-160.

⁷⁴² Abdülkadir Donuk, “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”, **Tarih Dergisi**, S. 33, 1981, s. 165.

Türk töresi, aile kadınlarına gerektiğinde kocaları veya evlatları için handan veya beylerden af talebinde bulunma hakkını da vermişti.⁷⁴⁴

Türk hukukunda boşanma vardı. Bu hak erkeğe olduğu gibi kadına da verilmişti.⁷⁴⁵ Boşama hakkının kadına da verilmesi, kadının sosyal statüsünün yüksekliğine delalet etmektedir.

Hunlar, Köktürkler ve Uygurlar başta olmak üzere İslâm öncesi diğer Türk devlet ve topluluklarında “leviratüs”, yani ölen kardeşin dul kalan eşi ile veya çocuksuz üvey anne ile evlenme uygulaması vardı.⁷⁴⁶ Dingelsted’e göre, kocası ölen bir dulun, aile içerisinde başka birisine varması, ancak dulun isteğine bağlı idi. Dul istemezse çocuklarının başında koruyucu ve hamî olarak kalabilirdi. Kocasının malından ise iki pay oranında bir miras hakkı vardı. Malın diğerleri ise çocuklarındı. Hatta dul dışarıdan evlenebilirdi. Ancak yeni kocasının kalını, eski kocasının ailesine vermesi gerekli idi.⁷⁴⁷ Bu uygulamada kadının rızasının aranıyor olması, İslâm öncesi Türklerin kadına verdikleri değeri göstermesi bakımından önemlidir.

Türk kadınının aile içindeki ve toplum katındaki bu yeri, başka toplumların ancak bin yıl sonra benimseyecekleri türde en ileri çizgideydi. Bu hak, yetki ve saygı, aile ocağından hükümdarlık makamına kadar birbirinin eşiti biçiminde sürdürülmekteydi.⁷⁴⁸

Eski Türkçede ve çağdaş Türk dillerinde “kişi” kelimesi, kişi, insan, çiftin biri, erkek, kadın, eş anlamlarına gelmektedir. Örneğin, “kişi” kelimesi Tonyukuk Yazıtında “İlteriş Kağan kazanmasaydı, hiç olmasaydı, ben kendim bilge Tonyukuk kazanmasaydım, olmasaydım, Kapgan kağan Türk Sir halkı yerinde boy da, halk da, insan da hiç olmayacaktı” cümlesinde genel insan, kişi anlamında geçmekte iken, E 18 Çaa-hol VI Yazıtı’ndaki “evdeki eşimden, ne yazık, ayrılıp gittik” cümlesinde kadın, eş anlamında geçmektedir. Buna göre İslâm öncesi Türklerde kadın erkek ayrımının yapılmadığını, her ikisinin insan, kişi anlamına gelen “kişi” kelimesi ile verilerek denk sayıldığını söylemek mümkündür.⁷⁴⁹ Türkistan’da

⁷⁴³ Taşağıl, “Göktürklerde İnsani Değerler”, s. 112.

⁷⁴⁴ Gökalp, *Türk Ahlakı*, s. 94.

⁷⁴⁵ Arsal, *a.g.e.*, s. 107.

⁷⁴⁶ Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, s. 86-87; Deer, *a.g.m.*, s. 162; A. Bombaci, “Prens Hsien-li Bilge’nin Kocaları”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXI, 1973, s. 61; Masao Mori, “Kuzey Asya’daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 9, 1978, s. 210; Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, s. 15; Donuk, “Eski Türklerde Aile”, s. 163; Taşağıl, *Göktürkler*, s. 44.

⁷⁴⁷ Ögel, *Türk Kültürünün*, s. 256-257.

⁷⁴⁸ Ali Kemal Meram, *Göktürk İmparatorluğu*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1974, s. 107.

⁷⁴⁹ Useev, *a.g.m.*, s. 62-63.

ortaya çıkarılan mezar külliyyelerinde aynı mezar alanına defnedilen kadın ve erkek mezarlarının bir arada olması bu eşitliğe şahadet etmektedir.⁷⁵⁰

Kadınların toplum içerisindeki yerini gösteren en büyük örneklerden biri de onlara ait şehirlerdir. Hatun şehirleri ismiyle bilinen bu şehirlerin kökeni, Türk beyleri sefere giderken kadın ve çocukların girilmesi güç, muhafazalı uzak vadilere çekilmesi sonucu oluşmuştur. Genellikle vadi tabanlarında olup su ve otlak bakımından elverişli olan bu şehirler sarp dağ vadilerinde hatta göller içerisindeki adalarda bile olabiliyordu. Kuy olarak adlandırılan bu yerin Tuva lehçesinde ordu ile anılması, hükümdarın kadınlarına mahsus karargâhı olduğunu göstermektedir. Zamanla bu yerlere çeşitli tesisler kurulmasıyla hatun şehirleri oluşmuştur. Hunlar zamanından beri hükümdarın otağı ile hatun şehirlerinin var olduğu bilinmektedir. Hazarların başkenti İtil şehrinde hatunun oturduğu kısım “hatunbalıg” olarak kaydedilmiştir. Uygurlar zamanında dört tane hatun şehri olduğu bilinmektedir. Bunlar, etsin-göl civarındaki “hatun-sını (Kara-Hoto)”, Sarı Irmak’ın kuzey bükümü civarındaki “K’o-tun ch’eng”, Kerulen Nehri’nin kaynağı yakınındaki “Çin tolgoy-balgas (Hatun-şehri/H’o-tun-hot)”, sonuncusu da Orhun bölgesindeki “k’o-tun-ch’eng” idi. Sır-derya boylarındaki Oğuz ülkesinde de “Hatun-kale” adında bir hatun şehri vardır. Bu şehir, Cend’in 30 km kadar kuzeyinde ve Sır-derya’nın eski bir yatağı üzerinde idi.⁷⁵¹ Şehirlerin yanı sıra, kadın adını taşıyan ırmak ve dağ adları da vardı: Katun Irmak’ı, Katun Dağı gibi.⁷⁵² Bu yer adları, Türk sosyal hayatının kadına verdiği değerin açık bir göstergesidir.⁷⁵³

İslâm öncesi Türk destanlarında da kadınlarımızın yüksek mevkiî dikkat çekicidir. Örneğin Yaradılış destanında tanrıya insanları ve dünyayı yaratması için fikir ve ilham veren ak ana bir kadındı. Oğuzun annesi Ay kağan da böyle mukaddes bir kadındı. Gene Oğuz Kağan’ın ilk karısı ışıktan, ikinci karısı ağaçtan doğmuş mukaddes kadınlardı. Köktürklerin yeniden millet oluşlarında anne kurdun vazifesi yüzyıllarca unutulmamıştır. Uygurlar, hakanlarının ilahi güzellikteki kızlarını tanrı kurda saklamışlardı. Nihayet Manihaizm’i kabul eden Buğu (Böğü) Han’ın rüyasına giren fikir ve ilham meleği bir nur ve ışık bakiresiydi, kadındı. Bütün bunlar göstermektedir ki Türk destanlarında kadın, ilahi bir varlık gibi düşünülmektedir.⁷⁵⁴ Bu düşünce Türklerin kadına verdikleri önemin en güzel ifadesidir.

⁷⁵⁰ Semra Alyılmaz, Cengiz Alyılmaz, “Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, 3/4, 2014, s. 17.

⁷⁵¹ Tuncer Baykara, “Türk Şehircilik Tarihinden: Hatun Şehirleri”, **Belleten**, C. XXIV, S. 175, 1980, s. 498-510; Ayrıca bkz. Tellioglu, **a.g.m.**, s. 216-217.

⁷⁵² Alyılmaz, Alyılmaz, **a.g.m.**, s. 6.

⁷⁵³ Baykara, **a.g.m.**, s. 510.

⁷⁵⁴ Banarlı, **a.g.e.**, s. 33.

Eski Türk telakkisine göre kadının sembolü “gök ve güneş”, erkeğin sembolü “yer ve ay” idi. Hakan ile hatun yeryüzünde “ay ata ile gün ana”nın temsilcileriydiler. Gün ananın göğün yedinci katında, ay atanın ise altıncı katında bulunduğu inanılırdı.⁷⁵⁵ Bu inançlar, kadının sosyal hayattaki üstün yerini belirtmekteydi.⁷⁵⁶

Oğuz Türklerinin destanı olan Dede Korkut’ta da kadının mevkii dikkate şayandır. Bu konuda Rus tarihçi Barthold şöyle demektedir: “Destanda kadınların içtimai mevkii yüksektir. Birden fazla evliliğe bir işaret olsun yoktur. Her bir kahramanın bir kadını vardır. Dirse Han, evladı olmadığından dolayı karısına çok darılır. Bu ayıp sende midir? Bende midir? Der. İkinci kadınla evlenmek fikri hatırına getirmez...”⁷⁵⁷

Altay destanlarında da kadınların mevkii büyüktür. A. İnan, bu konuda şöyle demektedir:

“Altay silsilesinde kadın adını taşıyan bir dağ vardır. Bu dağın garip bir hali var ki dağdan hava değişmelerinde ağlar gibi bir ses gelir. Bu dağ, Altay Türklerinde kadın hakkında söylenen birçok şairane destanlara mevzu olmuştur. Bu destanlarda kadının sadakati, harpte öldürülmüş zevcine ağlaması, tanrıdan kıyamete kadar ağlamak için dağ yapması ricaları terennüm olunur. Bu Kadın Dağı Altay Türklerinin kadınlık şerefine diktikleri bir abidedir. Tepeleri daima karlarla kaplı kadının siyah bulutlar, dumanlar altında kaldığını gören, ağlamasını işiten her Altaylı Türk kadınlığının sadakati ve nihayetsiz muhabbeti önünde secde eder.”⁷⁵⁸

İslâm öncesi dönemde Türk kadını hakkında yazılmış şiirler de pek çoktur. Zamanımızda olduğu gibi, kadına şiirler yazılması, her halde o devirde de kadına verilen değeri göstermektedir. Bu dönem Türk kadınına yazılmış şiirlerin en eskisi, Aprinçur Tigin tarafından VII.-VIII. yüzyıllarda yazılmış olması muhtemel olan şiirdir. Şair bu şiirinde doğrudan doğruya sevgiliden bahsetmektedir. Kadının güzelliğinden, güzel huyundan bahsettikten sonra onunla evlenmek isteyişini şöyle şiirleştirmiştir:⁷⁵⁹

“...Küçlög piriştiler birzün köz-i karam birle külüşügin oruralım: Kudretli melekler kuvvet versin, gözü karam ile güle güle oturalım”⁷⁶⁰. Görüldüğü gibi Türk erkeği onu her zaman yüce bir varlık olarak göstermiş ve daima yüceltmıştır.⁷⁶¹

⁷⁵⁵ Gökalp, **Türk Medeniyeti**, s. 213; Ayrıca bkz. A.mlf., **Türk Töresi**, s. 84-85; Süleyman Duygu, “Türk Sosyal Hayatında Kadın”, **Türk Kültürü**, C. XI, S. 128, 1973, s. 617.

⁷⁵⁶ Süleyman Duygu, **a.g.m.**, s. 617.

⁷⁵⁷ İnan, “**Türk Mitolojisinde**”, s. 276-277.

⁷⁵⁸ İnan, “**Türk Mitolojisinde**”, s. 275.

⁷⁵⁹ İzgi, “**Türklerde Kadın**”, s. 149.

⁷⁶⁰ Arat, **Eski Türk Şiiri**, s. 20-21.

⁷⁶¹ Kadri Süreyya Özdener, “İslam Öncesi Türklerde Kadının İçtimai Yeri”, **Sosyoloji Konferansları**, S. 22, 1988, s. 232.

Kutadgu Bilig, “kadına saygı göster, ne isterse ver” demektedir.⁷⁶²

Bütün bu bilgiler bize Fransız tarihçi Roux’un: “Eski Türklerde kadın ile erkek eşit haklara sahipti, cinsiyet ayrımı asla gözetilmiyordu”⁷⁶³ şeklindeki sözünde ne kadar haklı olduğunu göstermektedir.

2.9. Konuksever Olmak

Eski Türk sosyal hayatının kaynaklarda büyük yer tutan en belirgin özelliği, misafirperverlik vasfını taşımasıdır. Bu misafirperverliğin özünde, karşılık ve menfaat beklemeden insanların birbirlerine yardım etme, koruma ve destekleme duyguları vardır. Bu duygular, Türk misafirperverlik anlayışının temelidirler. Gerek tarihi kaynaklar gerekse destan ve efsanelerde bu konuda oldukça fazla bilgiler yer almaktadır. Vereceğimiz misaller, eski Türk sosyal hayatında misafire ve misafirlik anlayışına büyük önem verildiğini ortaya koymaktadır.⁷⁶⁴

Priskos, Avrupa Hunlarının misafirperverlikleri hakkında şunları kaydetmektedir:

“...Biz, Bledanın dul karılarından birinin sahip olduğu köye gittik. Bu kadın bizim geldiğimizi duyunca bize yiyecek ve güzel kadınlar gönderdi. Bu sonuncusu, İskitlerde bir saygı ifadesi idi.”⁷⁶⁵ Priskos ve beraberindekilere gösterilen bu misafirperverlik, Hun sosyal hayatında umumi bir gelenek idi. Ancak misafire, saygı ifadesi olarak “güzel kadın” gönderme nezaketi, sadece, saygın ve üst rütbeli Hunlara karşı uygulanmakta idi.⁷⁶⁶ Bu davetsiz misafirlerin de aynı şekilde ağırlanması, misafire ne kadar önem verildiğini göstermektedir.

“Attila, bizi yemeğe davet etti. Biz de davete icabet ettik. Kapının eşiğinde tam Attila ile karşı karşıya durduk. Oturmadan önce, bunların örf ve adetleri gereği elimizde kadeh ile Attila’ya selam verdik. Verileni içtikten sonra yemek sırasında oturmamız gereken iskemlelere oturduk. Herkes yerine oturduktan sonra, önce Attila’nın önüne bir masa getirildi. Sonra diğer misafirlerin önüne de masalar konmaya başlandı. Üç veya dört adamın önüne bir masa kurulmuştu. Herkes kendi masasına konan yemekten yedi. İlk önce salona Attila’nın hizmetçisi bir tepsi et ile içeri girdi. Sonra da bize hizmet edenler ekmek ve yemek getirdiler, masalara koydular. Bize ve diğer barbarlara çok tatlı ve leziz yemekler getirildi. Diğer

⁷⁶² KB, b: 4520

⁷⁶³ Roux, **Türklerin Tarihi**, s. 139.

⁷⁶⁴ Yücel, **Türk İslam Bütünleşmesi**, s. 242.

⁷⁶⁵ Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hunları**, s. 38.

⁷⁶⁶ Christopher Kelly, **Attila Hunlar ve Roma İmparatorluğunun Çöküşü**, çev. Turhan Kaçar, İstanbul, Turkuvaz Kitapçılık, 2009, s. 175.

İskitlere ve bize gümüş tabaklarda, Attila'ya ise tahta tabakta et getirmişlerdi. Misafirlere altın ve gümüş kadehler verildiği halde, onun kadehi tahtadan idi. İlk porsiyonu yedikten sonra yine önceki gibi herkes ayağa kalkarak Attila'nın şerefine şarap içti. Bundan sonra tekrar yerimize oturduk. Masamıza başka yemek getirdiler. Bu yemeği yedikten sonra yine aynı şekilde içtik ve yerimize oturduk.”⁷⁶⁷ Anlatılan bütün bu olaylar, Hun/Türk konukseverlik anlayışından ileri gelen samimi bir hareketten başka bir şey değildir.

Bir Germen efsanesine göre, Attila, Burgundlarla yapılan bir savaşta binlerce askerinin yanı sıra oğlunu da kaybeder. Yüreği evlat acısıyla yanan Attila, sadık adamı Lüdigeri de kaybedince, yaralı bir arslan gibi kükremeye başlar. Onu bu halde gören Dietrich'in adamları onun ağır bir şekilde yaralandığını zannederler. Fakat Attila, misafirperverlik hukukuna o kadar bağlıdır ki, artık kendisine bağlı bulunan ve oğlunun katili olan Hagenin öldürülmesi karşısında mütehessir olur ve ağlamaktan kendini alamaz.⁷⁶⁸

Çin kaynağı Tsu-chih t'ung-chien'in verdiği bilgiye göre, “Çin imparatoru Wen, Köktürk Kağanı Tou-lan Kağan'a Ch'ang sun-sheng isminde bir elçi göndermişti. Elçi, aynı zamanda kağanın da eşi olan Prenses Ta-i'nin gizli faaliyetlerini kağana açıklayacak ve onu etkileyecekti. Fakat kağan elçi ile hiç ilgilenmedi ve ona, “biz misafirleri ülkemizde renklerine bakmadan değerlendiririz”⁷⁶⁹ dedi. Kağanın bu sözü, Köktürk konukseverlik anlayışına ışık tutması bakımından oldukça büyük bir öneme haizdir.

Çinli Budist rahib Zuan Zang, Batı Köktürk kağanı Tong yabguyu ziyareti sırasındaki izlenimlerini anlatırken, Köktürk konukseverlik anlayışını aksettiren bilgilere de yer vermiştir. Rahibin seyahatinden kısa bir pasajı aşağıdaki gibidir.

“Zuan Zang, Suyab şehrinde ava çıkmış olan Tong Yabgu ile karşılaşır. Kağan, rahibi görmekten memnun olur, iki-üç gün sürecek yokluğunda otağda kalması için davette bulunur. Davete icabet eden rahib, kağanın görevlendirdiği bir kişi tarafından otağa götürülüp yerleştirilir. Söylediği gibi Kağan, üç gün sonra döner ve Zuan Zangı çadırında kabul eder. Zuan zang, çadıra otuz adım kadar yaklaştığında kağan, çadırından çıkarak hacıyı karşılar ve nazikçe selamladıktan sonra içeri davet eder. Kağan, Zuan Zang için demirden, şilteli bir oturak getirtir. Kısa bir süre sonra içki ve müzik ister. Yanındakilerle birlikte içmeye başlar. Zuan Zang için ise üzüm şerbeti getirilir. Bir zaman sonra, önlerine daha çok et ve yiyecek serilir. Zuan Zang için, dini diyeteye uygun ekmek, pilav, süt, şeker, bal ve üzüm ikram edilir ve biraz daha üzüm şerbeti getirilir. Zuan zang, burada birkaç gün kalır. Gitme vakti gelince

⁷⁶⁷ Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hunları**, s. 48-49.

⁷⁶⁸ Eckhardt, **a.g.m.**, s. 153.

⁷⁶⁹ Taşağıl, **Göktürkler**, s. 51; Ayrıca bkz. A.mlf., “Çinli Diplomat Ch'ang Sun-sheng'in Göktürkleri Bölmek İçin Hazırladığı Raporlar”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, C. XXXI, S. 1-2, 1993, s. 428.

Kağan, daha uzun kalmasını ister. Fakat Zuan Zang, kağanın bu teklifini kabul etmez ve budanın izlerini aramak üzere Hindistan'a doğru yola revan olur.⁷⁷⁰ Hacımızın verdiği bu bilgiler, Köktürklerin konukseverlik anlayışlarını göstermesinin yanında misafirlerin inançlarına da ne kadar önem verip, saygı gösterdiklerini göstermektedir.⁷⁷¹

Töles boylarından biri olan Sir Tarduş Efsanesi'ne göre, "Sir Tarduşlar ortadan kaldırılmadan önce, obalarına gelen bir kişi, aç olduğunu söyleyerek yemek istedi. Ev sahibi gelen misafiri çadıra alarak yemek verdi."⁷⁷² Zira gelen bir tanrı misafiri idi, kabul etmemezlik olamazdı, Türk konukseverlik anlayışı böyle bir hareketi kabul edemezdi. Nitekim verilen bilgi de bu fikrimizi teyit eder mahiyettedir.

Uygurların düğün gelenekleri eski Türk misafirperverliğini yansıtmaları bakımından önemlidir.

Düğün törenlerinde, ev sahibi o gün, misafirleri bizzat kendisi karşılar, davetlilere çadırın önünde keçe yolluklar üzerinde rahatça oturabilecekleri yerleri gösterirdi. Yerlerini alan misafirler gerek sohbet gerekse yarışlar eşliğinde, gün boyu et yiyip, kımız içerek eğlenirlerdi. İsteyenler için ziyafet, kesintisiz gece de devam ederdi. Burada, şu hususu da belirtmekte fayda vardır: Davetliler arasında, kesinlikle itibarlı ve daha az itibarlı ayrımı yapılmazdı. Herkes dilediği yerde, dilediği şekilde keyfince eğlenirdi.⁷⁷³

400 yılında, Hoten'e gelen Çinli Budist keşiş Fa Hsien'in seyahat notlarında da Uygurların konukseverlik anlayışlarını görmek mümkündür. Keşiş, bu şehirdeki izlenimlerini anlatırken: "Hoten'in hemen her yerinde, misafir keşişler için yapılan keşiş evleri vardı. Bu evlerde, şehre gelen keşişlerin ne ihtiyacı varsa karşılanırdı. Şehrin hükümdarı, bizleri manastırda ağırladı ve her türlü ihtiyaçlarımızı da karşıladı."⁷⁷⁴ demektedir.

Çin elçisi Wang Yen-te'nin seyahat notları ile o döneme ait başka kaynakları da inceleyen Ho-ch'i Ch'ing, Turfan Uygurlarını kastederek: "Bu insanlar, açık gönüllü ve misafirperverdirler" demektedir.⁷⁷⁵ Ch'ing'in bu düşüncesinde ne kadar haklı olduğu, Fransa kralı Ludwig'in, 1253 yılında Moğollara gönderdiği Wilhelm Von Rubruk'un: "Uygurlar, elçileri özel mülklerinde ağırlarlar"⁷⁷⁶ şeklindeki kaydından çok daha iyi anlaşılmaktadır.

⁷⁷⁰ Kırilen, **Xuan Zang Seyahatnamesi**, s. 60-62.

⁷⁷¹ Yücel, **Türk İslam Bütünleşmesi**, s. 243.

⁷⁷² Mau-tsai, **a.g.e.**, s. 592; Ayrıca bkz. S. G. Klyashtorny, T. İ. Sultanov, **Kazakistan: Türkün Üç Bin Yılı**, çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2003, s. 134; S. G. Klyashtorniy, "Runik Abidelerde Kıpçaklar", çev. Eşref Bengi Özbilen, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 89, 1994, s. 38.

⁷⁷³ Almas, **a.g.e.**, s. 185; Ayrıca bkz. Taşağıl, **Eski Türk Boyları**, s. 39; Kırilen, **Göktürklerden Önce Türkler**, s. 67-68; Arsal, **a.g.e.**, s. 306.

⁷⁷⁴ Kürşat Yıldırım, "Fa Hsien'in Türkistan'da Seyahati", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. XV, S. 1, 2015, s. 49; Ayrıca bkz. Almas, **a.g.e.**, s. 232.

⁷⁷⁵ Almas, **a.g.e.**, s. 361.

⁷⁷⁶ Rubruk, **a.g.e.**, s. 72.

Sarı Uygurlar, misafir ağırlamayı çok severler. Bunlar misafirperver olduğu kadar anlayışlı ve samimidirler. Zira Müslüman misafirlerine, içki yerine çay ya da alkolsüz içeceklerden ikram ederlerdi.⁷⁷⁷

Uygurlar koyunun arka, sırt, kuyruk sokumuna “uç” adını verirlerdi. Örf’e göre, bu et parçası baş misafire ikram edilirdi.⁷⁷⁸ Eve gelen misafirler için de yemekler koyunun hep bu parçasından yapılırdı. Yemeği bu kısımdan yapmak misafir için büyük bir saygı gösterisi olarak kabul edilirdi.⁷⁷⁹

Karluk sosyal hayatında, misafire tatlı aşını yedirmek vazgeçilmez bir gelenektir. Bir Karluk, misafire sadece yemeğini tattırmakla kalmaz, şiddetli kış aylarında bile sofraya kurardı. Yemekte içecek olanlar için de kımız kabının üzerinde her zaman bir tas bulundururdu. Misafir, en güzel elbiseler giyilerek ağırlanırdı. Konuk ayrılırken getirdiği hediyelerden daha iyi hediyelerle uğurlanırdı.⁷⁸⁰

Bulgar kağanları sık sık halka ziyafetler verirlerdi.⁷⁸¹ Krum Yazıtı’nda, içme-yeme manasına gelen “eşme-deme” kelimeleri geçmektedir.⁷⁸² Yazıtıdaki bu kelimeler, Bulgar sosyal hayatındaki misafirperverlik anlayışına ışık tutması bakımından oldukça önemlidir.

Oğuzların başta gelen hasletlerinden biri de misafirperverliktir.⁷⁸³ İbn Fazlan, bu misafirperverlik hakkında dikkate şayan bilgiler vermektedir. Ona göre: “Müslüman bir kimse Türk arkadaşının yanına gelince arkadaşı onun için kubbeli bir çadır kurar, imkânı elverdiği nispette, ona koyun takdim eder, o da yenmek üzere koyunu keserdi.”⁷⁸⁴ Yine Oğuzlarda, “Bir Türk’ün yurdundan yabancı bir tüccar geçerken, ona, ben senin misafirinim, senin hayvanlarından ve paralarından şu kadarına ihtiyacım var derse, Türk istediklerini ona verirdi.”⁷⁸⁵

Kuman/Kıpçak dilinde, “yoldan geçen misafirlere armağan olarak çıkarılan yemek” manasına gelen “tuzgı”⁷⁸⁶ kelimesinin varlığı, diğer Türk toplumlarında olduğu gibi, Kuman/Kıpçaklarda da misafire ne kadar önem verildiğini göstermektedir.

İslâm kaynakları eski Türklerin misafirperverliklerinden sitayişle söz etmektedirler. Bu kaynaklardan Câhiz: “Türklerin elinde bir süre esir kaldım. Onlar gibi insana ikram ve

⁷⁷⁷ Eyüp Sarıtaş, **Sarı Uygurlar**, İstanbul, Selenge Yayınları, 2007, s. 113.

⁷⁷⁸ Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 261.

⁷⁷⁹ Ögel, **Türk Mitolojisi**, s. 371.

⁷⁸⁰ Salman, “**Türgiş ve Karluklarda**”, s. 195.

⁷⁸¹ Ögel, **Türk Kültürünün**, s. 293.

⁷⁸² Ögel, **Türk Kültürünün**, s. 293; Ayrıca bkz. Ahmetbeyoğlu, “**Madara Kaya**”, s. 44.

⁷⁸³ Sümer, **a.g.e.**, s. 78.

⁷⁸⁴ Fazlan, **a.g.e.**, s. 36-37.

⁷⁸⁵ Fazlan, **a.g.e.**, s. 37.

⁷⁸⁶ Laszlö Rasonyi, “Kuman Özel Adları”, **Doğu Avrupada Türklük**, yay. Haz. Yusuf Gedikli, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006, s. 255.

taltifte bulunanları görmedim.”⁷⁸⁷ derken; İdrisi, “Kırgız ülkesi, misafiri çok bir yerdir.”⁷⁸⁸ Yakut ise, “Türk hükümdarı, beni eti bol ekmeği az bir evde misafir etti”⁷⁸⁹ demektedir.

Kazak-Kırgız Türklerinin inancına göre, “Kazak-Kırgızların atası, “alaç” idi. Alaç’ın, altı oğlu vardı. Bunlar, babalarının ölümünden sonra malını aralarında bölüşürken, Konuk evi ile konuk aşını, alaç ailesinin ortak malı olarak bırakmışlardı. Bunun içindir ki konuk aşu ile konuk yatağı, bütün Kazakların ortak malıdır ve vermeyenden zorla alınır. Konuklara yemek, hayvanlarına yem ve ot vermek, Kazak-Kırgız töresine göre ikram değil, konuğun ata miras hakkıdır. Konuk aşu vermeyenler, misafir tarafından dava edilebilir. Bu âdete riayet etmeyenler ceza olarak at, ton vermeye mahkûm edilirler.”⁷⁹⁰

Kazak-Kırgızlarda görülen konuk aşının, boy hayatını devam ettiren Türk halklarının tamamında misafirin hakkı telakki edildiği anlaşılmaktadır.⁷⁹¹ Rus araştırmacı Seroşevski’ın araştırmalarına göre, “Kuzey Yakutlarda misafirin yatak ve yemek mukabilinde para teklif etmesi ev sahibine karşı hakaret olarak değerlendirilir. Bir Yakut seyahate çıkarken yanına hiçbir şey almaz. Çünkü gittiği her yerde kendisi için yatak ve yemek, hayvanı için ise ot bulabileceğinden emindir.”⁷⁹²

Yine Yakutların ne kadar konuksever bir topluluk olduklarını şu bilgilerde desteklemektedir: “Yakutlarda bir yolcuya yemek satmak utanç verici bir hareket olarak değerlendirilmektedir. En fakir insan bile yatak ve yemek karşılığında para almayı hakaret olarak algılamaktadır. Yakutlarda masaya yemek geldiğinde, o sırada orada bulunanların tamamı yemeğe davet edilir. Bir Yakut kış için hazırlamış olduğu eti çıkarıp yerken komşularını da davet etmek zorundadır. Destanlarda konuksever ev hakkında; oraya uğrayanlar beslenir, yorulanlar dinlenir, açlar doyar, zayıflar şişmanlar” denilmektedir. Yakut anlayışına göre, misafir gecenin veya günün her saatinde istediği eve girip çay içebilir, yemek yapabilir ve geceleyebilir. Ev sahibi, eğer geçerli bir mazereti yoksa hoşlanmadığı kişiyi bile evinden kovamaz. Yakutlar misafirlğe gitmeyi bir tutku derecesinde severler. Erkekler sadece kış aylarında bunu yaparlar. Evcimen kişileri; “öyle zenginler de var ki, hiçbir şey yapmazlar, sadece yerler, içerler. Hatta misafirlğe bile gitmezler.” diye eleştirirler.”⁷⁹³

Altay Türkleri hakkında bilgi veren Radlov, “burada, başka durum altında düşünülmesi bile mümkün olmayan bir misafirperverlik hüküm sürmektedir. Bir Altaylının

⁷⁸⁷ Cahiz, **a.g.e.**, s. 76.

⁷⁸⁸ İdrisî, **a.g.e.**’den naklen bkz. Şeşen, **a.g.e.**, s. 201.

⁷⁸⁹ Yâkut, **a.g.e.**’den naklen bkz. Şeşen, **a.g.e.**, s. 136.

⁷⁹⁰ Abdülkadir İnan, “Kazak-Kırgızlarda Yeğenlik Hakkı ve Konuk Aşu Meseleleri”, **Makaleler ve İncelemeler**, C. I, 2. Bsk., Ankara, TTK Yayınları, 1987, s. 290.

⁷⁹¹ İnan, “**Konuk Aşu Meseleleri**”, s. 290.

⁷⁹² Seroşevski, **a.g.e.**, s. 128; Ayrıca bkz. İnan, “**Konuk Aşu Meseleleri**”, s. 290-291.

⁷⁹³ Seroşevsky, **a.g.e.**, s. 127-128, 131, 136-137.

evine gelen bir misafir, sanki bir aile üyesiymiş gibi muamele görür. Aile yemeğe oturursa, misafir de oturur, herhangi bir çekince olmaksızın, onlarla birlikte yer, içer. Bu yüzden en küçük bir taahhüt altına girmiş sayılmaz. Eğer, eve gelen misafirin yolu uzaksa, kendisine yol için de yiyecek verilir” demektedir.⁷⁹⁴

Eski Türk geleneğinde yabancı birinin yemeğini yemenin veya yabancı birine yemek yedirmenin sonucunda insanlar arasında “tuz-ekmek hakkı” olduğuna inanılırdı. Bundan dolayı Türk töresinde sofrasında, yemek yediği ve iyiliklerini gördüğü kimsenin kendisi üzerinde bulunduğu kabul edilen hak ve duygusal borca “tuz-ekmek hakkı” denilirdi. Bunun yolu ise misafir ağırlamak veya misafir olmaktan geçerdi. Bu hak, dostluk, bağlılık, samimiyet, şükran ve misafirperverlik gibi değerlerin sembolleşmiş bir ifadesidir.⁷⁹⁵ Eski Türk sosyal hayatında böyle bir hakkın doğması ve gelişmesi, onların misafire ne kadar önem verdiklerini göstermesi bakımından önemlidir.

Eski Türklerde misafir, bir uğur işareti olarak kabul edilirdi. Bu nedenle, her ailenin misafir için bir misafir odası vardı. Bazen bununla da yetinilmez misafir için yeni bir çadır dikildiği de olurdu.⁷⁹⁶

Misafiri uğur sayan bir anlayışın, köklü bir geçmişe dayandığı şüphesizdir. Bunu görebilmek için, bir milletin, sosyal hayatını en canlı bir biçimde anlatan destanlara bakmak en doğru yoldur. Bu yolun başında ise, hiç şüphesiz Oğuz Kağan Destanı gelmektedir. Oğuz Kağan Destanı’na göre; “Oğuz, bir fermanla halka büyük bir toy vereceğini duyurdu. Bunun için, kırk masa koydurup, kırk sıra dizdirdi. Kağanlarının fermanını duyan halk, akın akın toya geldiler. Türlü türlü aşlar, şaraplar, tatlılar ve kımızlar yediler ve içtiler.”⁷⁹⁷ Bu tür toylar, bütün Türk destanlarının ana teması konumundadır. Dede korkut Hikâyeleri, toyları tasvir ederken, “Attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kesilir, tepe gibi et yığılır, göl gibi kımız sağılır” demektedir.⁷⁹⁸ Bu toyların ilkinin düzenleyen Oğuzun, “Bir kadının, erkeği avda veya askerde iken, evine bir misafir gelse, bu misafire iyi aş pişirip, eksikliğini gediğini gidermelidir”⁷⁹⁹ şeklindeki öğüdü konukseverlik anlayışlarının ne kadar ileride olduğunu gözler önüne sermektedir.

⁷⁹⁴ Radloff, *Sibiryadan*, s. 173; Ayrıca bkz. Aarsal, *a.g.e.*, s. 147.

⁷⁹⁵ Cihangir Doğan, “Kazak Türklerinde Konukseverlik ve Konuk Ağırlama”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 178, 2009, s. 191. Tuz ekmek deyimini hakkında daha fazla bilgi için bkz. Şükrü Elçin, “Tuz-Ekmek Hakkı Deyimi Üzerine”, *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara, TKAE Yayınları, 1966, s. 164-172. Ayrıca bkz. Mehmet Samsakçı, “Türk Kültür ve Edebiyatında Tuz ve Tuz-Ekmek Hakkı”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXXVI, 2007, s. 181-199.

⁷⁹⁶ Ögel, *Türk Kültürünün*, s. 315.

⁷⁹⁷ Bang, Arat, *a.g.e.*, s. 15-17; Ayrıca bkz. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 118; Gündüz, *a.g.e.*, s. 149.

⁷⁹⁸ Gökyay, *a.g.e.*, s. 32, 35; Ayrıca bkz. Ergin, *Dede Korkut*, s. 21, 24.

⁷⁹⁹ Gündüz, *a.g.e.*, s. 163.

Oğuz Kağan destanında olduğu gibi, Dede korkut Hikâyeleri de eski Türklerin misafirperverliklerini gösteren örneklerle doludur. Dede Korkut, “konuğu gelmeyen kara evler yıkılsa daha iyi”⁸⁰⁰ diyerek, misafirin eski Türk sosyal hayatında ne kadar önemli olduğunu ifade ederken, bu sosyal hayata uygun kadını da; “kadın odur ki; kırdan, yabandan eve bir misafir gelse, kocası evde olmasa, o, onu yedirir, içirir, ağırlar, azizler gönderir”⁸⁰¹ şeklinde tasvir etmektedir. Yine “Onun bebekleri yetişsin, ocağına bunun gibi kadın gelsin”⁸⁰² diyerek de anlamlı bir temennide bulunmaktadır.

Kutadgu Bilig’de eski Türk konukseverliğini aksettiren şu beyitlere rastlanmaktadır:

Yabancıнын kusurunu bağışla, onu yedir içir; ey bilge hâkim, misafire iyi davran.

Yabancıya karşı iyi davrananın yüzü güler; misafirlere iyi davrananın şöhreti yayılır.

Tuzu ekmeği bol tut, başkalarına ikram et; birinin ayıbını görürsen açma, üstünü ört.

Kumandan cömert, cesur, alçakgönüllü, sofrası açık ve soğukkanlı olmalı.

Adının namlı ve şöhretli olmasını dilerse, başkalarına tuz eklemek yedir...

Beylerin şöhretini iki şey büyütür: eşiğinde tuğu ve başköşesinde sofrası.

Eğer uzun ömür dilerse, cömert ol; başkalarından tuz ekmeği esirgeme.

Âlimlere karşı sert ve kaba bir dil kullanma; tuz eklemek yedir, saygı göster, hürmet et.

Yiyeceği, içeceği ve tuz ekmeği bol tut; iyi nam kazanırsın, mutluluk sana yar olur.

Arkadaş, kardeş, uzak ve yakın herkesin hakkını gözet, onları yemeğe davet et.

Dikkat et, herkese yiyecek ve içecek yetiştir; geciken varsa onu da yemeksiz bırakma.

Yemekte konuğun içeceğini eksik etme; biri biter bitmez diğeri hazır bulunsun.

Ziyafete davet edenlerin en iyisi, davete gitmeyip, başkalarını ziyarete çağırandır.⁸⁰³

Kâşgarlı Mahmud, eski Türklerin konuk anlayışına ışık tutan şu bilgileri vermektedir:

“İyi elbiseyi kendine, tatlı aş başkasına ayır; konuğu ağırla, ününü herkese yaysın. Bir konuk gördüğünde, onu uğur sayan ve düşünen kişiler gitti; bir karartı gördüğünde, onu konuk sanarak evini yıkan kötüler kaldı. Sana, yoksul ve perişan bir konuk gelirse, önüne hazır bulunan aş hemen getir, geciktirme. Konuk sana uğrayıp bir şey isterse, ona azıklık ver; konuk rahatsız olursa, beddua eder.⁸⁰⁴ Konuk gelirse, onu indir, konukla, yorgunluğu dinsin; arpa saman ver, atı güç bulup dinlensin.”⁸⁰⁵

⁸⁰⁰ Ergin, **Dede Korkut**, s. 16.

⁸⁰¹ Ergin, **Dede Korkut**, s. 18.

⁸⁰² Ergin, **Dede Korkut**, s. 18.

⁸⁰³ KB, B: 495, 496, 1328, 2274, 2320, 2553, 4279, 4350, 4537, 4649, 4652, 4653, 4669

⁸⁰⁴ DLT, I, s. 45, 85, 93, 274.

⁸⁰⁵ DLT, II, s. 316.

İslâmiyetin kabulüyle birlikte ortaya çıkan tasavvufî Türk tarikatlarına ait sayısız zaviye ve imaretler ile bunlar aracılığıyla yayılan hayır işleri de eski Türk misafirperverlik duygularının İslâm anlayışında yerini bulduğunun bir göstergesidir.⁸⁰⁶

Kısacası “Tanrı Misafiri” deyimini Türklerin konuklarına verdikleri önemi ve konukseverliklerini en güzel ifade eden bir deyim olarak varlığını günümüze kadar taşımıştır.

2.10. Bağımsızlığa Düşkün Olmak

Bozkırlı Türk için bağımsızlık her şeyden önce geliyordu. Bozkırlı hayat tarzına sahip olması da bu duyguyu besliyor ve yönlendiriyordu. İşte bu yüzden ki Türk tarihi tabiliği kabul etmeyen çeşitli Türk boylarının kurdukları devletleri devam ettirmek için verdikleri bağımsızlık mücadeleleri ile doludur.⁸⁰⁷ Eski Türklerde bağımsızlığın önemine dair tarihi kayıtlarla oldukça fazladır. Asya Hunlarında M.Ö. 55 yılında cereyan eden hadise dolayısıyla Çin yıllığı Ts’ien han-shu, Hun meclisinde Çin’in idaresini girmek tartışmaları sırasında yapılan şu konuşmayı nakletmektedir:⁸⁰⁸

“Bu olamaz! Bizler gelenekleri, cesaret ve güçlülüğü, kök ve temel olarak bir üstünlük ve bir onur meselesi olarak kabul ederiz. Başkasına bağlanıp, ona hizmet etmek aşağılıktır. Bizler at üzerinde yapılan savaşlar ile devletimizi derlemiş ve kurmuşuzdur. Mücadele için binecek atlarımız, korunacak toprağımız ve yürütülecek devletimiz, kavimler üzerinde şerefimiz var. Henüz savaşarak ölmesini bilen yiğitlerimiz var. Bugün iki kardeş, iktidarı ele geçirmek için savaşıyorlar. Neticede biri galip gelecektir. Bunlardan biri ölse bile, saygınlığı kalacak, onların oğulları ve torunları, her zaman devletlere hâkim olacaklardır. Çin gerçi bugün bizden güçlüdür. Fakat Hunları kendisine bağlayıp, diz çöktüremez. Bize ta atalarımızdan gelen devlet idaresini niçin bozalım? Çin’e bağlanarak, Çin’e niçin hizmet edelim? Bazı eski Hun hakanlarına kızdığımızdan dolayı, gülünç mü olalım? Biz, dirlik ve düzenimizi belki bu yolla bir süre kurabiliriz. Fakat yüzlerce kavim üzerindeki üstünlüğümüzü yeniden nasıl kuracağız?⁸⁰⁹ Bu vesika Hunların devlet, millet ve bağımsızlıklarına verdikleri önemi göstermesi bakımından büyük bir öneme sahiptir.⁸¹⁰

Shih lo, hükümdar olduktan sonra bir dizi icraatlarda bulunmuştu. Bunlardan biri de tüm ülke dâhilinde etnik kökeni ne olursa olsun herkesin "Hun" kimliği taşımasına dair

⁸⁰⁶ Turan, a.g.e., s. 29.

⁸⁰⁷ Yücel, *Türk İslam Bütünleşmesi*, s. 218; Ayrıca bkz. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 225.

⁸⁰⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 226; Ayrıca bkz. Yücel, *Türk İslam Bütünleşmesi*, s. 218.

⁸⁰⁹ Abdülkadir Donuk, “İlk Türk Milliyetçisi Çi-çi Tanhu”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, C. I, S. 3, 1987, s. 44-45; Ayrıca bkz. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, s. 144; Onat, Orsoy, Ercilasun, a.g.e., s. 55; De Groot, a.g.e., s. 165; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 226; Yücel, *Türk İslam Bütünleşmesi*, s. 218.

⁸¹⁰ Donuk, “Çi-çi Tanhu”, s. 44.

çıkardığı kanundur. İlk kez bir ülke vatandaşlığı fikrinin ortaya çıkması olarak niteleyebileceğimiz bu olay,⁸¹¹ milliyetçilik tarihinde son derece dikkate şayan bir hadisedir.

Po-po, Mete'nin de mensup olduğu T'u-ku boyuna mensuptu ve Liu Yüan Hai gibi, "liu" soyadını taşıyordu. Fakat o, bu soyadını kendi dilindeki şekline sokarak, "Ho-lien" olarak düzeltmiş, böylece Çinlileşmeyi reddederek milli değerlerine önem verdiğini göstermiştir.⁸¹²

Kutrigurlar, Bizans'a sık sık akınlar düzenliyorlardı. İmparator Justin bu saldırılara karşı koymak için 558 yılında Utigurlardan yardım istemişti. Fakat imparatorun isteği kabul edilir cinsten değildi. Çünkü o, Utigurlardan Kutrigurları tamamen yok etmelerini istiyordu. Utigur hükümdarı imparatorun bu isteğini yerine getiremeyeceğini şu sözlerle ifade etmiştir:

“Bizimle aynı dili konuşan, aynı elbiseleri giyen, aynı hayat tarzını paylaşan ve farklı hükümdarların yönetimi altında bulunsalar bile, aynı ırka mensup olduğumuz için akrabamız olan kardeş bir halkın, bütünüyle tenkil edilmesine kesinlikle razı değilim. Fakat bir daha size saldırmamaları için ellerinde bulunan atların tamamını toplayacağım.”⁸¹³

İşbara Kağan döneminde Çin, Türkleri tamamen yozlaştırmak maksadı ile halkı Çince konuşturmaya, Çinliler gibi giyinmeye, Çin adetlerini kabule teşvik ve mecbur etmek için zorlu baskısını arttırmıştı. Bu durum karşısında kağan, 585 yılında imparatora gönderdiği mektupta bu talepleri şöyle cevaplandırmıştır:

“Size bağlı kalacak, haraç verecek, kıymetli atlar hediye edeceğim. Fakat dilimizi değiştiremem, dalgalanan saçlarımızı sizinkine benzetemem, halkıma Çinli elbisesi giydiremem, Çin adet ve kanunlarını alamam, imkân yoktur, çünkü bu bakımlardan milletim fevkalade hassastır, âdeti çarpan tek bir kalp gibidir.”⁸¹⁴

Doğu Köktürk Kağanlığının 630 yılında Çin esaretine girmesi üzerine, asıl adı Chieh She-Shuai olan Kürşad adlı bir Türk tiginini,⁸¹⁵ Köktürk Kağanlığını yeniden bağımsızlığa kavuşturmak için 639 yılında 40 kişiden oluşan gizli bir ihtilal cemiyeti kurmuş ve ihtilalin yapılacağı uygun zamanı beklemeye başlamıştır. Nihayet bir mayıs günü Kürşad, İmparatorun o sıralarda henüz 11 yaşında olan oğlu Chin prensi Li Chih'in gece dışarıya çıkacağını haberini almış ve derhal adamlarına haber göndermiştir. Çünkü bekledikleri uygun zaman

⁸¹¹ Baykuzu, “Chao Devletleri”, s. 147.

⁸¹² Baykuzu, **Hun İmparatorluğu**, s. 189.

⁸¹³ Mangaltepe, **a.g.e.**, s. 38-39; Ayrıca bkz. Feher, **a.g.e.**, s. 29; İstvan Zimonyi, “Bulgarlar ve Ogurlar”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. II, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1059.

⁸¹⁴ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 103; Ayrıca bkz. Abdülkadir Donuk, “Gök-Türk Hakanlıkları”, **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987, s. 114.

⁸¹⁵ Bu kahraman Türk tiginine, Kürşad adı Nihal Atsız tarafından verilmiştir. Bu adın verilmesi hakkında bkz. Osman Fikri Sertkaya, “Kür Şad Adının Etimolojisi veya Türk Tarihinde Kür Şat Adlı Bir Kişi Var Mıdır?”, **Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi**, S. 14, 2014, s. 1-10.

buydu. Prens dışarı çıkarken oluşacak doğal kargaşadan ve kalabalıktan faydalanarak saray kapısından atlarla içeri girecek ve az ileride bulunan imparatorun özel odasına ulaşip onu öldürecek böylece Çin tahtını ele geçireceklerdi. O gece vakit yaklaştığında, Kürşad ve arkadaşları saldırı pozisyonu aldılar ve beklemeye başladılar. T'u-li Kağan'ın genç oğlu Ho-luo-ku da bu 40 kişinin içindeydi, ama hayatını riske atmamak için onu koruma altına almışlardı. Zira isyan başarılı olursa, onu kağan yapacaklardı. Fakat bu sırada hiç beklenmedik bir durum oluştu. Büyük bir fırtına koptu. Bu durumda dışarı çıkmak uygun olmayacağından prens dışarı çıkmaktan vazgeçti. Bundan haberleri olmayan Kürşad ve arkadaşları uzun bir süre kapıların açılmasını sessizce beklediler. Ancak artık neredeyse gün ışımak üzereydi. Üstelik durum ortaya çıkabilir, hiçbir şey yapmadan da isyanla suçlanıp öldürülebilirlerdi. Her iki durumda da yakalanacak ve cezalandırılacakları belliydi. O halde onurlu bir şekilde davranıp plandan vazgeçmeyeceklerdi. Böylece Kürşad'ın emriyle aniden harekete geçtiler, hız ve üstünlük sağlayacağına inandıkları atlarla kapıdan girerek baskın yaptılar. Ancak o gece prensi bile dışarı çıkarmaktan vazgeçiren rüzgâr o kadar şiddetliydi ki, attıkları okların hedefini bulamayacağı belliydi. O yüzden okları gelişigüzel atmaya başladılar. Savunma hattındaki muhafızlardan onlarcasını öldürdüler ve dört savunma hattını geçmeyi başardılar. Ancak sarayın kuzeyinde bulunan gözetleme kulesi sarayda bir takım hareketlilik gözlemlenmiş, belki de sesler duymuş, tehlikeli bir durum olduğunu burada konuşlanmış olan komutan Sun Wu-k'ai'ya haber vermişti. General tüm askerlerini toplayarak yardıma koştu. Kürşad ve arkadaşları Sun Wu-k'ai'nin birliğiyle göğüs göğüse çarpıştılar. Fakat Sun Wu-k'ai'nin askerlerinin sayısı onlardan çok fazlaydı. Hızlı düşünüp hızlı karar vermek durumundaydılar. Bütün bir birliğe karşı koyamayacaklarını anlayınca geri çekilmeye karar verdiler. En yakın Köktürk yerleşim yeri en fazla 100 km. kuzeydeydi. Eğer oraya kadar kaçabilirlerse boylarından yardım alabilirlerdi. Bunun üzerine imparatorun ve yakın hizmette bulunanların atlarının olduğu has ahıra girdiler. Seyisi öldürüp 20 kadar at çaldılar. Atlarla saraydan çıkmayı başaran Kürşad ve arkadaşları kuzeye doğru kaçmaya başladılar. Kürşad ve sayılarının ne kadar kaldığını bilemediğimiz arkadaşları kuzey Ma-fang Nehri'ne⁸¹⁶ vardıklarında kendilerini takip eden genaral Sun wu-k'ain tarafından yakalanarak öldürüldüler. Yalnız Ho-luo-ku, imparatorun emriyle öldürülmedi ve güneye sürgüne

⁸¹⁶ Kürşad ve arkadaşlarının, kuzeye doğru gitmek için Wei nehrini geçmeye çalıştıkları konusu neredeyse herkesin hem fikir olduğu bir konudur. Ancak bu konu, Baykuzu'ya göre problemlidir. Ona göre, Wei nehri sarayın güneyinde bulunmaktadır. Kuzeyde bulunan nehir ise Ma-fang nehridir. Dolayısıyla Kürşad ve arkadaşları, Wei nehrine doğru değil Ma-fang nehrine doğru kaçmışlardır. Bkz. Tilla Deniz Baykuzu, **Son Bilgiler Işığında Kürşad İsyanı**, Konya, Kömen Yayınları, 2016, s. 100.

gönderildi.⁸¹⁷ Her ne kadar bu isyan başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da Doğu Türklerinin bağrındaki bağımsızlık ve hürriyet ateşi sönmedi. Kürşad'ın adı, bağımsızlık ve hürriyet sembolü haline geldi ve o, özgürlük isteyen herkesin yüreğinde bir sembol olarak kaldı.⁸¹⁸

Kapgan Kağan, 695 yılında Çin'e bir elçi göndermiş ve bir dizi isteklerde bulunmuştur. Bu isteklerden en önemlisi, Çin hâkimiyeti altındaki eski Türk topraklarını ve Çin'in Feng, Sheng, Hsia, Shuo, Ling ve Tai gibi altı eyalette yaşayan Türk boylarını talep etmesi ve neticede bunları almasıdır.⁸¹⁹ Bu istek, Köktürklerin istiklale verdikleri önemi gösteren en önemli vesikadır.

Orhun Yazıtlarında, “Bilge Tonyukuk, ben kendim Çin ülkesinde doğdum (o sıralar). Türk halkı Çin'e tabi idi. Türk halkı hanını bulamadığı için Çin'den ayrıldı, han sahibi oldu. (Daha sonra) hanını bırakıp Çin'e yeniden tabi oldu. (Bunun üzerine) tanrı şöyle demiş: han verdim, hanını bırakıp tabi oldun. Tabi olduğun için tanrı “öl” demiştir. Türk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu.”⁸²⁰ Bu ifadeler, Köktürklerdeki şiddetli istiklal tutkusunun en bariz delilleridir.⁸²¹

Bilge Kağan, “Çin'in tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına aldanıp çok çok, Türk milleti, öldün; Türk milleti öleceksin”⁸²² derken, tabiliği ölümle bir tutmaktadır.

Yine Bilge Kağan, esaret dönemini anlatırken, istiklalin önemini belirten şu sözlerle seslenmiştir:

“Türk halkı şöyle demiş: illi millet idim, ilim şimdi hani, kime ili kazanıyorum der imiş. Kağanlı millet idim, kağanım hani, ne kağana işi gücü veriyorum der imiş. Öyle deyip Çin kağanına düşman olmuş. Düşman olup, kendisini tanzim ve tertip edemediğinden yine teslim olmuş.”⁸²³

⁸¹⁷ İsyân hazırlıkları ve isyan gecesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Baykuzu, **Kürşad İsyanı**, s. 84-103; Ayrıca bkz. Mau-tsai, **a.g.e.**, s. 198-199; Hüseyin Nihal Atsız, “Cihan Tarihinin En Büyük Kahramanı: Kür Şad”, **Orhun**, S. 6, 1934, s. 111-113; Chang, **a.g.t.**, s. 107-108; Togan, Kara, Baysal, **a.g.e.**, s. 25; Taşağıl, **Göktürkler**, s. 209-210; Gömeç, **Köktürk Tarihi**, s. 104-105.

⁸¹⁸ Almas, **a.g.e.**, s. 119.

⁸¹⁹ Ahmet Taşağıl, “Kapgan Kagan Devrinde Göktürk-Çin Münasebetleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, 65, 1990, s. 315; Ayrıca bkz. A.mlf., “Kapgan Kagan (692-716)”, **Belleten**, C. XVII, S. 218, 1993, s. 55-57.

⁸²⁰ Aydın, **Orhon Yazıtları**, s. 115; Ayrıca bkz. Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, s. 100; Ergin, **Orhun Abideleri**, s. 52.

⁸²¹ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 226.

⁸²² Ergin, **Orhun Abideleri**, s. 18; Ayrıca bkz. Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 21; Aydın, **Orhon Yazıtları**, s. 53; Ölmez, **a.g.e.**, s. 91.

⁸²³ Ergin, **Orhun Abideleri**, s. 21; Ayrıca bkz. Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, s. 33; Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 27.

Uygurlar, diğer bütün Türk boyları gibi, yalnız hür ve müstakil olarak yaşayabildikleri toprağı vatan saymışlardır. Bu şartlara uygun ortam bulunmadığı zaman, kendilerine yeni yurt aramışlardır. Kansu ve Turfan Uygur devletleri bunun en güzel delilidir.⁸²⁴

Peçenekler, hiçbir zaman hiç kimsenin buyruğı altına girmeyen ve doğalarında böyle bir şey bulunmayan bir halktır.⁸²⁵ Bağımsızlıklarına böylesi düşkün olan bu Türk zümresi, kardeş kavim olan Uz/Oğuzlarla birlikte Bizans ordusunda ücretli asker olarak görev yapmışlardır. Bu askerler, Türklere karşı yapılan savaşlarda kendi ırkından olan insanlarla savaşmamayı veya fırsat buldukça Bizans ordusunun harekât planlarını Türklere haber vermeyi kendileri için görev addetmişlerdir.⁸²⁶ Bu anlayışı 26 Ağustos 1071 Malazgirt Zaferi öncesinde ve 1116 yılı Konya Seferi sırasında yaşanan bu tarihi iki olayda görebiliriz:

Malazgirt Zaferi arifesinde, karşılarındaki ordunun kendileri ile aynı ırktan olduğunu anlayan bir kısım Peçenek ve Oğuz askerî, Selçuklular tarafına geçerek Bizanslıların planlarını onlara bildirmişlerdir.⁸²⁷ Bu geçişin milliyetçilik duygusu ile yapıldığı şüphesizdir.⁸²⁸

İmparator Aleksios'un, 1116 yılındaki Konya Seferi sırasında, Bizans ordusunda bulunan Peçeneklerden iki kişi Selçuklular tarafına geçerek Bizans komutanının ertesi gün hücumu hazırlandığını ve imparatorun da gelmekte olduğunu haber vermiş, bunun üzerine de Selçuklular bulundukları yeri değiştirmişler ve bu şekilde Bizans saldırısından kurtulmuşlardır.⁸²⁹ Bu isimsiz kahramanlar, bu hareketi yalnız milli duyguları ağır bastığı için yapmış olmalıdırlar.

Arap müellifi el-Câhiz, Türklerin özelliklerini sayarken, “Türkler sanat, ticaret, tıp, ziraat, geometri, meyvecilik ve ağaç yetiştirmek, binalar yapmak, kanallar açmak ve mal toplamakla meşgul olmadılar. Sadece, gaza yapmak, avcılık etmek, ata binmek, kahramanlarla çarpışmak, ganimet elde etmek, çeşitli memleketleri tanımakla meşgul olduklarından ve yaradılışları bu işler için müsait olduğundan bunları iyice sağlamlaştırdılar, bu konularda en yüksek dereceye ulaştılar”⁸³⁰ derken, onlardaki istiklal duygusunun da temelini vermektedir.

Radlov, Altay Türkleri için, “Altaylı esareti sevmez ve hürriyeti her şeyden üstün tutar. Hizmetçi sözünden o kadar nefret eder ki, bir hizmete girmektense açıktan ölmeye razıdır. Onun için hizmetçi sözünden daha ağır bir küfür olamaz. Emreden bir şahıs bir amir

⁸²⁴ Çandarlıoğlu, “Uygurlarda İnsani Değerler”, s. 122.

⁸²⁵ Attaleiates, a.g.e., s. 44.

⁸²⁶ Orkun, **Peçenekler**, s. 46-47.

⁸²⁷ Kurat, **Peçenek Tarihi**, s. 154 ; Ayrıca bkz. Attaleiates, a.g.e., s. 162.

⁸²⁸ Sümer, a.g.e., s. 90.

⁸²⁹ Kurat, **Peçenek Tarihi**, s. 230; Ayrıca bkz. Komnena, a.g.e., s. 489.

⁸³⁰ Cahiz, a.g.e., s. 82.

veya halkı idare eden muayyen bir adam değilse, Altaylı kendi idaresine karışılmasına katiyen tahammül edemez. Zenginin ailesine karışıp giden fakir kimse, kendisini onun bir uzvu sayar. O, zengin komşunun emredencesine söylenen taleplerini yerine getirmektense açlıktan ölmeyi tercih eder”⁸³¹ demektedir. Öyle anlaşıyor ki Türkler, değil başka bir devletin idaresi altında yaşamak, kendi içlerinde bile birine bağlı olmak istememişlerdir.

2.11. Saygılı Olmak

2.11.1. Büyüklere Karşı Saygı

İslâm öncesi Türklerin, büyüklerine ve yaşlılarına besledikleri muhabbet ve saygı, onların icraatlarında bariz bir şekilde kendini göstermektedir.⁸³² Kaynaklarda bu hususta oldukça fazla bilgi bulunmaktadır.

Tanhu Mete, M.Ö. 176 yılında Çin imparatoruna gönderdiği mektupta, “Eskiden olduğu gibi küçüklerin büyümesini, yaşlıların bulundukları yerlerde huzur içinde olmalarını temin etmek ve bu barış ve mutluluğu nesilden nesile devam ettirmek istiyorum”⁸³³ demiştir. Bu sözler ile Mete büyüklere karşı ne kadar saygılı olduğunu göstermiştir.

Hun veziri Chung-hang Yüeh, Hunların yaşlılara değer vermeme gibi bir geleneklerinin olduğunu söyleyen Çin elçisine, bu düşüncenin yanlış olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir:

“...Hunların başlıca uğraşlarının savaş olduğu açıktır. Yaşlı ve zayıflar savaşamadıklarından dolayı yiyecek ve içeceklerinin en iyisini güçlü ve sağlıklı olanlara vererek kendilerini güvence altına almış olurlar. Bu yolla baba oğul her biri karşılıklı olarak birbirlerini kollarlar. Bu durumda Hunların yaşlıları küçük gördüğü nasıl söylenebilir?”⁸³⁴ Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere Çinlilerin ileri sürdüğü gibi Hunların, yaşlılara değer vermemeleri ve onlara saygı göstermemeleri kesinlikle söz konusu değildir.

Asya Hunlarında günlük hayatta birbirleri ile karşılaşan iki insan birbirlerini “Hun selamı” ile selamlardı. Bu selamlama, attan inip ayak dizlerinden birisinin yere değdirilmesi

⁸³¹ Radloff, **Sibiryadan**, s. 172-173.

⁸³² Yücel, **Türk İslam Bütünleşmesi**, s. 176.

⁸³³ Otkan, **a.g.e.**, s. 71; Ayrıca bkz. Onat, Orsoy, Ercilasun, **a.g.e.**, s. 14; Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, s. 312; Baykuzu, **Hun İmparatorluğu**, s. 57.

⁸³⁴ Otkan, **a.g.e.**, s. 24; Ayrıca bkz. Onat, Orsoy, Ercilasun, **a.g.e.**, s. 17; Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, s. 359; De Groot, **a.g.e.**, s. 106; Gumilev, **Hunlar**, s. 46; Baykuzu, **Hun İmparatorluğu**, s. 61; Saadettin Gömeç, “Bir Hun Aksakalı: Chun-hang Yüeh”, VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, **Kongre Bildiri Kitabı**, C. IV, yay. Haz. Mustafa Özkan, Enfel Doğan, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2014, s. 475-481.

şeklinde gerçekleştirilirdi. Bu hareketle sevenler sevdiklerine derin bir saygı göstermiş oluyordu.⁸³⁵

Shih lo, hükümdar olduktan sonra, hâkimiyeti altındaki bölgeleri, köy köy, kasaba kasaba gezerek yaşlıları ziyaret etmiştir.⁸³⁶ Bu davranış onun büyüklerine karşı saygı dolu bir ortamda büyüdüğünün en büyük delilidir.

Attila'nın büyük oğlu ve veliahtı İlek, Priskos'un da iştirak ettiği meşhur ziyafette, sedirde babasından belirli bir uzaklıkta oturmuş ve sürekli olarak gözlerini yerde gezdirmiştir.⁸³⁷ İlek'in bu hareketi, şüpheş ki, babasına karşı olan saygısından ileri gelmiştir.

Köktürklerde küçükler, daima büyüklere saygı duyarlardı. Bu sebeple İşbara Kağan'ın oğlu Yung-yü-lü'nün de dediğı gibi, "büyük amcalar, kağan ailesinin büyüğü idiler" ve devlet içerisinde daima saygı görürlerdi"⁸³⁸ ki bunu aşağıdaki örneklerde de görmek mümkündür.

Çinli devlet adamı V. Ç'en tse-ang, imparator K'iao pu-k'üeye hitaben yazdığı dilekçede, "Çölün kuzeyinden gelip buraya girmiş olan Türkleri tek tek teselli ettim ve inceledim. Kısa süre önce sonsuz sıralar halinde gelip bağılıklarını bildirdiler; küçük çocuklarını taşıyor ve yaşlılarını beraberlerinde getiriyorlardı. Sayıları 20-30 bini geçti bile, ama yaraları vardı, çok bitkindiler e hepsi artık insana benzemiyordu; yolda açlıktan ölenler de çoktu"⁸³⁹ demektedir. Böyle bir durumda bile, yaşlıları kaderlerine terk etmeyip yanlarında getirmeleri, Köktürklerin yaşlılara duydukları sevgiyi ve saygıyı göstermesi bakımından anlamlıdır.

Çin kaynakları ünlü Köktürk komutanı Költigin'i, büyüklerine karşı gösterdiği saygı ve bağılıktan dolayı överler. Költigin, devlet içinde kendi gücü ne olursa olsun, Türk töresini bozmamış ve ağabeyi için çalışmış, devlet içinde kendine düşen görevi yapmış ve hiçbir zaman daha fazlasını istememiştir.⁸⁴⁰

Uygurların menşee efsanesine göre, Karakorum nehirleri arasında Tuğla ve Selenga adlarında iki nehir vardı. Bunlar Kamlancu denilen bir yerde birbiriyle birleşiyordu. Bu iki nehir arasında birbirine yakın iki ağaç vardı. Bu iki ağaç, iki dağın arasında yetişerek büyümüştü. Bir gün bu iki ağacın arasına gökten bir ışık inmişti. Bunun üzerine iki yandaki dağlar yavaş yavaş büyümeye başladılar. Bu durumu gören halk, hayretler içinde büyük bir saygı ile oraya doğru ilerlediler. Tam yaklaştıkları sırada, çok tatlı ve güzel müzik nameleri

⁸³⁵ Wolfram Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", **Türkiyat Mecmuası**, C. VII, S. 1, 1942, s. 168; Hüseyin Salman, "Eski Türk Devletlerinde Saygıve İtaat ile İlgili Davranışlar", **Kafalı Armağanı**, yay. Kor. Saadettin Gömeç, Ankara, Akçağ Yayınları, 2002, s. 175.

⁸³⁶ Baykuzu, "**Chao Devletleri**", s. 153.

⁸³⁷ Vaczy, **a.g.m.**, s. 100; Ayrıca bkz. Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hunları**, s. 48.

⁸³⁸ Ögel, **Türk Kültürünün**, s. 446.

⁸³⁹ Mau-tsai, **a.g.e.**, s. 490.

⁸⁴⁰ Ögel, **Türk Kültürünün**, s. 130; Ayrıca bkz. Gömeç, **Köktürk Tarihi**, s. 182.

duydular. Her gece buraya bir ışık inmeye ve ışığın etrafında da otuz defa şimşek çakmaya başladı. Başka bir gün de aynı yerde ayrı ayrı kurulmuş beş tane çadır gördüler. Bunların her birinde, birer çocuk oturuyordu. Her çocuğun karşısında da onları doyurmaya yetecek kadar içi süt dolu şişeler asılı idi. Çadırın zemini gümüşle kaplıydı. Bütün boyların beyleri ve halkları, bu garip şeyi görmek için oraya koşup gelmişlerdi. Bu müthiş manzarayı görünce saygı ile diz çöküp selam verdiler. Biraz sonra da çocukları alarak dışarı çıktılar. Onları besleyip büyötmeleri için sütannelere verdiler. Her zaman onlara saygılı davrandılar ve çeşitli ikramlarda bulundular. Çocuklar artık süt içme yaşını atlatıp, konuşmaya başlayınca, Uygurlardan anne babalarını sordular. Onlar da çocukları alıp o iki ağacın yanına götürdüler ve işte! Anne babanız dediler. Çocuklar ağaçları görünce tıpkı evladın ana-babasına gösterdiği saygıyı gösterdiler. Ağaçların karşısında diz çöküp, yer öptüler. Bu hareket üzerine dile gelen ağaçlar, “güzel huy ve iyi özelliklerle bezenmiş çocuklar, böyle olurlar ve ana babalarına bu şekilde saygı gösterirler. Ömrünüz uzun, adınız ünlü ve şöhratiniz de devamlı olsun” dediler.⁸⁴¹ Bu efsanede, evlatların anne-babalarına saygılı olmalarının öğütlenmesi, Uygurların büyüklere karşı olan saygılarını göstermesi bakımından önemlidir.

Uygurlara ait bir yazmada, “kendimden büyüklere karşı geldim, onları hakir gördüm ve onlara karşı koydum”⁸⁴² denilerek, saygısızlık pişmanlıkla dile getirilmektedir.⁸⁴³

IX. yüzyıldan kalma Uygurca bir fal kitabında, “evin oğlu babasına anasına öfkelenerek kaçıp gitmiş. Sonra yine düşünmüş, geri gelmiş. “Anamın öğüdünü alayım, babamın sözlerini dinleyeyim diye geri gelmiş”, der. Öylece biliniz: bu fal iyidir”⁸⁴⁴ denilmektedir. Falda bile büyüklere karşı saygının işlenmesi, Uygurların bu konudaki hassasiyetlerini göstermektedir.

Oğuzlarda saygı duyulduğunu gösteren en önemli davranışlar arasında selam verme ve el öpme gelmektedir.⁸⁴⁵ Selam şekli destanlarda “baş indirip bağır basmak”,⁸⁴⁶ yani başı eğerken bağıra yani göğsün üst kısmına eli bastırmaktan ibaretti.⁸⁴⁷ El öpme figürü, küçüklerin büyüklerin ellerini öpmeleri şeklinde tezahür etmektedir.⁸⁴⁸ Saygı ile ilgili diğer

⁸⁴¹ Ögel, **Türk Mitolojisi**, s. 74-75; Ayrıca bkz. Gömeç, **Türk Destanları**, s. 208-209; Cüveyni, **a.g.e.**, s. 103; Gökalp, **Türk Medeniyeti**, s. 91-92; Almas, **a.g.e.**, s. 175-176; İzgi, **Uygurlar**, s. 102-103.

⁸⁴² Arat, **Eski Türk Şiiri**, s. 312.

⁸⁴³ Yücel, **Türk İslam Bütünleşmesi**, s. 177.

⁸⁴⁴ Tekin, **İrk Bitik**, s. 33.

⁸⁴⁵ Sümer, **a.g.e.**, s. 381; Ayrıca bkz. A.mlf., “Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler”, **DTCF Dergisi**, C. XVII, S. 3-4, 1959, s. 440.

⁸⁴⁶ Gökyay, **a.g.e.**, s. 52; Ayrıca bkz. Ergin, **Dede Korkut**, s. 41; Sümer, **a.g.e.**, s. 381; A.mlf., “**Destani Mahiyetteki Eserler**”, s. 440.

⁸⁴⁷ Salman, “**Eski Türk Devletlerinde Saygı**”, s. 179.

⁸⁴⁸ Gökyay, **a.g.e.**, s. 148; Ayrıca bkz. Ergin, **Dede Korkut**, s. 133; Sümer, **a.g.e.**, s. 381; A.mlf., “**Destani Mahiyetteki Eserler**”, s. 441.

bir davranış şekli, attan inip el kavuşturup selam vermedir.⁸⁴⁹ Bütün bu bilgiler göstermektedir ki, Oğuzlarda insanlar birbirlerine karşı bilhassa büyüklerine karşı oldukça fazla saygılı idiler.

Eski Türklerde her boyda kendisine danışılan tecrübeli ihtiyarlar bulunuyordu ki bu husus destanlarımıza da yansımıştır.⁸⁵⁰ Uygurca Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz Kağan'ın yanında Uluğ Türük adında her şeyini danıştığı bir veziri vardı.⁸⁵¹ Farsça Oğuz Kağan destanında ise Oğuz Kağan, cihan hâkimiyetine çıktığı zaman ordusunda Kara Sülüg adlı ihtiyar bir bey bulunuyordu. Bu bey, Oğuz ve ordusuna birçok konuda yol göstermiştir.⁸⁵² Yaşlıların tecrübelerinden faydalanılması ve sözlerine kulak verilmesi, her halde onlara karşı gösterilen saygıdan ileri geliyordu.

Kuman/Kıpçaklarda çekirdek aile dışında kalan dedeye "öbüge", nineye ise "aba" veya "ebe" denilmektedir.⁸⁵³ Ailenin en büyükleri olarak telakki edilen bu kişilerin, "ini" adı verilen torunlara varıncaya kadar aile fertleri üzerinde söz hakkı vardı. Bunlar ayrı ayrı evlerde yaşantılarını sürdürseler bile, sağ oldukları müddetçe sözleri her zaman dinlenen ve saygınlıklarını muhafaza eden kişilerdi.⁸⁵⁴

Kırgız Han'ı Kökütey'in oğlu, babasına aş vermeye karar vermiş, bu sebeple her tarafa davetçiler göndererek, kâfir Müslüman herkesi bu merasime davet etmiştir. Davetliler toplandıktan sonra, merasimi idare etmek üzere nüfuzlu bir şahıs tayin edilmişti. Bu merasimi idare etmek, önce Manas'a teklif edilmiş, fakat o, "yaşça büyük olan ve cennetin kapısını kapamış Han Koşay varken", merasimi idare etmek bana düşmez demiştir.⁸⁵⁵ Bu sözler Manas'ın büyüklerine ne kadar saygılı olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

Kırgız edebi metinlerine göre Kırgızlarda, dostluk ve saygı üzerine ilk davranış iki kişinin kucaklaşmasıdır. Daha sonra başka bir davranış şekli kol kavuşturma şeklinde kendini göstermektedir. Ancak kolların göğüste mi? göbek üzerinde mi kavuşturulduğu açık değildir. Burada komşu Oğuz boylarından bir etkilenme söz konusu ise kolların göbek üzerinde kavuşturulması şekli düşünülebilir. Tabiatı ile bu hareket sevilen-sayılan bir kişiye bir büyüğe veya bir kahramana karşı yapılmaktadır.⁸⁵⁶

⁸⁴⁹ Salman, "Eski Türk Devletlerinde Saygı", s. 179.

⁸⁵⁰ Yücel, *Türk İslam Bütünleşmesi*, s. 178.

⁸⁵¹ Bang, Arat, *a.g.e.*, s. 29; Ayrıca bkz. Gündüz, *a.g.e.*, s. 153.

⁸⁵² Togan, *Oğuz Destanı*, s. 23-24; Ayrıca bkz. Gündüz, *a.g.e.*, s. 67-68.

⁸⁵³ Safran, *a.g.e.*, s. 55; Ayrıca bkz. Grönbech, *a.g.e.*, s. 149.

⁸⁵⁴ Safran, *a.g.e.*, s. 55; Ayrıca bkz. Gökbek, *a.g.e.*, s. 182-183.

⁸⁵⁵ Abdülkadir İnan, "Manas Destanında Aş-Yoğ Merasimi", *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, 2. Bsk., Ankara, TTK Yayınları, 1987, s. 123-124; Ayrıca bkz. Ögel, *Türk Kültürünün*, s. 286.

⁸⁵⁶ Salman, "Eski Türk Devletlerinde Saygı", s. 177-178.

Radlov, Altaylıları komşularından ayıran en önemli özelliklerden birinin, yaşlılara karşı gösterdikleri saygı ve kendinden büyük olana karşı besledikleri itaat hissi olduğunu belirtmektedir. Ona göre çocuklar, bilhassa huzurda iken, saygıdan ana ve babalarının adlarını anmaya cesaret edemezlerdi.⁸⁵⁷

Seroşevski, “Yakutlarda oymak meclislerinin birçok kararları beni şaşırtmaktaydı; fakat daha yakından incelediğimde, bu kararların hepsinin temelinde bireye karşı derin bir saygı ve eşitlik ilkesine uyma çabası gördüm”⁸⁵⁸ diyerek, Yakutlardaki saygı anlayışına ışık tutmaktadır.

2.11.2. Yöneticilere Karşı Saygı

İslâm öncesi Türkler, büyüklerine olduğu gibi, yöneticilerine de saygılı davranmışlardır. Bu vasıflarını kaynaklarda pek çok örnekte bulabiliyoruz. Örneğin:

Köktürk Kağanlığında ziyaretçiler, saygı ifadesi olarak hakanın ayağını öperlerdi.⁸⁵⁹ Aşırı saygı diyebileceğimiz bu davranış şeklinde, halktan herhangi bir vatandaşın devlet başkanına karşı sadakat ve bağlılığı vurgulanmış oluyordu.⁸⁶⁰

“Dokuz Oğuz halkı, hükümdarı görünce secdeye kapanırdı.”⁸⁶¹ Köprülü Kütüphanesi numara 1623’deki mecmuanın 209b-210b yaprakları arasında verilen bu bilgi, Uygurların yöneticilerine karşı duydukları saygıyı göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Hazarlar hükümdarlarına son derece saygı gösterirlerdi. Hakanın huzuruna çıkan, onun önünde eğilerek yere kapanır ve kağan yaklaşmasına izin verene kadar belli bir mesafede beklerdi.⁸⁶² Hakan, halka çok nadir gözükür ve o da ancak kendisini bir mil geriden takip eden ordunun refakatinde olurdu.⁸⁶³ Yolda onu gören herkes hemen önünde secdeye kapanır, o geçinceye kadar da başını kaldırmazdı.⁸⁶⁴ Hakana saygı gösterme geleneği sadece Hazarlar arasında değil, komşu halklar arasında da yaygındı. Hazarlara savaş açıldığı zaman, hakan bizzat düşman ordularının karşısına çıkar ve onu gören düşman ordusu hakana karşı duydukları saygıdan dolayı savaşmaktan vazgeçerek geri dönerlerdi.⁸⁶⁵ Hazarlarda devlet

⁸⁵⁷ Radloff, *Sibiryadan*, s. 171-172; Ayrıca bkz. Aarsal, *a.g.e.*, s. 146.

⁸⁵⁸ Seroşevski, *a.g.e.*, s. 175.

⁸⁵⁹ Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, s. 87; Ayrıca bkz. Salman, “Eski Türk Devletlerinde Saygı”, s. 176.

⁸⁶⁰ Salman, “Eski Türk Devletlerinde Saygı”, s. 176.

⁸⁶¹ Köprülü Kütüphanesi Numara 1623’deki Mecmuanın 209b-210b Yaprakları arasındaki Türklerle ilgili kısmın tercümesinden naklen bkz. Şeşen, *a.g.e.*, s. 91.

⁸⁶² İstahrî, *a.g.e.*, s. 201; Ayrıca bkz. Havkal, *a.g.e.*, s. 303; Artamonov, *a.g.e.*, s. 524; Dunlop, *a.g.e.*, s. 114.

⁸⁶³ Kazvîni, *a.g.e.*’den naklen bkz. Şeşen, *a.g.e.*, s. 151; Ayrıca bkz. Artamonov, *a.g.e.*, s. 524.

⁸⁶⁴ Fazlan, *a.g.e.*, s. 82; Ayrıca bkz. Kazvîni, *a.g.e.*’den naklen bkz. Şeşen, *a.g.e.*, s. 151; Artamonov, *a.g.e.*, s. 524.

⁸⁶⁵ Havkal, *a.g.e.*, s. 304; Ayrıca bkz. İstahrî, *a.g.e.*’den naklen bkz. Şeşen, *a.g.e.*, s. 160; Artamonov, *a.g.e.*, s. 525; Dunlop, *a.g.e.*, s. 114.

başkanına gösterilen bu aşırı saygının bir din ve inançla ilgili olup olmadığı tartışılabilir ancak bu davranış eski Türk geleneklerinde çok sık görülen bir harekettir. Bu durum bize Hazar kağanlığında yönetenle yönetilen arasında belirli bir saygının var olduğunu göstermektedir.⁸⁶⁶

İbn Fazlan, İtil Bulgarlarının hükümdarlarına gösterdikleri saygı hakkında şu bilgileri kaydetmiştir: “Hepsi kalpak giyerler. Hükümdar ata seyissiz tek başına biner. Gezerken yanında muhafız bulunmaz. Sokaklardan ve çarşıdan geçerken herkes ayağa kalkar. Kalpaklarını çıkarıp koltuklarının altına alırlar. Hükümdar geçince tekrar başlarına giyerler. Aynı şekilde hükümdarın huzuruna giren herkes; küçük veya büyük, hatta çocukları ve kardeşleri bile onu gördükleri zaman kalpaklarını çıkarıp koltuklarının altına alırlar. Sonra, başlarıyla selam verip otururlar. Daha sonra kalkıp, hükümdar oturmayı emredinceye kadar ayakta dururlar. Onun önünde oturan herkes diz çökerek oturur. Kalpağını koltuğundan çıkarmaz. Huzurundan çıkıncaya kadar saklar. Yanından ayrıldıktan sonra tekrar giyer.”⁸⁶⁷

Hudud el-Âlem adlı eseri yazan ancak kimliği bilinmeyen müellifine göre, “Yağma ülkesinde yaşayan alt sınıflardan ve soylulardan herkes hükümdarlarına çok saygı gösterirdi.”⁸⁶⁸

Kırgızların hayatını çok güzel bir şekilde tasvir eden Ebû Dülef, “Kırgız hükümdarları halkın derdiyle ilgilenir, onlar da ona saygı gösterirlerdi” demektedir.⁸⁶⁹

Oğuzlar, idarecilerine karşı son derece bağlı ve saygılı insanlar idi.⁸⁷⁰ Bu saygı davranışı, “hükümdar veya diğer büyük bir şahsa hitap edileceği zaman hürmet makamında diz üstü çöküp söz söylenmesi” şeklinde tezahür etmekte idi.⁸⁷¹

2.11.3. Kutsal Alanlara Saygı

İslâm öncesi Türkler atalarına ait hatıraları kutsal saydıkları için mezarlarına karşı yapılan saldırıları en ağır şekilde cezalandırmışlardır.⁸⁷² Bu cezayı çeşitli olaylar da görmekteyiz.

Pers kralı Darius, M.Ö. 513 yılında Trakya üzerinden Karadeniz bölgesinde yaşayan İskitlere karşı harekete geçmiştir. Anadolu üzerinden harekete başlayan Darius, İstanbul Boğazı’nı geçerek Trakya’ya ulaşmış, buradan da hareketle, İskitya içlerine doğru ilerleyerek Ten Nehri üzerinden İtil Nehri istikametinde ilerlemeye başlamıştı. Pers ordusunun üzerlerine

⁸⁶⁶ Salman, “Eski Türk Devletlerinde Saygı”, s. 176.

⁸⁶⁷ Fazlan, a.g.e., s. 58.

⁸⁶⁸ Minorski, a.g.e., s. 50; Ayrıca bkz. Kurulay, a.g.t., s. 76.

⁸⁶⁹ Barthold, Kırgızlar, s. 40; Ayrıca bkz. A.mlf., Orta Asya Tarihi, s. 206.

⁸⁷⁰ Sümer, a.g.e., s. 78; Ayrıca bkz. Barthold, Orta Asya Tarihi, s. 275.

⁸⁷¹ Orkun, Oğuzlara Dair, s. 89.

⁸⁷² Kültür Atlası, s. 200.

doğru geldiğini duyan İskitler, onların önünden sürekli doğuya doğru çekildiler ve nihayet İskitlerin savaş yapmaya karşı gösterdikleri isteksizlik Dariusun sabrını taşıınca İskit kralı İdanthysos'u tahrik ederek savaşa ikna edebilmek için ona şu sözlerle meydan okudu:

“Ey garip adam, yapabileceğin başka iki şey varken, niçin sürekli kaçıyorsun? Eğer kendini bana karşı koyabilecek kadar güçlü sayıyorsan ona göre davran, kaçmayı bırak, savaşa gir; yok eğer kendini daha aşağı görüyorsan, yine sürekli yürümekten vazgeç; efendine haraç olarak toprak ve su getir, huzuruma çık” diye haber gönderdi, onun bu haberine İskit kralı mağrurane bir şekilde şöyle bir cevap verdi:

“İranlı, işte benim kanaatim: beni hiç kimse ne korkutabilir ne de önünden kaçmaya zorlayabilir. Senden kaçtığım da yok: şimdiye kadar yapmış olduğum şey, barış zamanında da her zaman yaptığım şeydir. Neden hemen savaşa girmiyorum onu da sana açıklayayım: Bizim ne kentimiz var ne de bir tek dikili ağacımız ki elden gitmesin ya da yakılıp yıkılmasın diye korkup hemen savaşa girelim. Ama eğer siz illede savaşmak istiyorsanız bizim atalarımızın mezarları var; onları bulun, onlara el kaldırın o zaman görürsünüz, mezarlarımız için savaşıyor muyuz, savaşmıyor muyuz?”⁸⁷³ Bu sözler İskitlerin kutsal alanlara duydukları saygıyı göstermesi açısından başka bir söze gerek bırakmamaktadır.

Vuhuanlar M.Ö. 74 yılında Mete'nin eskiden kendilerine yaptıklarının öcünü almak için Hun hükümdar mezarlarına saldırmışlardır. Bunu duyan Hunlar çok sinirlenmişler ve 20.000 kişi ile harekete geçerek, bu ön Moğol kavmini bir kez daha ağır bir yenilgiye uğratmışlardır.⁸⁷⁴ Bu bilgi göstermektedir ki Hunlar aile mezarlarına büyük bir değer vermişlerdir.⁸⁷⁵

Attila, 442 yılında Bizans'a karşı büyük bir sefer düzenlemiştir. Bu seferin nedeni, Hun hükümdar ve beylerine ait mezarların, Hristiyan papazlar tarafından soyulmasıdır.⁸⁷⁶ Bu bilgiden de anlaşılacağı üzere Attila, kutsal alanlara saygısızlığı kesinlikle kabul edilemez bir hareket olarak görmüş ve bu saygısızlığı yapan kişiyi koruyan Bizans'a karşı savaş açmıştır.

Hazarlar hükümdarlarının mezarlarına büyük saygı göstermişlerdir. Mezarın yanından yaya olarak geçen herkes mezarın önünde eğiliyor, atın üzerinde ise attan inip, mezar tamamen görünmez hale gelinceye kadar tekrar atına binmiyordu.⁸⁷⁷

Kutadgu Bilig'de saygı ile ilgili şu beyitler yer almaktadır:

⁸⁷³ Herodotos, **a.g.e.**, s. 346-347; Ayrıca bkz., Seyfî, **a.g.e.**, s. 98-99; Memiş, **a.g.e.**, s. 48-51; Grakov, **a.g.e.**, s. 62.

⁸⁷⁴ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, s. 204; Ayrıca bkz. Onat, Orsoy, Ercilasun, **a.g.e.**, s. 44; De Groot, **a.g.e.**, s. 149; Orkun, **Hunlar**, s. 45; Gumilev, **Hunlar**, s. 166; Baykuzu, **Hun İmparatorluğu**, s. 107.

⁸⁷⁵ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, s. 204.

⁸⁷⁶ Orkun, **Attila ve Oğulları**, s. 25; Sinor, “Hun Dönemi”, s. 262; Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hunları**, s. 12.

⁸⁷⁷ Havkal, **a.g.e.**, s. 304; Ayrıca bkz. İstahrî, **a.g.e.**, s. 201; Artamonov, **a.g.e.**, s. 525; Dunlop, **a.g.e.**, s. 114.

...beyine karşı gelme, onu büyük bil, ona hürmet et.

Kendin her vakit hürmet görmek istersen, ey yükselen insan, başkalarına da hürmet et.

Büyükler muhteremdir, bu dünya kanunudur; büyük gelince ayağa kalk.

Küçüğün büyüğe hürmet etmesi gerekir; büyük de küçüğe aynı şekilde davranmalı.

Büyükleri büyük bil, sözlerine hürmet et; onlar da sana güler yüzle ve iyi davranırlar.

Sen kendine hürmet edilmesini istersen, başkalarına hürmet et, ey yumuşak huylu.

Büyüklerle saygı göster, hürmette kusur etme; böylece sen de yükselirsin...

Âlimlere karşı sert ve kaba bir dil kullanma; tuz ekmek yedir, saygı göster, hürmet et.

Hükümdar halkın büyüğüdür; ona her türlü saygıyı göstermek gerekir.

Âlimleri ağırla, ne derlerse yap; ...hükümlerine itiraz etme, önlerinde hürmetle eğil.⁸⁷⁸

2.12. Mekânsal Temizlik

İslâm öncesi Türklerdeki mekânsal temizlik anlayışını ev (çadır) ve çevre olmak üzere iki başlık altında inceleyebiliriz.

2.12.1. Ev (Çadır) Temizliği

Ev temizliğini, çadır veya ev temizliği, yatak-yorgan temizliği ve kap-kacak temizliği olarak üçe ayırabiliriz.

2.12.1.1. Ev (Çadır) Temizliği

İslâm öncesi Türk toplulukları, hem konar-göçer bir hayat tarzı yaşamışlar, hem de yerleşik hayata geçerek bu hayatın gereklerini layıkıyla yerine getirmişlerdir. Kaynaklarda her iki hayat tarzında da temizliklerine çok dikkat ettikleri bilgisi yer almaktadır. Kanaatimize göre, temizlik düzen ile birleştiği zaman gerçek anlamını bulur. Zira ne kadar temiz olunursa olunsun, yaşanılan ortam dağınık ise, yapılan temizlik kendini göstermez.⁸⁷⁹ Nitekim eski Türkler, yaşadıkları mekâna, yani çadır ve evlerine ayrı bir önem vererek içerisini düzenli ve temiz tutmaya çalışmışlardır.

Oğuzca “çadır: çadır”⁸⁸⁰ demek olan “çadır”, temizliği kaynaklarda hak ettiği yeri bulmuştur. Nitekim Oğuz Kağan, “her kim ki, kendi evini temiz tutabilirse, memleketi ve ülkeyi de hırsızdan, yalancıdan temizleyebilir; hatun kişinin kocası, ava veya askere gittiğinde

⁸⁷⁸ KB, b: 4085, 4150, 4153, 4154, 4176, 4281, 4304, 4350, 4996, 5552

⁸⁷⁹ Yücel, “Doğu Avrupa Türklerinde Temizlik”, s. 343.

⁸⁸⁰ DLT, I, s. 406.

evini düzenli ve süslü tutması gereklidir” demiştir.⁸⁸¹ Oğuz Kağan’ın oğullarına verdiği nasihatlar arasında yer alan bu sözlerden, Türklerdeki temizlik anlayışının ne kadar köklü bir geçmişe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynaklarda her bakımdan mütevazı olduğu belirtilen Attila’nın çadırının temiz olduğu belirtilmektedir. Nitekim Macar Kralı IV. Laszlo’nun saray papazı Simon Kezai, “Attilanın çadırının temiz” olduğunu belirtmektedir.⁸⁸² Bu örnekler bize Avrupa Hunlarının yaşadıkları mekânın temiz olmasına dikkat ettiklerini göstermektedir.

İbn Fazlan, “İtil Bulgarlarının, kubbeli çadırda oturduklarını, yalnız hükümdarın çadırının diğerlerinden daha büyük olduğunu” belirtmektedir.⁸⁸³ Burada kubbeli çadır kelimesi ile keçe kaplı kubbeli yuvarlak çadır ifade edilmek istenmiştir. Bu çadırların en değerlileri, zirvede birleşen uzun ağaç dilmelerle inşa edilip, üstten dumanın çıkması için bir delik bırakılanları idi.⁸⁸⁴ Nitekim Kuman/Kıpçaklar tarafından da kullanılan ve “cater”⁸⁸⁵ adı verilen bu tür çadırlar, yemek kokularının çadırın içine sinmemesi ve kötü kokuların çadırın dışına çıkmasını sağlamaktaydı.⁸⁸⁶

İslâm öncesi dönemde Türkler, çadırlarının temizliği için süpürge kullanmışlardır. Nitekim Kuman/Kıpçakların, “siburtchi”⁸⁸⁷ adı verilen süpürgeleri vardı. Kaynaklarda, genelde süpürgelerini çalı-çırpı, tahta ve demirden yaptıkları görülmektedir.⁸⁸⁸ O dönemde, süpürge kullanılmış olması, Kuman/Kıpçakların temizliğe verdikleri önemi gösteren en büyük delildir.

Eski Türklerin, tuvaletlerini çadırlarının dışına yaptıkları bilinmektedir. Nitekim bugün hâlâ Anadolu’da tuvaletleri dışarıda olan evler bulmak mümkündür.⁸⁸⁹ Fakat Kuman/Kıpçakların yerleşik hayata geçtikten sonra, evlerinin içerisine de tuvaletler yaptırdıkları bilinmektedir. Evin bu kısmına, “aurex” demişlerdir.⁸⁹⁰ Bu dönemde, batılların evlerinin ve saraylarının içine pislediklerini⁸⁹¹ göz önüne alırsak, İslâm öncesi Türk topluluklarının yaşadıkları mekânın temizliğine ne kadar önem verdikleri apaçık gün yüzüne çıkmış olur.

⁸⁸¹ Gündüz, **a.g.e.**, s. 162-163.

⁸⁸² Eckhardt, **a.g.m.**, s. 166.

⁸⁸³ Fazlan, **a.g.e.**, s. 59.

⁸⁸⁴ Fazlan, **a.g.e.**, s. 59; Ayrıca bkz. Yücel, “Doğu Avrupa Türklerinde Temizlik”, s. 344.

⁸⁸⁵ Safran, **a.g.e.**, s. 111.

⁸⁸⁶ Yücel, “Doğu Avrupa Türklerinde Temizlik”, s. 344.

⁸⁸⁷ Safran, **a.g.e.**, s. 109.

⁸⁸⁸ Yücel, “Doğu Avrupa Türklerinde Temizlik”, s. 345.

⁸⁸⁹ Yücel, “Doğu Avrupa Türklerinde Temizlik”, s. 345.

⁸⁹⁰ Safran, **a.g.e.**, s. 107.

⁸⁹¹ Gömeç, **Türk Kültürünün**, s. 86.

İslâm öncesi Türk toplulukları, çadırlarının temiz ve düzenli olması için, yiyecek ve giyeceklerini muhafaza etmişlerdir. Nitekim Kuman/Kıpçalar bu tür ihtiyaçlarını muhafaza ettikleri dolapları “sünduc”⁸⁹² olarak adlandırmışlardır. Eski Türklerde böyle bir uygulamanın var olması, onların yaşadıkları yerlerin düzenli ve temiz olmasına özen gösterdiklerine delil teşkil etmektedir.

Rus seyyah Nikolay Latkin, “Yakutların evlerinin çok temiz olduğunu” belirtmektedir. Nitekim Yakutlar, evlerindeki şöminelerin temizliğine çok dikkat ederlerdi. Öyle ki, evlenecek olan gençler, evlenmek istedikleri kızın evlenilip evlenilmeyeceğine, kızın evindeki şöminenin temizliğine bakarak karar verirlerdi.⁸⁹³ Evlenilecek kızda, “temiz olması” gibi bir özelliğin aranması, Yakut Türklerinin, dolayısıyla eski Türklerin, temizlik anlayışlarının ulaştığı yeri göstermesi açısından çok anlamlıdır.

2.12.1.2. Yatak-Yorgan Temizliği

Eski Türkler, yatak ve yorganlarını çadırın içerisinde bir kenarda muhafaza etmekteydiler. Yünden yapılan bu tür eşyalar, günlük olarak kullanıldığı için, her yıl bahar aylarında yıkanarak temizlenmekteydi.⁸⁹⁴ Nitekim Kuman/Kıpçaklar, bunların üzerlerini “köşegen”⁸⁹⁵ denilen bir örtü veya tül ile örtüyorlardı. Bundan maksat onların düzenli ve temiz kalmasını sağlamaktı. Bu ise Kuman/Kıpçakların, yatak-yorgan temizliğine son derece riayet ettiklerini göstermesi bakımından önemlidir.

2.12.1.3. Kap-Kacak Temizliği

Temizliklerine son derece düşkün olan eski Türkler, kap-kacak temizliği hususunda da çok titizdiler. Nitekim Wei Shi 97’den bildirildiğine göre, Yüeban hükümdarı Juan-Juan ülkesini ziyareti sırasında kadınların yemekten sonra kapları yıkamak yerine dilleriyle yaladıklarını görünce ziyaretini keserek derhal ülkesine dönmüştü.⁸⁹⁶ Yüeban hükümdarının bu hareketinden, eski Türklerin kap-kacak temizliğine çok önem verdikleri anlaşılmaktadır. Zira böyle bir tepkiyi ancak kap-kacak temizliğine düşkün olan insanlar gösterebilir.

Arkeolojik araştırmalar neticesinde gün yüzüne çıkarılan kalıntılardan, kapların çok eskimediği ve temizlendiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu tür eşyaların her zaman temiz

⁸⁹² Yücel, “Doğu Avrupa Türklerinde Temizlik”, s. 345; Ayrıca bkz. Safran, a.g.e., s. 108.

⁸⁹³ Seroşevsky, a.g.e., s. 103.

⁸⁹⁴ Yücel, “Doğu Avrupa Türklerinde Temizlik”, s. 345.

⁸⁹⁵ Safran, a.g.e., s. 108.

⁸⁹⁶ Eberhard, Çin’in Şimal Komşuları, s. 100; Ayrıca bkz. Tezcan, a.g.m., s. 33.

tutuldukları, genelde su, kil ve külle temizlendikleri görülmektedir.⁸⁹⁷ Bu durum, eski Türklerin kap-kacak temizliğine verdikleri önemi göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Eski Türklerin, içme suyu ile temizlik suyunu taşımak için ayrı ayrı kovalar ve sürahiler kullandıkları bilinmektedir.⁸⁹⁸ Kuman/Kıpçaklar, suları kovalarla taşırlarken,⁸⁹⁹ Sarkeldeki kitabelerde "asıç: testi, kap", şeklinde geçen testilerle de Hazarların suyu taşıdıkları anlaşılmaktadır.⁹⁰⁰ Kâşgarlı Oğuzca "kova" kelimesinin bugünkü anlamda yani "kova"⁹⁰¹ olarak adlandırıldığını ve aynı işlemi gördüğünü söylemektedir. Ayrıca ağaçtan yapılan ve kulplu kupa olarak tanımlanan bardak (bardac) bugünkü kullanımdan farklı olarak suyu muhafaza etmek için kullanılıyordu.⁹⁰² Divanda "asegnek" su içilen testi, ağaçtan oyulan su kabı yani "bardak"⁹⁰³ olarak var olduğunu görüyoruz. Yine Oğuz dilinde "idiş: tas, bardak, kap, tencere"⁹⁰⁴ ile; "çanak: kap, kacak"⁹⁰⁵ şeklinde geçen eşyalar her zaman temiz tutulmuşlar; genelde su, kil ve külle temizlenmişlerdir.⁹⁰⁶

Taşıma amaçlı kullandıkları kova ve bakraçların çok olması İslâm öncesi Türk topluluklarının kap-kacak temizliğine verdikleri önemi göstermektedir.

2.12.2. Çevre Temizliği

İslâm öncesi dönemde Türkler, yaşadıkları çevrenin temiz olmasına özen göstermişlerdir. Nitekim Priskosa atfen Jordanes, Hun ülkesinde bir yerleşim yerini tasfir ederken; "Tisia, Tibisia ve Tircica nehirlerini geçtikten sonra, Attila'nın da ikamet ettiği köye geldik. Köy, tahta surlarla çevrilmişti. Bunlar parlıyordu. Bunların yapısı öyle güzeldi ki, dikkatli birisi tahtaların birleştiriliş tarzını zorlukla anlayabilirdi. Uzun bir çevreyle ayrılmış, yemek odaları görülebiliyordu. Her türlü dekorla düzenlenmiş sütunlar vardı" demektedir.⁹⁰⁷ Bu tasvirden Hun yerleşim yerlerinin düzenli ve temiz olduğu fikrini edinebiliriz.

Bizans kaynağı Simokattes, Köktürklerin, kendi ülkelerinde salgın hastalık nedir bilmemekle övündüklerini belirtmektedir.⁹⁰⁸ Bilindiği üzere, salgın hastalıklar çevre

⁸⁹⁷ Yücel, "Doğu Avrupa Türklerinde Temizlik", s. 346.

⁸⁹⁸ Yücel, "Doğu Avrupa Türklerinde Temizlik", s. 346.

⁸⁹⁹ Safran, a.g.e., s. 115.

⁹⁰⁰ Yücel, "Doğu Avrupa Türklerinde Temizlik", s. 346.

⁹⁰¹ DLT, III, s. 237.

⁹⁰² Safran, a.g.e., s. 116.

⁹⁰³ DLT, III, s. 367.

⁹⁰⁴ DLT, I, s. 73.

⁹⁰⁵ DLT, I, s. 84.

⁹⁰⁶ Yücel, "Doğu Avrupa Türklerinde Temizlik", s. 346.

⁹⁰⁷ Ahmetbeyoğlu, "Tarihçi Jordanes", s. 75.

⁹⁰⁸ Mangaltepe, a.g.e., s. 16; Ayrıca bkz. Karoly Czegledy, **Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçü**, çev. Erdal Çoban, İstanbul, Özne Yayınları, 1998, s. 84.

kirliliğine bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Köktürk ülkesinde salgınların yaşanmaması, onların temiz bir çevreye sahip olduklarını göstermektedir.

Fa Hsien, 400 yılında geldiği Hoten’de, halkın her ayın dördüncü günü şehrin sokaklarını sulayıp süpürdüklerine şahit olmuştu.⁹⁰⁹ Budist Fa shie-ning’in verdiği bu bilgidен Uygur ülkesinde insanların çevre temizliğine özen gösterdikleri anlaşılmaktadır.

İslâm kaynakları, Türk şehirleri hakkında bilgi verirken, mahalle aralarının yani cadde ve sokakların çok temiz olduğunu belirtmektedirler.⁹¹⁰ Nitekim Mukaddesî, Hazar ve Bulgarlardan bahsederken, Hazarın o zamana kadar gördüğü şehirlerin en geniş ve temiz olduğunu belirtmektedir.⁹¹¹ Ayrıca, Hazarların mezarların üzerine sönmemiş kireç attıkları bilinmektedir.⁹¹² Bu bilgiler, Hazarların son derece temiz bir çevreye sahip olduklarını göstermektedir.

Yakut Türklerinin, Elley-Onohoy Destanı’na göre, Onohoy’un Elle’yi bulması için gönderdiği adamları, “bembeyaz, gümüş gibi, her tarafı nakışlarla süslü bir otağ görmüşlerdi. Etrafta, düzenli bir daire halinde ahırlar, ağıllar, çitler gördüler. Duman tütüyordu, her taraf temizlenmiş, pırıl pırıldı. Avluda çit boyunca, yeşil köknar ağaçları dizilmişti. Köknarların gövdelerinin alt tarafları temizlenmişti. Köşede kayın kabuğundan yapılmış, büyük ve bembeyaz bir kımız kovanı vardı.”⁹¹³ Destandaki bu tasvirden, Yakut Türklerinin çevre temizliğine son derece önem verdikleri anlaşılmaktadır.

İslâm öncesi dönemde Türkler, temizliğe verdikleri önemi, şahıs ve yer adlarında da göstermişlerdir. Nitekim Attila’nın hatununun ismi, “temiz hükümdar” demek olan, “arıkan” idi⁹¹⁴ Türkçede; “temiz, mukaddes, güzel meziyetli” anlamına gelen “arığ” ismi, çok fazla geçmektedir.⁹¹⁵ Bu cümleden olarak, Sabar Kağanı Balak’ın ölümünden sonra yerine geçen dul eşinin adı da, “boğarık”, yani, “boğ-bug: reis, lider, kumandan; arık-arığ: temiz, asil” idi.⁹¹⁶ “arığ” kelime kökünden türetilen kadın adı, özellikle Uygurlarda çok daha fazla görülmektedir.⁹¹⁷ Yer isimlerinden Hazarların ilk başkenti olan “Sarkel”⁹¹⁸ ve İtil’in diğer adı

⁹⁰⁹ Yıldırım, “Fa Hsien’in”, s. 50; Ayrıca bkz. Almas, **a.g.e.**, s. 247.

⁹¹⁰ Yücel, “Doğu Avrupa Türklerinde Temizlik”, s. 348.

⁹¹¹ Makdisî, **Ahsan-el-tekâsim**’den naklen bkz. Şeşen, **a.g.e.**, s. 176.

⁹¹² Fazlan, **a.g.e.**, s. 81.

⁹¹³ Seroşevsky, **a.g.e.**, s. 28.

⁹¹⁴ Gyula Nemeth, “Hunların Dili”, **Attila ve Hunları**, der. Gyula Nemeth, trc. Şerif Baştav, Ankara, DTCF Yayınları, 1982, s. 192.

⁹¹⁵ Nemeth, **a.g.m.**, s. 192.

⁹¹⁶ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 153.

⁹¹⁷ Laszlö Rasonyi, “Türklükte Kadın Adları”, **Doğu Avrupa’da Türklük**, yay. haz. Yusuf Gedikli, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006, s. 315.

⁹¹⁸ Peter B. Golden, “Hazar Dili”, **TDAY Belleten**, 1971, s. 157; Ayrıca bkz. Togan, **a.g.m.**, s. 398; Osman Karatay, “Karadeniz’de İlk Ruslar ve Şarkel’in İnşası”, **Belleten**, C. XXXIV, S. 269, 2010, s. 71.

el-Beyza'nın manası, "ak/beyaz kale" demektir.⁹¹⁹ Kuman/Kıpçaklara ait "surbar-surbar"yanın bir anlamı da, "dış görünüşü güzel", yani, "temiz" idi.⁹²⁰ Bu isimlerden de anlaşılacağı üzere, eski Türkler şahıs ve yerlere, "temiz" anlamına gelen isimler verecek kadar temizliklerine düşkünlüler.

Eski Türklerin temizliğe verdikleri önem, Kutadgu Bilig'de de çok güzel işlenmiştir.

Bu beylik mukaddestir, temizlik ister; halkın da temiz ve uyanık olmasını ister.

Bey takva sahibi ve temiz olmalı; aslı temiz olan daima temizlik ister.

İnsan temiz olmayan şeyleri suyla yıkayıp temizler, su kirlenirse o nasıl temizlenir

Tanrı temizliği sever, temizlik ile insan iyi ad kazanır.

İçkinin kıl, tüy ve çerçöpten korunması için içkici sakalsız ve temiz bir insan olmalı.

Her bakımdan kendini temiz tut; bu beyler temizdir ve temiz şeyleri severler.

Evini barkını çok temiz ve pak tut; bu sana mutluluk getirir, ey eli açık ve cömert.

Evin barkın, sofrası ve tabakların temiz, odan minderlerle döşeli olmalı.

Kimin boğazı ve üstü başı temiz olursa; onun üzerinden bütün günahlar gider.⁹²¹

Divanü Lûgat-it Türk'te de eski Türklerin temizlik anlayışlarını aksettiren, oldukça fazla kelime yer almaktadır. Yukarıda verdiğimiz örneklere ilave olarak, şu örnekleri de verebiliriz:

*"er sogundu: adam sidikten ve buna benzer şeylerden temizlendi; Ew süprüldi: ev süpürüldü; Uragut başın sukındı: kadın başını yıkadı; uragut yüzün yıplattı: kadın yüzünün kıllarını iple aldırdı;"*⁹²² *er saç yülidi: adam saç yülüdü, tıraş etti; Er suwda yundu: adam suda yundu, yıkandı; kız saçın taradı: kız saçını taradı."*⁹²³

Codex Cumanicus'ta da Eski Türklerin temizlik anlayışlarını gösteren örneklerden bazıları şunlardır:

"Ahça: akça, beyazca; Ah, ak: ak, beyaz; Us-et: çimmek, yıkanmak; İssi su: sıcak sulu hamam; Yuvun(ur): yıkanmak."⁹²⁴

Turfan harabelerinde bulunan Eski bir Türk şiirinde:

"kirlenen elbiselerin kirini, su ile yıkamak gerek"⁹²⁵ şeklinde bir mısranın yer alması da, İslâm öncesi Türklerin temizlik anlayışlarını göstermesi bakımından önemlidir.

⁹¹⁹ Togan, **a.g.m.**, s. 398. El-beyza'nın, İtil'le değil de Şarkel'le aynı şehir olduğu hakkında bkz. Karatay, "**Şarkel'in İnşası**", s. 75.

⁹²⁰ Yücel, "**Doğu Avrupa Türklerinde Temizlik**", s. 349.

⁹²¹ **KB**, b: 1960, 1985, 2108, 2856, 2917, 4109, 4536, 4645, 5351.

⁹²² **DLT**, II, s. 152, 153, 231, 385.

⁹²³ **DLT**, III, s. 66, 90, 260.

⁹²⁴ Grönbech, **a.g.e.**, s. 3, 4, 84, 207, 236.

⁹²⁵ Arat, **Eski Türk Şiiri**, s. 267.

Şair Genceli Nizami'nin, "Türklük" deyimini, çeşitli anlamları yanı sıra, "temizlik" manasında kullanması⁹²⁶ da dikkate şayandır.

Yerleşim alanı olarak, bilhassa su kenarlarını seçen bir milletin, pis olması düşünülemez. Bu cümleden ve yukarıda verdiğimiz bilgilerden hareketle İslâm öncesi Türk topluluklarının temiz olduklarını ve temizliğe oldukça fazla önem verdiklerini söyleyebiliriz.

2.13. Vatan Sevgisi

Eski Türklere göre, topraksız bir devlet düşünülemezdi. Halk toprağı, toprak da halkı tamamlayarak bir devlet meydana getirirlerdi.⁹²⁷ Bu yüzden olsa gerek, kültür tarihçimiz B. Ögel, "vatan sevgisinin temeli, insan ile toprak arasındaki duygular ve ilişkilerdir" demektedir.⁹²⁸

Eski Türk tarihinde, vatani için hayatını ortaya koyarak, tarihte iz bırakan birçok kahraman bulunmaktadır. Bu kahramanlardan biri de Şıraaktır. Şıraak, tek başına koca Pers ordusunu ortadan kaldırarak destan yazmıştır. Onun bu kahramanlığı, Türkistan Türkleri arasında efsaneleşerek günümüze kadar gelmiştir. Efsaneye göre:

"Eski zamanlarda, Sır Derya sahillerinde yaşayan Sakaların başına ağır bir külfet gelmiş. Pers Kralı Darius, Türkistan'ın mümbit topraklarını istila etmek için, sayısız askerler ile Amu Derya'yı geçmiş. Bunu duyan Saka ileri gelenleri, çadırlarında toplanmış ve düşmana nasıl karşı gelmek gerektiğı konusunda istişare etmeye başlamışlar. Bu sırada toplantının yapıldığı çadırın önüne bir adam gelmiş ve Saka ileri gelenleri ile görüşmek istediğini bildirmiş, izin verilince, çadıra girmiş ve orada bulunanlara kendini tanıtmış ve şöyle demiş: Adım Şıraak, at çobanıyım. Ülkemizin büyük bir tehlike ile karşı karşıya olduğunu duydum. Eğer ben öldükten sonra, aileme sahip çıkıp, onları himaye ederseniz, tek başıma gidip, Pers ordusunu yok edebilirim. Saka ileri gelenleri, bu durum karşısında çok şaşırılmış ve onun bu teklifini kabul etmişler. Bunun üzerine Şıraak, koynundan çıkardığı hançerle, orada kendi kulaklarını ve burnunu kestikten sonra, karnını da birkaç yerden keserek, kanlar içerisinde çadırdan çıkıp, düşman ordusunun bulunduğu yere doğru yol almış. Şıraak, kanlar içerisinde perişan bir halde, Pers Kralı Darius'un ikametgâhına gidip, kendisiyle görüşmek istemiş. Muhafızlar, onu Darius'un huzuruna çıkarmış. Darius, Sakaların ülkesine ihanet edenleri böyle cezalandırdıklarını bildiğı için, Şıraak'a güvenmiş ve onu dinlemeye karar vermiş. Şıraak, Darius'a şöyle demiş: "Ey padişahların padişahı yüce Darius, ben size olan hayranlığım ve

⁹²⁶ Resulzade, a.g.e., s. 179.

⁹²⁷ Ögel, *Türk Kültürünün*, s. 433.

⁹²⁸ Ögel, *Türk Kültürünün*, s. 423-424.

sadakatimden dolayı, böyle bir akıbeta uğradım. Ben aslında bizim hakanımıza sizin, dünyanın en büyük padişahı olduğunuzu, ordunuzun da dünyanın yenilmez ordusu olduğunu söyleyerek teslim olmayı teklif etmiştim. Ancak Sakalar beni vatan hainliği ile suçlayarak böyle cezalandırdı. Canımı zor kurtararak, size hizmet edebilmek için geldim. Lütfen benim Sakalardan intikam almama yardım ediniz.” Darius Şırak’a, sana nasıl yardım edebilirim? Diye sormuş. Şırak ise, şöyle demiş: “Yüce padişahım, sönmez ateş ve mukaddes su namına sana yemin ederim ki, Sakalar şu anda çok kötü durumda, onlar bu geceden başlayıp, çadırlarını sökerek çoluk çocuklarıyla sizin asla ulaşamayacağınız gizli bir yere göç etmeye karar verdiler. Ben o gizli yerin neresi olduğunu biliyorum. Siz oraya, onlardan önce vararak hepsini birden yok edip, tüm Turan ülkesini ele geçirebilirsiniz. Eğer arzu ederseniz, ben onların gideceği yere kestirme yoldan sizi götürmek istiyorum, bu sefer için, yedi gün gerek. Siz ordunuzu, yedi günlük yiyecek ve içeceklerle hazırlayın”. Uzun zamandır savaştan yorgun düşen Darius’a, Şırak’ın teklifi cazip gelmiş, o, Renasibet adlı komutanı ordusunun başına getirerek, sefer hazırlıklarını tamamlayıp Şırak’ın kılavuzluğunda sefere çıkmaya karar vermiş. Böylece Şırak koca Pers ordusunu peşine takarak, uçsuz bucaksız çölün içine doğru yol almış. Seferin birinci günü, ordu seyrek otlaklıklardan geçmiş. İkinci günü çölün havası değişmeye başlamış. Artık bitkiler de görülmemeye başlamış. Seferin üçüncü günü, ordu ateş gibi sıcak ve susuz çölün içine girmiş. Askerler aşırı derecede susayarak, yanındaki suları da içip bitirmiş. Dördüncü ve beşinci gün derken ordu içinden çıkılması imkânsız çöle girmişler. Ve nihayet atlar susuzluktan telef olurken, askerler de yorgun ve bitkin düşerek ölmeye başlamış. Durumun vahametini gören komutan Şırak’ı yanına çağırmış ve ona çok kızarak, ne zaman Sakaların saklandığı yere varacağını sormuş. Şırak, gayet temkinli bir halde çok az kaldığını sadece iki gün sonra menzile ulaşacağını söyleyerek, komutanı sakinleştirmeye çalışmış. Seferin yedinci günü gelmiş, fakat Pers ordusunun çoğu, açlık ve susuzluktan telef olmuş. Nihayet komutan, kandırıldığını anlamış ve Şırak’a şöyle demiş: “Sen bizi kandırdın, nerede bu Sakalar? Etrafımız hep çöl, bu çölde atın ayağı, kuşun da kanadı yanar. Artık bizim ne suyumuz ne de yiyecek yemeğimiz var. Ne öne ne de arkaya gidebiliyoruz. Sen bizim yüce padişahımızı nasıl kandırırsın?” Şırak, amacına ulaştıktan sonra ordu komutanına büyük bir galibiyetin verdiği gururla şöyle demiş: “ben, tek başıma koca orduyu yendim. Böylece, canımdan çok sevdiğim milletim ve ülkemi, büyük bir felaketten kurtardım. İşgalci Pers ordusunu helak ettim. Buranın her tarafı, yedi günlük çöl yolu. Hiçbiriniz buradan sağ çıkamazsınız. Açlık ve susuzluktan kalanlarınız da öleceksiniz. Benim kanım da buraya dökülecek ama olsun vatanım ve milletim sağ olduktan sonra, bunun hiçbir önemi yok”. Şırak’ın bu sözleri, komutanın yüreğine neşter gibi saplanmış. Korku ve şaşkınlık içerisindeki

komutan kılıcını çekerek kendilerini bu felakete sürükleyen Şırak'ı orada öldürmüştür.”⁹²⁹ Böylesi bir vatanseverlik anlayışı karşısında, kalem susmakta, sözler kifayetsiz kalmaktadır.

Yine başka bir örneğimiz Asya Hunlarından Mete tahta çıktığında, doğu komşuları olan Tunghular, en güçlü çağını yaşıyorlardı. Mete'nin tahta çıktığını duyunca, Hun ülkesine bir elçi gönderdiler ve Mete'den babası Teoman'ın günde binli koşan atını istediler. Bunun üzerine Mete kurultayı toplayarak devlet ileri gelenlerine fikirlerini sordu. Onlar istenilen bu atın Hunlar için değerli bir at olduğunu ve verilmemesi gerektiğini söylediler. Fakat Mete “nasıl olur da bir atı komşu bir devletten üstün tutabiliriz” diyerek atı Tunghu elçisine teslim etti. Bundan cesaret alan Tunghular yeni bir elçi gönderdiler. Elçi bu kez de Mete'nin çok sevdiği karısını istedi. Mete yine kurultayı toplayarak ne yapılması gerektiğini sordu. Bu ahlâksız istek karşısında sinirlerine hâkim olamayan devlet adamları derhal Tunghulara saldırmayı teklif ettiler. Mete gayet sakin bir şekilde “nasıl olur da bir kadını komşu bir devletten üstün tutabiliriz” diyerek sevgili karısını bizzat kendi eliyle elçiye teslim etti. İsteklerinin derhal yerine getirildiğini gören Tunghular daha da cesaretlenerek yeni bir elçi daha göndererek bu defa da iki ülke arasında bulunan ve Hunlara ait olan çorak bir toprak parçasını istediler. Mete bundan önce olduğu gibi yine kurultayı topladı ve onlara bu konudaki düşüncelerini sordu. Atını ve karısını veren hükümdarın bunu da vereceğini zanneden bazı devlet adamları “boş bırakılan bu çorak toprak parçası işe yaramaz bir yerdir, dolayısıyla verebiliriz” diye cevap verdiler. Bunu duyan Mete hiddetlenerek “vermek mi? Hem de devletin temeli olan toprağı ha? Asla!” dedi ve bu fikre sahip olan bütün devlet adamlarını öldürttü. Sonra da etrafındakilere bağırarak “at ile kadın kendi şahsi malım idi. Bu sebeple onları verdim. Toprak devletin malıdır. Devletin malını başkasına kim verebilir” dedi.⁹³⁰ Mete'nin bu sözleri, vatanseverlik duyguları tarihinde çok eski bir hadise olarak müstesna bir ehemmiyet arz etmektedir.⁹³¹

Mete'den yıllar sonra, yine bir Hun hükümdarı, Çin elçisine, vatan topraklarından bir karış dahi veremeyeceğini söylemiştir. Şöyle ki: M.Ö. 8 yılında, Çin imparatoru, elçisi aracılığıyla, Hun hükümdarından, başka yerlerde çok az rastlanan, çadır ve araba direklerinin yapıldığı ağaçlar ile ok yapmaya yarayan en uygun ağaç çeşitleri ve ok yeleklerinde kullanılan kartal tüylerinin bulunduğu Hunlara ait bir arazi parçasını istemiş, hükümdar da ben babamın

⁹²⁹ Varis Abdurrahman Çakan, **Orta Asya Türk Tarihine Giriş**, Ankara, Binyıl Yayınevi, 2015, s. 72-74.

⁹³⁰ Ligeti, **a.g.m.**, s. 32; Ayrıca bkz. Onat, Orsoy, Ercilasun, **a.g.e.**, s. 6-7; Otkan, **a.g.e.**, s. 65-66; Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, s. 158-163; Baykuzu, **Hun İmparatorluğu**, s. 42; Deguignes, **a.g.e.**, s. 150-151; De Groot, **a.g.e.**, s. 73-75.

⁹³¹ Turan, **a.g.e.**, s. 103.

eski topraklarını elden çıkarmaya cesaret edemem diyerek, bu teklifi kesin bir dille reddetmiştir.⁹³²

VI. yüzyılda dikilmiş olan Yenisey Yazıtlarında, "kutlu yurduma doymadım, ne yazık, eyvah! Gökte güneşe ve yeryüzündeki yurduma doymadım. Ey hanım ve yurdum! Ne yazık ne acı, sizlere doymadım. Hanım ve yurdum, ne acı, sizlerden ayrıldım. Yerimden ayrıldım, ne acı, suyumdan ayrıldım, ne sıkıntı, ne yazık, ne acı. Yurduma, hanıma doymadım. Kutlu yurduma ulaştım, ne yazık, doymadım. Kutlu yurduma, başımda beyime doymadım, ne yazık. Yurduma doymadım, zavallı yurdum. Yurdum, hanım, ne yazık, doymadım. Erdem sahibi yurduma doymadım. On yedi yaşında, kutlu yurdumdan ayrıldım, doymadım, eyvah! ne yazık. Yerimden, suyumdan ayrıldım, ne yazık" şeklinde ifadeler geçmektedir.⁹³³ Bütün bu ifadeler, eski Türk vatanperverliğinin, Bengü taşlara nakşedilmiş halinden başka bir şey değildir.

Köktürklerin vatan sevgisi, Orhun Yazıtları'nda, kendini güçlü bir şekilde hissettirmektedir. Nitekim kağanlığın başkenti olan Ötüken, her zaman "iduk" sıfatı ile birlikte zikredilmekte ve devletin birlik ve bütünlüğünü temsil etmektedir. Onun kutsallığı, bütün vatanın kutsal olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda bu kutsal mekân, dünyanın merkezi olarak düşünülmüş ve "Ötüken ormanından daha iyisi hiç yokmuş, il tutacak yer Ötüken Ormanı imiş. Ötüken yerinde oturup kervan, kabile gönderirsen, hiçbir sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın" denilmektedir. Yine diğer bazı yazıtlarda, vatan için "öz yerim, İduk yerim" ifadeleri kullanılırken, bir kısım yazıtlarda vatan "tengri eli" olarak anılmaktadır. Ayrıca Türk vatanını koruyan ruhlar için ise "iduk yir-su" ifadeleri kullanılmaktadır. Bütün bunlar, Türk vatanının kutsallığı ve ona karşı duyulan sevgi ve bağlılığı anlatmaktadır.⁹³⁴ Böyle bir milletin vatan sevgisinden hiç şüphe duyulabilir mi?

Köktürklerdeki vatan sevgisi, Çin kaynaklarında yer alan bilgilerde de görülmektedir. Çinli Vali Wang tsün, Çin'de esaret altında yaşayan Köktürklerin durumuyla ilgili, imparatoruna sunduğu dilekçede, şöyle diyordu: "Onların (bizimkinden) farklı bir kişiliği var ve (barbar atları) gibi kuzey rüzgârını, (yani kuzeydeki vatanlarını) özleyiyorlar".⁹³⁵ Mau-

⁹³² Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu, s. 189-190; Ayrıca bkz. Onat, Orsoy, Ercilasun, a.g.e., s. 70-71; De Groot, a.g.e., s. 189-190; Orkun, Hunlar, s. 56; Baykuzu, Hun İmparatorluğu, s. 137.

⁹³³ Aydın, Yenisey Yazıtları, s. 40, 47, 52, 56, 62, 64, 80, 112, 118, 176.

⁹³⁴ Güngör, a.g.m., s. 204.

⁹³⁵ Mau-tsai, a.g.e., s. 451.

tsai'ye göre burada, kuzey rüzgârı ve barbar atı birbiriyle ilişkilendirilerek, sıla hasreti ifade edilmektedir.⁹³⁶

Uygurlardaki vatan sevgisi, kutlu dağ efsanesiyle sembolize edilmiştir. Efsaneye göre: “Uygur ülkesinde, bolluk ve bereket getirdiğine inanılan kutlu bir dağ bulunuyordu. Çinliler, bu dağı yok edip, Uygurları zayıflatmak için, bu dağın bir şekilde ortadan kaldırılması gerektiğine inanıyorlardı. Bu düşünceyle, Uygur hükümdarından bu dağı istediler. Hakan, Çinli bir prensesle evlenmek istediği için, onların bu isteğini kabul etti. Bunun üzerine Çinliler, dağı ülkelerine götürmek için çalışmalara başladılar. Önce, asit dökerek dağı küçük parçalara ayırdılar, sonra da bu parçaları alıp ülkelerine götürdüler. Bu olaydan hemen sonra yağmurlar kesildi, göller, ırmaklar kurumaya başladı, sıcaklar her tarafı kasıp kavurdu. Bütün ülkede açlık, susuzluk baş gösterdi. Bu durum bütün tabiatta, kuşlarda, hayvanlarda görüldü. Eski verimli, bereketli topraklar oturulmaz hale geldi. Bütün canlılar, göç, göç diye bağırmaya başladılar. Bunun üzerine Uygurlar, ülkelerini terk ettiler. Fakat konukları her yerde aynı sesi duydular. Nihayet bir yere geldikleri zaman, o ses kesildi. Orada yerleşip, beş mahalleli bir şehir kurdular ve o şehre Beşbalık adını verdiler.”⁹³⁷ Bu vesikadan da anlaşılacağı gibi, Türklerde vatan toprakları kutsaldır, küçük bir dağ parçasının kaybedilmesi bile ülkeyi felakete sürüklemektedir.

Arapların Horasan valisi Asad, Huttalı işgal edince, şehrin idarecisi Sou-lou Kağandan yardım istemiştir. Bu konuda XI. yüzyıl Arap tarihçisi Taberi şu bilgileri vermektedir:

... Türkişler, Huttala gelince Asad, çaresiz Belh şehrinin iç bölgelerine çekilmiştir. Sou-lou Kağan, Arapları kovalayarak, ellerinden yağmaladıkları malları geri almıştır. Türkişler, esirler ve zengin ganimet mallarıyla Suyab şehrine geri dönmüşlerdir. Sou-lou Kağan, aracı vasıtasıyla Asad'ı kinayeli bir şekilde kötöleyerek şunları söylemiştir:

Deryanın diğer tarafına geçmen gerekir miydi? Toprakların az mıydı? Yok, seni aç gözlülüğün mağlup etti. Huttala senin ihtiyacın yoktu. Bu ülke, bana atamdan ve dedemden kalmıştır.”⁹³⁸ Bu ifadeler, vatansever bir duyguyla söylenmiş sözlerden başka bir şey olmasa gerektir.

⁹³⁶ Mau-tsai, **a.g.e.**, s. 451.

⁹³⁷ Abdülkadir Donuk, “Türklerde Vatan Sevgisi”, **Türk Kültürü**, C. XXIV, S. 266, 1985, s. 372-373; Ayrıca bkz. Ögel, **Sino Turcica**, s. 10-12; A.mlf., **Türk Mitolojisi**, s. 82; Cüveyni, **a.g.e.**, s. 106.

⁹³⁸ Ömürkul Karayev, **Türkler ve Kağanlıkları**, çev. Mustafa Kalkan, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2008, s. 62.

Bulgarlarda, Papa Nikolausun 100. cevabına göre şöyle bir adet vardı: Yabancı memleketlerde ölenler, akraba ve dostlarının isteği üzerine, memleketine getirilip gömülürdü.⁹³⁹ Bu âdetin, vatan sevgisinden ileri geldiğine hiç şüphe yoktur.

Ten-Kuban bölgesinde yaşayan Kuman/Kıpçaklar, Rus knyzy Vladimir Monomah'ın baskısına maruz kalınca, 1118 yılında başbuğ Atrak'ın önderliğinde Gürcistana göçmüşlerdir. Fakat Monomah 1125 yılında ölünce, Atrak yeniden eski yurduna dönmüştür.⁹⁴⁰ Onun, yurduna dönüşüyle ilgili, şöyle bir olay anlatılmaktadır: "Bazı yakınları Atrak'a, vatanına dönmesi için haber yollarlar. Fakat bir netice elde edemezler. Daha sonra, huzuruna varan elçilerden biri, ona kendi topraklarından bir demet kuru çimen gösterir. Bunu gören Atrak, "insanın doğduğu vatanda ölmesi, yabancı ülkelerde şan kazanmasından daha iyidir" der ve otağını toplayarak eski yurduna döner."⁹⁴¹ Anlaşıyor ki Atrak, vatan sevgisi ağır bastığı için yurduna dönmüştür.

İslâm öncesi Türklerin vatanseverlikleri, komşu milletlerin, bilhassa Arapların dikkatini çekmiştir. Bu konuda, IX. yüzyıl Arap coğrafyacısı el-Câhiz, şu kıymetli bilgileri vermektedir:

“Vatan sevgisi, bütün insanları ve bütün memleketleri kapsayan bir husus olmakla beraber, aralarında benzerlik, uygunluk, vücut benzerliği ve vücutlarındaki terkinin aynı olması dolayısıyla, Türklerde diğer milletlerden daha fazla ve daha köklüdür. Çünkü onların vücutlarının terkinde, tabiatlarının karışımında başka milletlerin sahip olmadıkları derecede memleketlerine, topraklarına dair hususiyetler, vatanlarının suyuna çekme hassası ve diğer kardeşlerine benzerlik vardır. Görmüyor musun? Bir Basralıyı görünce, onun Basralı mı? Yoksa Küfeli mi? Olduğunu bilmezsin. Mekkeliliyi görünce, onun Mekkelili mi? Medineli mi? Olduğunu tanımazsın. Cebeleliyi görürsün, onun Cebelden mi? Horasandan mı? Olduğunu bilmezsin. Cezireliyi görürsün, onun Cezireli mi? Yoksa Şamlı mı? Olduğunu farkedemezsin. Fakat bu konuda Türklerde yanılmazsın. Onların nereli olduklarını anlamak için, kıyafet ilmi ve ferasetine bakarak, onun kim olduğunu hemen anlarsın.”⁹⁴² Yine Aynı kaynağın ifadesine göre, Arapların Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim, Türklerden bahsederken şöyle demiştir:

“Türkler vatanlarına çok bağlı olup, onun için çırpınırlar. Basra'dan Umman Denizi sahiline götürülen ve iple bağlı olan bir deve, nasıl fırsat bulursa kendi vatanına gitmek için

⁹³⁹ Beşevliyev, **a.g.m.**, s. 260.

⁹⁴⁰ Kurat, **Türk Kavimleri ve Devletleri**, s. 84; Ayrıca bkz. Kırzioğlu, **a.g.e.**, s. 112.

⁹⁴¹ Gömeç, **Türk Kültürünün**, s. 360.

⁹⁴² Cahiz, **a.g.e.**, s. 77-78, ; Ayrıca bkz. Togan, **Umumi Türk Tarihi**, s. 106; Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 63.

inlerse, Türk de uzak memleketlere gittiği zaman vatanı için bir deveden daha çok üzülür, onu özleyerek inler.”⁹⁴³

Kırgızların vatan sevgisi, Manas Destanı’nda güzel bir şekilde işlenmiştir. Destana göre Manas, atalarının toprakları olan Ala-dağı görünce, attan inip mağrur duran Ala-dağa, mübarek Isık-köle doya doya baktı, diz çöküp toprağı öptü, toprağa ağzını deydirerek: Kutsal tanrı, vatanı görmeyi nasip ettiğin için sana şükürler olsun. Ala-dağım, Isık-kölüm bana güç ver. Atalarımın kusurunu gidereyim, düşmanları kovup çıkarayım, halkımı kendi topraklarına toplayayım... demiştir.⁹⁴⁴ Bu ifadeler, Manas’ın nasıl bir vatan hasreti içerisinde bulunduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

2.14. Yardımsever Olmak

İslâm öncesi Türk toplumlarında sosyal dayanışma, insanların karşılıklı yardımlaşmaları şeklinde tezahür etmiştir. Bu yardımlaşmalar, toplumun bekasını sağlayan en önemli unsurlardan biridir.⁹⁴⁵ Bu konuda oldukça fazla örnek bulunmaktadır. Biz, bunlar arasından birkaçını vermekle yetineceğiz.

Chou Hun hükümdarı Shih hu döneminde (335-349), “ülke ekonomik bir krize girmişti. Bu sebeple, halk arasında açlık baş gösterdi. Bu kötü gidişatı durdurabilmek için, ülke genelinde büyük bir seferberlik ilan edildi. Bu seferberliğe destek vermek için, ülkenin ileri gelenleri, adamlarını dağlara balık tutmaya gönderdi. Tutulan balıklar, ülkedeki yaşlı ve zayıf insanlara dağıtıldı. Ayrıca zengin aileler, muhtaçlara erzak yardımı yaptı. Beyler maiyetinde çalışanlara, fakirlere dağıtılmak üzere kendi tahıl ambarlarını açıp, halka yiyecek yardımı yapılması emrini verdi. Bu yardımlaşma sonucu, bu kriz atlatılmış oldu.”⁹⁴⁶ Bu kriz karşısında takınılan tavır ve alınan karar ile uygulamalar hunlar arasındaki yardımlaşma duygusunun canlı bir şekilde yaşadığını göstermesi bakımından büyük bir öneme sahiptir.

Hsia Hun hükümdarı Po-po, 415 yılında, Kuzey Liang Hun hükümdarı Meng-hsün’e bir elçi yollamıştı. Elçi, Meng-hsün’e, Po-po’nun yardımseverlik hassasiyetini de gösteren şu haberini getirmişti.

“Ch’in devleti yıkılmak üzere, halk perişan ve zor durumda, onları kurtarma görevi, bize düşmekte.” Meng-hsün, Po-po’nun bu sözlerinden çok etkilenmiş ve kardeşi Han-p’ing’i

⁹⁴³ Togan, **Umumi Türk Tarihi**, s. 106; Ayrıca bkz. Cahiz, **a.g.e.**, s. 77.

⁹⁴⁴ Yusupov, **a.g.e.**, s. 82-83.

⁹⁴⁵ Safran, **a.g.e.**, s. 64.

⁹⁴⁶ Baykuzu, “**Chao Devletleri**”, s. 175.

antlaşma yapmak üzere, Hsia devletine göndermişti.⁹⁴⁷ Bu iki Türk devletinin, komşu bir devletin halkını içine düştüğü perişan durumdan kurtarmak için antlaşma yapması, hiç şüphesiz onların yardımseverlik anlayışlarından ileri gelmekteydi. Aksi durumda, böyle kargaşalık içerisindeki bir devleti ele geçirmek için antlaşma yapmaya bile gerek olmadığı tarihi bir hakikattir.

Priskos, Hunların yardımseverlik anlayışlarını aksettiren bir olayı kayıt altına almıştır. Şöyle ki:

“...köyde toplandıktan sonra, bağırarak kaybettiğimiz eşyalarımızı aramaya başladık. Gecenin bir vakti, bizim bağırmanızı duyan İskitler, ellerinde kamışlarla evlerinden dışarı çıktılar. Ellerindeki kamışlarla etrafı aydınlatarak çevremizi sardılar, neden böyle bağırıyorsunuz diye sordular? Bizimle beraber olan barbarlar, biz bu yağmurlu fırtına yüzünden eşyalarımızı kaybettik, yolumuzu şaşırdık diye cevap verdiler. Bizim bu perişan halimizi görünce bizi hemen içeri aldılar. Üşümüştük, ısınmamız için ateşe bolca kamış attılar.”⁹⁴⁸ Bu vesika Hunların zor durumda kalan insanlara nasıl yardım elini uzattıklarını gözler önüne sermektedir. Hunların bu yardımseverlik anlayışlarını, destanlarda da görmek mümkündür. Nitekim Nibelungen Destanı, “Attila’yı, heybetli, sıkıntılı ve çok zor durumlarda Germen krallarına ve kahramanlarına dostça davranan, daima yardım elini uzatan büyük bir hükümdar” olarak nitelendirmektedir.⁹⁴⁹

Tabgaçlarda, “uç muhtarlık sistemi adı verilen bir sistem vardı. Bu sisteme göre seçilen muhtarların en önemli görevlerinden biri de başında bulundukları birimlerin sosyal yardım başta olmak üzere benzeri pek çok sorunları ile ilgilenmekti.”⁹⁵⁰ Özelde bu muhtarlar eliyle yapılan sosyal yardımlaşmanın, genelde ise devlet eliyle yapıldığı görülmektedir. Nitekim 487 yılında, hasadın fena olması ve hayvan telefata yüzünden, Tabgaç merkezinde büyük bir kıtlık baş göstermişti. Devlet, bu kıtlıktan etkilenen halka, çeşitli yardımlarda bulunmuştu.⁹⁵¹ Sosyal yardımlaşmanın en güzel örneğini teşkil eden bu bilgiler şöyledir:

“Tabgaç başkenti Pingcheng’de seksen küsur üst düzey memura, yarısı tahıl yarısı pirinç olmak üzere dört biner yük iase dağıtılıyordu. Şehirde yemek dağıtan ondan fazla

⁹⁴⁷ Baykuzu, “**Hun Devleti**”, s. 28-29.

⁹⁴⁸ Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hunları**, s. 38.

⁹⁴⁹ De Boor, **a.g.e.**, s. 60.

⁹⁵⁰ Pulat Otkan, “T’o-palar –Boylar Birliğinden Devlete”, **Doğu Dilleri Araştırmaları Dergisi**, C. IV, S. 1, 1985, s. 77.

⁹⁵¹ Wolfram Eberhard, “Eski Türk Devletlerinin Ekonomisi Hakkında İncelemeler: II Tobalarda Ziraat”, **Belleten**, C. X, S. 37, 1946, s. 89.

imarethane vardı.”⁹⁵² Bu tür imarethanelerin varlığı Tabgaçların, ihtiyaç sahiplerine yardım elini uzattıklarını göstermektedir.

Kao-ch'e'lar, birbirleri ile dayanışma içinde yaşarlar, zorluklara birlikte göğüs gererler, birbirlerine canı gönülden destek olurlar, birbirlerinin arkasını kollarlar.⁹⁵³ İşte Çin kaynakları, Kao-ch'e'ların, birbirleriyle yardımlaşmalarını bu sözlerle izah etmektedirler.

Şatolar, geleneksel Türk hasleti olan sosyal yardımlaşma duygusuna sahip insanlardı. Şato hükümdarlarının devlet hazinesinden fırsat buldukça, askerlere para dağıttıkları bilinmektedir. Bunların yanı sıra, şahıslara hediye adı altında yardım yapıldığı da görülmektedir. Şato hükümdarlarının bu hasleti, zaman zaman devleti mali sıkıntıya sokmuşsa da bundan vazgeçmemişlerdir.⁹⁵⁴

Orhun yazıtlarında yer alan, “Çıplak halkı giyimli, yoksul halkı zengin kıldım”⁹⁵⁵ şeklindeki sözler, Köktürklerdeki sosyal yardımlaşmayı gösteren en güzel ifadelerdir.

Hui Chao adlı ünlü Budist rahip, “Beş Tianzhu Ülkesine Seyahat” adlı eserinde, Köktürklerin yardımseverliklerini gösteren şu değerli bilgileri vermektedir.

“Jiantuo ülkesinde bulunan hükümdar ve askerler, umumiyetle Türk’tür. Bu ülkenin yerlileri, “Hu” kökenlidir. Bunların içinde, Brajunanlar da bulunmaktadır. Hükümdar her yıl iki kez, her kesimden insanın katıldığı tören düzenlerdi. O bu törende, günlük hayatta kullandığı eşyalarını, kraliçe ise fil ve atlarını, başkalarına sadaka olarak verirlerdi. Hükümdarın evlatları da aynı yolu izlemişler, onlarda fakirlere sadaka olarak yiyecekler dağıtmışlardır.” Aynı eserde: “buradan batıya doğru Jibin ülkesine yedi günde varılır. Bu ülkeden sonra, Xiebu ülkesi gelir. Bu ülkenin yerlileri “Hu” menşelidir ve liderleri Türk’tür. Bu liderin adı Suo Tarkan’dır. Bu Tarkan, her sene büyük bir tören düzenler ve bu törende sadaka olarak halka sayısız miktarda altın ve gümüş eşya dağıtırdı.”⁹⁵⁶

Uygur ülkesinde fakir insan yoktu. Yiyecek ihtiyacı olanların imdadına, devlet ve halk koşardı. Birçok insan böyle sosyal bir yardım düzeni ile yaşardı. Bu sebeple de genç yaşta ölmüş olanlara pek rastlanmazdı.⁹⁵⁷ Çinli bir elçi, Uygurların yardımseverlik anlayışlarını bu sözlerle anlatırken, bu sözleri destekleyen Uygur asıllı müşavirlerden Töre Qaya’nın yaptıklarını da burada vermeye çalışalım: Töre Qaya, çok zengin bir insandı. O, her şeyini

⁹⁵² Kırilen, **Tabgaçlar**, s. 80.

⁹⁵³ Taşağıl, **Eski Türk Boyları**, s. 39; Ayrıca bkz. Kırilen, **Göktürklerden Önce Türkler**, s. 66-67.

⁹⁵⁴ Wolfram Eberhard, “Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair Notlar”, **Belleten**, C. XI, S. 41, 1947, s. 20.

⁹⁵⁵ Tekin, **Orhon Yazıtları**, s. 33; Ayrıca bkz. Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, s. 43; Ergin, **Orhun Abideleri**, s. 25.

⁹⁵⁶ Lin Gan, “Göktürklerde Gelenekler Ve Dini İnançlar”, çev. Eyüp Sarıtaş, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, S. 4, 2000, s. 371-372.

⁹⁵⁷ Ögel, **Türk Kültürünün**, s. 206; Ayrıca bkz. İzgi, **Uygur Seyahatnamesi**, s. 63.

fakir insanlara dağıtmak istiyordu. İhtiyacı olanlara borç para veriyor, geri almıyordu. Bu nedenle bütün borç senetlerini yaktı.⁹⁵⁸

Gerdizî'nin verdiği bilgiye göre, "Hazar ordusunda süvarilerin bir kısmı zenginlerin yardımları ile geçinmekte idiler."⁹⁵⁹

Krum Han, oluşturduğu yasaya; "dilencilere, yeniden dilenmemeleri için neye ihtiyaçları varsa, gereği kadar verilmeli" diye bir madde ekletmişti.⁹⁶⁰ Sadece bu madde bile, onun ne kadar yardımsever bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir.

İtil Bulgarları, 1229 yılında Rusya'da açlık baş gösterince, onlara gıda yardımında bulunmuşlardı. Bu yardım, Rus yıllıklarından Nikonovskaya kroniğinde, şu şekilde geçmektedir:

"Novgorod topraklarında, üç yıldır sürmekte olan açlık yüzünden, birçok insan ölmüştü." V. N. Tatişçev, bu açlık esnasında İtil Bulgarlarının yaptıkları yardımı, şöyle ifade etmiştir: "Bu devirde, bütün Rusya'da iki yıl boyunca açlık oldu, pek çok insan öldü, halkın en çok kırıldığı yerler, Novgorod ve Ak Kül idi. Ama Bulgarlar, İtil ve Oka boyunca bütün Rus şehirlerine yiyecek taşıdılar. Böylece çok büyük yardımda bulundular. Bulgar emiri, Büyük Knyaz Yuri'ye 30 gemi yiyecek hediye etti. Büyük Knyaz, bu hediyeleri şükranla kabul etti."⁹⁶¹

Oğuz Kağan'ın, "her kim ki, düşmüşlerin elini almaz, önderliği yaramaz"⁹⁶² şeklindeki öğüdü, Oğuzların yardımseverlik anlayışının tezahürüdür.

Dede Korkut Hikâyelerinde evlenecek olan kişilerin "kalınlarını", han veriyor ve düğünlerini de yine han yaptırıyordu.⁹⁶³ Destanda, Oğuzelinde düzenlenen toylar tasvir edilirken, "bütün halk toplanır, açlar doyurulur, yalıncaklar donatılır, borçlular borcundan kurtarılır" denilmektedir.⁹⁶⁴

Kuman/Kıpçaklarda, sosyal yardımlaşma müesseseleri mevcuttu. Bilhassa ticari sahada, "kervan" konaklaması için yapılan, "kervansarayların" varlığına rastlanmaktadır. Ayrıca, toplumun istifadesi için yapılan ve imar faaliyetlerinden biri olarak sayabileceğimiz,

⁹⁵⁸ Ögel, *Sino Turcica*, s. 107.

⁹⁵⁹ Gerdizî, *a.g.e.*'den naklen bkz. Şeşen, *a.g.e.*, s. 83.

⁹⁶⁰ Bobçev, *a.g.m.*, s. 148. Ayrıca bkz. Ahmetbeyoğlu, "**Krum Han**", s. 141; Ayşe Kayapınar, "Tuna Bulgar Devleti (679-1018), **Türkler Ansiklopedisi**, C. II, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1103.

⁹⁶¹ Dinçer Koç, **Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010, s. 156-157.

⁹⁶² Gündüz, *a.g.e.*, s. 164.

⁹⁶³ Ögel, **Türk Kültürünün**, s. 644.

⁹⁶⁴ Gökyay, *a.g.e.*, s. 35; Ayrıca bkz. Ergin, **Dede Korkut**, s. 24.

"köprü"lerde mevcuttu.⁹⁶⁵ Bütün bu müesseselerin varlığı, Kuman/Kıpçaklar arasındaki sosyal yardımlaşmayı göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Manas Destanı'nda Almanbet, Er-kökçöye şu sözlerle seslenmektedir:

"Zayıflarını semirteyim dostum, yoksulları zengin kılayım dostum, koca karılara kuyruk çiğneteyim dostum, gelinleri donatayım dostum"⁹⁶⁶ Bu sözler, Kırgızların yardımseverlik anlayışlarını aksettirmesi bakımından, büyük bir öneme sahiptir.

Eski Türkler, kefene "eşük" derlerdi. Hakanlar, "eşük" adı verilen bu ipekli kumaşa sarılarak gömülürlerdi. Bazen da bu kefenler yoksullara dağıtılırdı.⁹⁶⁷ Bu hareketin yardımseverlikten ileri geldiği şüphesizdir. Bundan maksat, fakir kişinin maddi olarak desteklenmesini sağlamak olsa gerekti.

"Altay Türkleri, ihtiyaç halinde birbirine yardım eden hakiki bir aile gibidir."⁹⁶⁸ Radlov'un verdiği bu bilgi, Altaylar arasındaki yardımseverlik anlayışını aksettirmektedir.

Yakutlar evlenen fakir kişilere düğün masrafları için yardım ederlerdi.⁹⁶⁹ Yakut sosyal hayatında böyle bir davranışın varlığı onların ne kadar yardımsever insanlar olduklarını göstermektedir.

Kutadgu Bilig'de eski Türklerin yardımseverlikleri şu sözlerle ifade edilmiştir:

Hükümdar, sözlerini burada kesti, hazinelerini açtı; fakir fukaraya çok mal dağıttı.

Oğlu, Ay Toldı için ölüm aşısı yaptı; yoksullara gümüş ve ipekli kumaşlar dağıttı.

İnsaniyet dediğin iyiliktir; bu iyilik, başkalarını yedirip giydirmektir.

Hükümdar, fakirlere çok eşya ve mal dağıttı; her hususta tanrıya gönül bağladı.

Hacib, fakir, dul, öksüz ve yetimlerin dileklerini dinler ve bunları beye arz eder.

Kapıcıbaşı, eli darda kalan varsa, ihtiyacını karşılamalı ve hakkını vermelidir.

Bu ak saçlı sana ne der, dinle; ey kahraman, muhtaç olanın ihtiyacını karşılamaya çalış.

Ey devletli hükümdar, o nasıl bir bey olur; eğer kuldan fakir adını kaldıramazsa?

Halka faydalı ol, muhtaçlara yardım et; akrabalarına yakınlık göster, bağlarını aç.

Helal dünyalık kazan ve fakirlere dağıt; insanlara yardım et, onlara güler yüzle davran.

Benimle beraber ol, bana yardım et; fakirleri destekle, onların durumunu düzelt.

Erkek odur ki, yedirir içirir ve malını fakirlere dağıtır...

Helal dünya nimeti bulmalı ve kazanıp yemeli, bir kısmını da yoksullara dağıtmalıdır.

Helal dünya malı kazan, kendine harca; açları doyur, çıplakları giydir.

⁹⁶⁵ Safran, a.g.e., s. 65.

⁹⁶⁶ Wilhelm Radloff, **Manas Destanı**, yay. Haz. Emine Gürsoy-Naskali, Ankara, Türksoy Yayınları, 1995, s. 30.

⁹⁶⁷ Ögel, **Türk Kültürünün**, s. 758.

⁹⁶⁸ Radloff, **Sibiryadan**, s. 173.

⁹⁶⁹ Seroşevskiy, a.g.e., s. 125.

Eğer hacib olursan... yoksul, dul ve yetimlerin sözlerini dinlemelisin.

...Âlimlere iyilik yap ve yardımda bulun, onlara dil uzatma.

Fakirlere gümüş ve mal dağıtılsa, tanrı insanı kaza ve belalardan korur.

Yoksul, dul ve yetimleri kolla; bunları korumak kanunu doğru uygulamaktır.

Birçok adam toplamalı..., yoksulu zenginleştirmeli, aç doyurmalı.⁹⁷⁰

Divanü Lûgat-it Türk'te, bilhassa kelimelerin izahı sırasında verilen örnekler, eski Türklerin yardımseverlik anlayışlarını göstermektedir. Bu örnekler rastgele seçilmiş değildir. Bunlar, eski Türk toplumlarının sosyal anlayışlarını yansıtan birer hazine niteliğindedirler. Söz konusu örneklerden bazıları şunlardır:

“Ol manga tarığ üğüşdi: O, bana buğday öğütmekte yardım etti;”⁹⁷¹ Ol manga kar küreşdi: o, bana kar küürümekte yardım etti; Ol manga ew bozuşdi: o, bana ev, çadır bozmakta yardım etti; Ol manga yer kazışdi: O, bana yer kazmakta yardım etti; Ol manga ew suwaşdi: O, bana ev sıvamakta yardım etti; Ol manga tarığ töküşdi: O, bana harmanda ekin dövmekte yardım etti; Ol manga yünğ kırkışdi: O, bana yün kırmakta yardım etti;”⁹⁷² Ol manga teri soyuşdi: o, bana koyunun derisini soymakta yardım etti; Ol anğar tam yıkışdi: O, ona duvar yıkmakta yardım etti; Ol anğar ew yamlaşdi: O, ona ev süpürmekte yardım etti.”⁹⁷³

Atebetü'l Hakayık'ta, “Yemeğe yarar yemek varsa, aç insana yedir, giymeğe yarar elbise bulursan, çıplağa giydir; eğilene destek ver ve kesileni ekle, böyle bir adama, hür insan kul olur”⁹⁷⁴ şeklindeki bilgi, eski Türklerin yardımseverlik anlayışlarına ışık tutan en güzel ifadelerden biridir.

Eski Türk kağanlıkları, bütün zenginliğini halkıyla paylaşırdı. İşte bu sebeptendir ki, eski Türklerde zengin kişi, malı mülkü çok olan kişi değil, onu halkıyla paylaşan kişidir. Bey olmanın gereği budur. Türklerin kısa zamanda devlet kurmalarının ve başka milletlerin de bu devlete itaat etmelerinin özünde bu anlayış⁹⁷⁵ yani yardımseverlik anlayışı yatmaktadır.

⁹⁷⁰ KB, b: 1034, 1564, 1636, 1786, 2498, 2565, 2818, 2893, 3237, 3240, 3261, 3444-3445, 3666, 3923, 4144, 4344, 4372, 5302, 5513

⁹⁷¹ DLT, I, s. 184.

⁹⁷² DLT, II, s. 99, 100, 102, 106, 221,.

⁹⁷³ DLT, III, s. 74, 106, 188.

⁹⁷⁴ Yükeki, a.g.e., s. 94.

⁹⁷⁵ Üçler Bulduk, “Yaşayış ve Kültür Açısından Eski Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılış Nedenleri”, **Kuruluş ve Yıkılış Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri**, yay. Haz. Mehmet Alparğu, M. Bilal Çelik, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Basımevi, 2008, s. 48.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ATASÖZLERİNDE İNSANİ DEĞERLER

Atasözlerimiz, insani değerler bakımından oldukça zengin bir muhtevaya sahiptirler. Bu muhteva, yüzyıllarca halkın çeşitli olaylar karşısında gösterdiği tepkinin neticesinde oluşmuştur. İslâm öncesi dönemin sözlü ürünlerine dayanan bu özlü sözlerimizin, insani değerler bakımından böylesi zengin bir içeriğe sahip olması, İslâm öncesi Türklerin, bu konudaki anlayışlarına ışık tutması bakımından büyük bir öneme sahiptir.

Bu bölümde ele alınan atasözleri, insani değerler bakımından taşıdıkları anlamlara göre sınıflandırılmıştır. Bunlar verilirken, bütün Türk dünyası göz önünde tutulmuştur. Bu şekilde de Türk dünyasındaki insani değerler açısından bütünlük sağlanmaya çalışılmıştır.

3.1. Bireysel İnsani Değerleri Yansıtan Atasözleri

3.1.1. Affedici Olmak

Ak giyim tez kirlenir, ak gönül (temiz kalp) tez affeder.⁹⁷⁶

Aman diyene kılıç kalkmaz.⁹⁷⁷

Baş eğip önüne gelse, babanı öldüreni bile affet.⁹⁷⁸

Eğilen baş kesilmez.⁹⁷⁹

Küçükten hata, büyükten af.⁹⁸⁰

Uzatılan boynu, sıyrılmış kılıç kesmez.⁹⁸¹

Tövbe edeni, halk affeder.⁹⁸²

3.1.2. Cömert Olmak

Adamın adını, ekmek arttırır.⁹⁸³

⁹⁷⁶ Zeyneş İsmail, Muhittin Gümüş, **Türkçe Açıklamalı Kazak Atasözleri**, Ankara, Engin Yayınevi, 1995, s. 23.

⁹⁷⁷ Aksoy, **a.g.e.**, s. 144.

⁹⁷⁸ Kurtuluş Öztöpe, **Uygur Atasözleri ve Deyimleri**, yay. Haz. Zeynep Engin, İstanbul, DTV Yayınları, 1992, s. 117.

⁹⁷⁹ Aksoy, **a.g.e.**, s. 257.

⁹⁸⁰ Mehman Musaoğlu, Muhittin Gümüş, **Türkçe Açıklamalı Azerbaycan Atasözleri**, Ankara, Engin Yayınevi, 1995, s. 270.

⁹⁸¹ Ülkü Çelik Şavk, **Kırgız Atasözleri**, Ankara, TDK Yayınları, 2002, s. 177.

⁹⁸² Murat Yatağan, **Özbek Halq Maqalları (Özbek Halk Atasözleri)**, Kütahya, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010, s. 137.

⁹⁸³ Aydın Oy, “Kabusnamede Atasözleri”, **Türk Dili**, C. VII, S. 79, 1958, s. 350.

Adının namlı ve şöhretli olmasını dilersem, başkalarına tuz ekmek yedir.⁹⁸⁴
Ağalık (beylik) vermekle, yiğitlik vurmaktır.⁹⁸⁵
Akıllının önü akıp duran deryadır, cimri adamın önü tamtakır, çöl sahradır.⁹⁸⁶
Alıp kuvvetsiz olmaktansa, verip kuvvetli ol.⁹⁸⁷
Almak ayıptır, vermek hünerdir.⁹⁸⁸
Almaktan güzel olan, vermektir.⁹⁸⁹
Aş vermek, asli zenginliktir.⁹⁹⁰
Aşım az olsa da yalağım geniş olsun.⁹⁹¹
At vereni, yemek veren geçer.⁹⁹²
Atın olursa erden esirgeme, aşın olursa halktan esirgeme.⁹⁹³
Atın varken yer tanı, koşarak, aşın varken dost tanı vererek.⁹⁹⁴
Birlikte yenen aş tatlı, birlikte yapılan iş.⁹⁹⁵
Biten işin kusuru olmaz, bitiren erin eksiği olmaz.⁹⁹⁶
Bölerek yiyen şişerek çıkar, bütün yiyen itip çıkar.⁹⁹⁷
Cennetin kapısını, cömert açar.⁹⁹⁸
Cimri olma, cömert ol, gelişmene doğru yol.⁹⁹⁹
Cimri zenginden, cömert fakir daha iyidir.¹⁰⁰⁰
Cimri zenginlere gideceğine, cömert dağlara git.¹⁰⁰¹
Cimrinin bahçesi göğörmeyiz, cömertin bahçesine güz gelmez.¹⁰⁰²
Cömerdin bir akçası, cimrinin hazinesinden bereketlidir.¹⁰⁰³
Cömert küçük düşmez, cimri cennete girmez.¹⁰⁰⁴

⁹⁸⁴ Ahat Üstüner, “Kutadgu Bilig’de Atasözleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. V, S. 1, 1991, s. 407.

⁹⁸⁵ Aydın Oy, *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 1972, s. 249.

⁹⁸⁶ İsmail, Gümüş, *a.g.e.*, s. 30.

⁹⁸⁷ Bilgehan Atsız Gökdağ, “Türkmen Atasözleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 79, 1992, s. 71.

⁹⁸⁸ Musaoğlu, Gümüş, *a.g.e.*, s. 42.

⁹⁸⁹ İlhan Çeneli, “Nogay Atasözleri”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 1984, s. 35.

⁹⁹⁰ Sapar Kürenov, Muhittin Gümüş, *Türkçe Açıklamalı Türkmen Atasözleri*, Ankara, Engin Yayınevi, 1995, s. 22.

⁹⁹¹ Kürenov, Gümüş, *a.g.e.*, s. 22.

⁹⁹² Ufuk Tavkul, *Karaçay-Malkar Atasözleri*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, s. 55.

⁹⁹³ İsmail, Gümüş, *a.g.e.*, s. 60.

⁹⁹⁴ İsmail, Gümüş, *a.g.e.*, s. 60.

⁹⁹⁵ Öztopçu, *a.g.e.*, s. 133.

⁹⁹⁶ İsmail, Gümüş, *a.g.e.*, s. 96.

⁹⁹⁷ Yatağan, *a.g.t.*, s. 359.

⁹⁹⁸ Ragıp Soysal, *Türk Atasözleri*, Ankara, Aynur Matbaası, 1971, s. 105.

⁹⁹⁹ Yatağan, *a.g.t.*, s. 355.

¹⁰⁰⁰ İsmail, Gümüş, *a.g.e.*, s. 107.

¹⁰⁰¹ Kürenov, Gümüş, *a.g.e.*, s. 40.

¹⁰⁰² Öztopçu, *a.g.e.*, s. 129.

¹⁰⁰³ Soysal, *a.g.e.*, s. 106.

Cömert olmayan zengin, meyvesiz ağaca benzer.¹⁰⁰⁵
Cömertlik çok iyi bir şeydir, onu elden bırakmamalıdır.¹⁰⁰⁶
Dağın belgesi taşında, zenginin belgesi aşında.¹⁰⁰⁷
Düğünde görse giyeceğini ver, evde görse ununu ver.¹⁰⁰⁸
Elinden vermesen yolundan ver, yolundan vermesen kolundan ver.¹⁰⁰⁹
Ellerin en kutlusu veren eldir, alıpta vermeyen el ellerin kutsuzudur.¹⁰¹⁰
Er malına kıymayınca, adı çıkmaz.¹⁰¹¹
Evin geniş olacağına, elin geniş olsun.¹⁰¹²
Giydiyin don eskir, giydirdiğin eskimez.¹⁰¹³
Gören gözden, veren el üstündür.¹⁰¹⁴
Gözün tok, gönlün zengin olsun.¹⁰¹⁵
Kapıya geleni hızır bil, ne verirsen hazır bil.¹⁰¹⁶
Malını insanlara dağıt, yedir ve içir; mal seni kullanacağına, sen onu kullan.¹⁰¹⁷
Ölüp yiyene kadar, paylaşıp ye.¹⁰¹⁸
Översen cömerdi öv, çiğnersen cimriyi çiğne.¹⁰¹⁹
Tören merdin, ziyafet halkındır.¹⁰²⁰
Türke bir selam ver, yiyeceğini düşünme.¹⁰²¹
Umanlardan değil, verenlerden ol.¹⁰²²
Veren alır, veren el, bil, kesilmez.¹⁰²³
Veren el, alan elden üstündür.¹⁰²⁴
Veren erin eli açık, gören erin gözü açıktır.¹⁰²⁵

¹⁰⁰⁴ Yatağan, **a.g.t.**, s. 363.

¹⁰⁰⁵ Türker Acaroğlu, **Türk Atasözleri**, 2. bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 1993, s. 77.

¹⁰⁰⁶ Üstüner, **a.g.m.**, s. 407.

¹⁰⁰⁷ Saadet Pınar, “Kazak Folklorunda Atasözleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 22, 1983, s. 135.

¹⁰⁰⁸ Yatağan, **a.g.t.**, s. 178.

¹⁰⁰⁹ Yatağan, **a.g.t.**, s. 367.

¹⁰¹⁰ Oy, **a.g.e.**, s. 159.

¹⁰¹¹ Aydın Oy, “Dede Korkutta Atasözleri I”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, 61, 1956, s. 40.

¹⁰¹² Soysal, **a.g.e.**, s. 177.

¹⁰¹³ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 188.

¹⁰¹⁴ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 193.

¹⁰¹⁵ Soysal, **a.g.e.**, s. 196.

¹⁰¹⁶ Soysal, **a.g.e.**, s. 262.

¹⁰¹⁷ Üstüner, **a.g.m.**, s. 417.

¹⁰¹⁸ Yatağan, **a.g.t.**, s. 622.

¹⁰¹⁹ Yatağan, **a.g.t.**, s. 361.

¹⁰²⁰ Yatağan, **a.g.t.**, s. 326.

¹⁰²¹ Soysal, **a.g.e.**, s. 337.

¹⁰²² Soysal, **a.g.e.**, s. 394.

¹⁰²³ Acaroğlu, **Türk Atasözleri**, s. 29.

¹⁰²⁴ Oy, **a.g.e.**, s. 320.

Veren, alanın hoşuna gider, vermeyen nehirde akar.¹⁰²⁶

Verene çiftler çiftler, vermeyene eskisi gibi.¹⁰²⁷

Vermeyeni verip utandır, gelmeyeni varıp utandır.¹⁰²⁸

Yiyeceğini düşünme, yedireceğini düşün.¹⁰²⁹

Yiyen yanak kuruyup kalır, yediren yanak kızarır.¹⁰³⁰

Yok deme, yok olur.¹⁰³¹

Zenginliğin başı, tok gözlü olmaktır.¹⁰³²

3.1.3. Doğru/Dürüst Olmak

Adet adet değil, dürüstlük adettir.¹⁰³³

Ağzını göğşe açma, dürüst işten kaçma.¹⁰³⁴

Akıllı baş belasız, doğru yol garezsiz olur.¹⁰³⁵

Akraban çok olursa kimse dokunmaz, doğru iş yaparsan lafın boş kalmaz.¹⁰³⁶

Allah, doğruların yardımcısıdır.¹⁰³⁷

Aradım cihanda başıma bir taş, ne hırsız tok gördüm ne doğruyu aç.¹⁰³⁸

Asıl görev dürüstlüktür, asıl haysiyet insanlıktır.¹⁰³⁹

Aşı görürsen kıymet ver, dostu görürsen dürüst davran.¹⁰⁴⁰

Ayağının doğru olup olmadığına bakma, yolunun doğru olup olmadığına bak.¹⁰⁴¹

Beyliğin temeli doğruluk üzerine kurulmuştur, doğruluk yolu beyliğin esasıdır.¹⁰⁴²

Bilgili insan şu öğüdü vermiştir: doğru ve dürüst insan bulursan onu sürme gibi gözüne çek.¹⁰⁴³

¹⁰²⁵ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 375.

¹⁰²⁶ Öztopçu, **a.g.e.**, s. 126.

¹⁰²⁷ Yatağan, **a.g.t.**, s. 358.

¹⁰²⁸ Şavk, **a.g.e.**, s. 64.

¹⁰²⁹ Soysal, **a.g.e.**, s. 421.

¹⁰³⁰ İbrahim Dilek, "Altay Türklerinin Atasözleri", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 1, 1996, s. 111.

¹⁰³¹ Hamdi Hasan, **Makedonya ve Kosova Türklerince Kullanılan Atasözleri ve Deyimler**, Ankara, TDK Yayınları, 1997, s. 85.

¹⁰³² Üstüner, **a.g.m.**, s. 398.

¹⁰³³ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 17.

¹⁰³⁴ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 21.

¹⁰³⁵ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 32.

¹⁰³⁶ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 32.

¹⁰³⁷ Oy, **a.g.e.**, s. 254.

¹⁰³⁸ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 48.

¹⁰³⁹ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 47.

¹⁰⁴⁰ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 48.

¹⁰⁴¹ Öztopçu, **a.g.e.**, s. 267.

¹⁰⁴² Üstüner, **a.g.m.**, s. 404.

¹⁰⁴³ Üstüner, **a.g.m.**, s. 408.

Bilmeyenden bilen iyidir, doğru işi yapan iyidir.¹⁰⁴⁴
Bin divana çekseler de doğruya zeval olmaz.¹⁰⁴⁵
Çocukluğu doğru olan kişi, daima doğru olur.¹⁰⁴⁶
Doğru başı, eğri kılıç kesmez.¹⁰⁴⁷
Doğru dost kinsiz olur, hatanı yüzüne söyler.¹⁰⁴⁸
Doğru durana, hak da yardımcı, halk da.¹⁰⁴⁹
Doğru düşünüp, helal çalış.¹⁰⁵⁰
Doğru gelmişsen doğru git, kız gelmişsen kız git.¹⁰⁵¹
Doğru sarsılır, amma yıkılmaz.¹⁰⁵²
Doğru yetişen gül, eğri yetişen kül olur.¹⁰⁵³
Doğruluk şerefli bir mevkiye çeker, hırsızlık mezara.¹⁰⁵⁴
Doğruluk yüzünden Gök ayakta durur, yer sabit olduğu için üzerinde ot ve ekin biter.¹⁰⁵⁵
Doğruluk, hak kapısıdır.¹⁰⁵⁶
Dost dosta gerek, hesabı dürüst gerek.¹⁰⁵⁷
Dost dosta mal bağışlamaz, fakat doğru yol gösterir.¹⁰⁵⁸
Dürüst iş yoldan çıkarmaz, haram iş ondurmaz.¹⁰⁵⁹
Dürüstlerin, her işi üstündür.¹⁰⁶⁰
En büyük muhabbet, doğruluktur.¹⁰⁶¹
Ey bey, işi işin ehline, işe yarayana, hareketi doğru ve dürüst olana ver.¹⁰⁶²
Fakirin en güçlü silahı, doğruluktur.¹⁰⁶³

¹⁰⁴⁴ Yatağan, **a.g.t.**, s. 301.

¹⁰⁴⁵ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 92.

¹⁰⁴⁶ Rıdvan Öztürk, Osman Uyanık, **Kumuk Atasözleri ve Deyimleri**, Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları, 2006, s. 265.

¹⁰⁴⁷ Yatağan, **a.g.t.**, s. 138.

¹⁰⁴⁸ Gökdağ, **a.g.m.**, s. 76.

¹⁰⁴⁹ Soysal, **a.g.e.**, s. 140.

¹⁰⁵⁰ Şavk, **a.g.e.**, s. 14.

¹⁰⁵¹ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 148.

¹⁰⁵² Oy, **a.g.e.**, s. 276.

¹⁰⁵³ Yatağan, **a.g.t.**, s. 139.

¹⁰⁵⁴ Yatağan, **a.g.t.**, s. 139.

¹⁰⁵⁵ Üstüner, **a.g.m.**, s. 408.

¹⁰⁵⁶ Oy, **a.g.e.**, s. 276.

¹⁰⁵⁷ Çeneli, **a.g.m.**, s. 40.

¹⁰⁵⁸ Soysal, **a.g.e.**, s. 140.

¹⁰⁵⁹ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 147.

¹⁰⁶⁰ Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 253.

¹⁰⁶¹ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 176.

¹⁰⁶² Üstüner, **a.g.m.**, s. 402.

¹⁰⁶³ Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 263.

Hak söze, mecnun dahi razı olur.¹⁰⁶⁴
Hak, hakka çıkar, haksızın boynu kırılır.¹⁰⁶⁵
Hakikati söyleyen er tanınır, yemininden dönen hor tanınır.¹⁰⁶⁶
Hakiki söz yükseltir, yalan söz mezara taşır.¹⁰⁶⁷
Haram alınan deveden, dürüstçe alınan keçi iyidir.¹⁰⁶⁸
Hesapta doğru ol, hesapçı olma, hesap bilmeyenle oturup kalkma.¹⁰⁶⁹
Hırsızlık malın dibi kıl gibi, doğrulukla gelen malın başı dağ gibi.¹⁰⁷⁰
İnsanın dürüstünü, yer yemez.¹⁰⁷¹
İşini bil, doğruyu unutma.¹⁰⁷²
Kilit hırsız için, şefkat dürüst içindir.¹⁰⁷³
Kim doğru yoldan ayrılırsa, o, kendi canına zulüm bulur.¹⁰⁷⁴
Kişinin, doğru olmalı işi.¹⁰⁷⁵
Kurnazlıkla itibar kazanacağına, dürüst çalışmakla hayat geçir.¹⁰⁷⁶
Rahatlık istersen, doğru ol.¹⁰⁷⁷
Sen doğru ol, eğri belasını bulur.¹⁰⁷⁸
Sevgi ve doğruluk, mağlup edilmez.¹⁰⁷⁹
Sonra olsun, ama doğru olsun.¹⁰⁸⁰
Ya olduğun gibi görün ya görüldüğün gibi ol.¹⁰⁸¹
Yola çıktığında, arkadaşını düzelt, iyileştir.¹⁰⁸²
Yüzüm ak olsun dersen, işini doğru yap.¹⁰⁸³
Yüzüne söyleyemeyeceğin lafı, arkasından söyleme.¹⁰⁸⁴

¹⁰⁶⁴ Soysal, **a.g.e.**, s. 203.

¹⁰⁶⁵ Yatağan, **a.g.t.**, s. 222.

¹⁰⁶⁶ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 201.

¹⁰⁶⁷ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 201.

¹⁰⁶⁸ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 206.

¹⁰⁶⁹ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 219.

¹⁰⁷⁰ Yatağan, **a.g.t.**, s. 142.

¹⁰⁷¹ Şavk, **a.g.e.**, s. 11.

¹⁰⁷² Emine Ceylan, **Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri**, yay. Mehmet Ölmez, Ankara, Simurg, 1996, s. 19.

¹⁰⁷³ Yatağan, **a.g.t.**, s. 146.

¹⁰⁷⁴ Öztürk, **a.g.e.**, s. 221.

¹⁰⁷⁵ Soysal, **a.g.e.**, s. 290.

¹⁰⁷⁶ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 301.

¹⁰⁷⁷ Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 207.

¹⁰⁷⁸ Oy, **a.g.e.**, s. 312.

¹⁰⁷⁹ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 298.

¹⁰⁸⁰ Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 215.

¹⁰⁸¹ Aksoy, **a.g.e.**, s. 467.

¹⁰⁸² Gökdağ, **a.g.m.**, s. 94.

¹⁰⁸³ Yatağan, **a.g.t.**, s. 141.

¹⁰⁸⁴ Soysal, **a.g.e.**, s. 427.

3.1.4. Doğru Sözlü Olmak

Adamlık iki şey iledir: birisi yürek, birisi dil.¹⁰⁸⁵

Ağzın eğri olsa da sözün doğru olsun.¹⁰⁸⁶

Andı bozanı, and bulur.¹⁰⁸⁷

Artırır her şeyini, sözünde, özünde doğru olan.¹⁰⁸⁸

Bak, doğan ölür, ondan eser olarak söz kalır; sözünü iyi söyle, ölümsüz olursun.¹⁰⁸⁹

Başına kılıç vursalar da doğru söyle.¹⁰⁹⁰

Birisi şaka söylerse, sen doğru söyle.¹⁰⁹¹

Çatısı delik evi bey sevmez, doğrusunu söylemeyen beyi halk sevmez.¹⁰⁹²

Çok sözün azı iyi, az sözün doğrusu, güzeli.¹⁰⁹³

Değişecek olursan doğruyu söyle, kavuşacak olsan sırrını söyle.¹⁰⁹⁴

Dilin süsü, doğru sözdür.¹⁰⁹⁵

Doğru konuşanla dost ol, seni övenle değil.¹⁰⁹⁶

Doğru söyleyen adam, doğuştan üstündür.¹⁰⁹⁷

Doğru söyleyen doğrudur, yalancı hırsızdır.¹⁰⁹⁸

Doğru söyleyen, il önünde eren olmuş.¹⁰⁹⁹

Doğru söz demiri deler, yumuşak söz kılıcı keser.¹¹⁰⁰

Doğru sözün acısı olmaz, eğri sözün tatlısı olmaz.¹¹⁰¹

Doğruyu söyleyen şan alır, yalan söyleyen kan yutar.¹¹⁰²

Düşmanına sinayıp söyle, dostuna doğrusunu söyle.¹¹⁰³

¹⁰⁸⁵ Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 40.

¹⁰⁸⁶ Ercan Alkaya, "Tatar Türkçesindeki Dil ve Söz ile İlgili Atasözleri Üzerine Bir Değerlendirme", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. XI, S. 2, 2001, s. 67.

¹⁰⁸⁷ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 42.

¹⁰⁸⁸ Osman Fikri Sertkaya, "Çukurovada Derlenmiş Mahalli Atasözleri ve Deyimler", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. XVI, 1968, s. 114.

¹⁰⁸⁹ Üstüner, **a.g.m.**, s. 425.

¹⁰⁹⁰ Yatağan, **a.g.t.**, s. 424.

¹⁰⁹¹ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 95.

¹⁰⁹² İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 116.

¹⁰⁹³ Gökdağ, **a.g.m.**, s. 86.

¹⁰⁹⁴ Yatağan, **a.g.t.**, s. 133.

¹⁰⁹⁵ Alkaya, **a.g.m.**, s. 73.

¹⁰⁹⁶ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 149.

¹⁰⁹⁷ Yatağan, **a.g.t.**, s. 433.

¹⁰⁹⁸ Yatağan, **a.g.t.**, s. 430.

¹⁰⁹⁹ Alkaya, **a.g.m.**, s. 74.

¹¹⁰⁰ Öztürk, **a.g.e.**, s. 301.

¹¹⁰¹ Kürenov, Gümüş, **a.g.e.**, s. 52.

¹¹⁰² Yatağan, **a.g.t.**, s. 430.

Eğri otur, doğru söyle.¹¹⁰⁴

Erin güzelliği sırrında olanıdır, sözün güzeli gerçek olanıdır.¹¹⁰⁵

Gözün eğri olsa da sözün eğri olmasın.¹¹⁰⁶

Haklı söz, haksızı bağdattan çevirir.¹¹⁰⁷

Kalbini doğru tutamazsan, dilini doğru tut.¹¹⁰⁸

Kavgacıyla inatlaşma, doğru sözde ısrar et.¹¹⁰⁹

Mürai dosttan, doğru sözlü düşman yeğdir.¹¹¹⁰

Özü sözü doğru olanların, alnı açık, yüzü paktır.¹¹¹¹

Sabahleyin başını kılıçla vuracak olsalar bile, doğru sözünden dönme.¹¹¹²

Sözü doğru olanın, değeri fazla olur.¹¹¹³

3.1.5. Fedakâr Olmak

Ana, çocuğa ağızındakini toplayıp verir.¹¹¹⁴

Ana, çocuğu yüzünden canını ateşe atar.¹¹¹⁵

Ana aç kalır, evladını doyurur.¹¹¹⁶

Bak bana bir gözle, bakayım sana iki gözle.¹¹¹⁷

Hasta ol benim için, öleyim senin için.¹¹¹⁸

Karga dermiş ki: “çocuklarım olalı burnumu göme göme bok yiyemedim.”¹¹¹⁹

3.1.6. İyiliksever Olmak

Adamlık, herkese iyilik etmek demektir.¹¹²⁰

¹¹⁰³ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 151.

¹¹⁰⁴ Veled İzbudak, **Atalar Sözü**, Ankara, TDK Yayınları, 1936, s. 11.

¹¹⁰⁵ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 167.

¹¹⁰⁶ Şavk, **a.g.e.**, s. 154.

¹¹⁰⁷ Aksoy, **a.g.e.**, s. 300.

¹¹⁰⁸ Yatağan, **a.g.t.**, s. 137.

¹¹⁰⁹ Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 161.

¹¹¹⁰ Acaroğlu, **Türk Atasözleri**, s. 19.

¹¹¹¹ Soysal, **a.g.e.**, s. 345.

¹¹¹² Öztöpcü, **a.g.e.**, s. 119.

¹¹¹³ Öztöpcü, **a.g.e.**, s. 291.

¹¹¹⁴ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 40.

¹¹¹⁵ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 44.

¹¹¹⁶ Sertkaya, “**Çukurovada Derlenmiş**”, s. 122.

¹¹¹⁷ Atanas Manov, **Gagauzlar (Hristiyan Türkler)**, çev. Türker Acaroğlu, Ankara, TTK Yayınları, 2001, s. 134.

¹¹¹⁸ Aksoy, **a.g.e.**, s. 303.

¹¹¹⁹ Aksoy, **a.g.e.**, s. 345.

Alimin karşısında ağzını tut, halkın karşısında kötülüğünü bırak.¹¹²¹

Anaların sözleri, daima iyiliktir.¹¹²²

Bir iyilik bin beladan kurtarır, bir kötülük bin belaya uğratır.¹¹²³

Deve kadar kötü düşünceden, fare kadar iyi düşünce iyidir.¹¹²⁴

Dünya güzeli dünyada, hatır olmalı; dünya malı dünyada, iyilik olmalı.¹¹²⁵

Dünyada en iyi şey iyiliktir.¹¹²⁶

Elinden gelen iyiliği, diri etme (esirgeme).¹¹²⁷

En güzel intikam, kötülüğe iyilik etmektir.¹¹²⁸

Ey iyi insan, iyilik yapmakta devam et, iyilik ihtiyarlamaz, onun ömrü ebedidir.¹¹²⁹

Eylük eyle suya sal, eğer eylük eylük ise ol seni bulur.¹¹³⁰

İbadetlerin en makbulü, iyilik etmektir.¹¹³¹

İyi adam ol, insanların soybaşı ol.¹¹³²

İyi zaten iyidir, çalış kötüyü iyileştir.¹¹³³

İyiliğe iyilik her kişinin karı, kötülüğe iyilik er kişinin karı.¹¹³⁴

İyiliğe iyilik şaşılacak iş değil, iyiliğe kötülük insanlığın işi değildir.¹¹³⁵

İyiliği çok yapan, baht ve zenginliğe kavuşur.¹¹³⁶

İyiliğin tohumunu eken bende, kötülük görmez ömründe.¹¹³⁷

İyilik et denize at, balık bilmezse halik bilir.¹¹³⁸

İyilik gibi, alemde sermaye olmaz.¹¹³⁹

İyilik işine giren, sürünmeden geçer bin zirveden.¹¹⁴⁰

İyilik ömür mumu, çökmüş gönlü çalkalar, sönmüş ateşi tutuşturur.¹¹⁴¹

¹¹²⁰ Sertkaya, “Çukurovada Derlenmiş”, s. 112.

¹¹²¹ İsmail, Gümüş, a.g.e., s. 36.

¹¹²² Sertkaya, “Çukurovada Derlenmiş”, s. 122.

¹¹²³ İsmail, Gümüş, a.g.e., s. 90.

¹¹²⁴ Dilek, a.g.m., s. 118.

¹¹²⁵ Mustafa Gökçeoğlu, *Kıbrıs Türk Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 3. Bsk., Lefkoşa, Galeri Kültür Yayınları, 1997, s. 67.

¹¹²⁶ Musaoğlu, Gümüş, a.g.e., s. 162.

¹¹²⁷ Türker Acaroğlu, *Dünya Atasözleri*, İstanbul, Kaya Yayınları, t.y., s. 85.

¹¹²⁸ Hasan, a.g.e., s. 75.

¹¹²⁹ Üstüner, a.g.m., s. 416.

¹¹³⁰ İzbudak, a.g.e., s. 10.

¹¹³¹ Hasan, a.g.e., s. 57.

¹¹³² Acaroğlu, *Türk Atasözleri*, s. 126.

¹¹³³ Musaoğlu, Gümüş, a.g.e., s. 243.

¹¹³⁴ Aksoy, a.g.e., s. 336.

¹¹³⁵ İsmail, Gümüş, a.g.e., s. 245.

¹¹³⁶ İsmail, Gümüş, a.g.e., s. 245.

¹¹³⁷ İsmail, Gümüş, a.g.e., s. 245.

¹¹³⁸ Aksoy, a.g.e., s. 336.

¹¹³⁹ Acaroğlu, *Dünya Atasözleri*, s. 90.

¹¹⁴⁰ İsmail, Gümüş, a.g.e., s. 245.

İyilik yapan insan burkanlarla birdir, iyilik yapmayan insan boş bakır ile birdir.¹¹⁴²

İyilik yapsan gizle, iyilik görsen yücelt.¹¹⁴³

Fırsat eldeyken, iyilik et.¹¹⁴⁴

Gençliğinden itibaren, iyi ol.¹¹⁴⁵

Kısa olacağına uzun olsun, kötü olacağına iyi olsun.¹¹⁴⁶

Kötü örnek görsen alma, iyi örnekten geri kalma.¹¹⁴⁷

Kötüden kaç, iyiye kucak aç.¹¹⁴⁸

Kötülük yapan adama sen iyilik yap, keremin başı budur, bunu iyi bil.¹¹⁴⁹

Kötüye yap iyilik, iyiye iyilik ondan da iyidir.¹¹⁵⁰

Kötüyü eleştir, iyiyi taklit et.¹¹⁵¹

Ödünç vermektense, hibe ile iyilik etmek, ancak yarar sağlar.¹¹⁵²

Sen iyiliğini yap da kul görmezse, Allah görür.¹¹⁵³

Tevekkelin işi, iyiliktir.¹¹⁵⁴

Yoksulu, sana bağlı olmasa da iyilikle karşıla.¹¹⁵⁵

3.1.7. Kanaatkâr Olmak

Az olup uz olsun, çok olup yavuz olacağına.¹¹⁵⁶

Aza kanaat eden çoğu bulur, çoğu arayan azını da bulamaz.¹¹⁵⁷

Aza razı olmayan, iyilik görmez.¹¹⁵⁸

Çoğa tamah eden, azı da kaybeder.¹¹⁵⁹

¹¹⁴¹ Şavk, **a.g.e.**, s. 88.

¹¹⁴² Osman Fikri Sertkaya, "Eski Türk Atasözleri Üzerine", **Şükrü Elçin Armağanı**, yay. Sor. Umay Günay, Abdurrahman Güzel, Dursun Yıldırım, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1983, s. 281.

¹¹⁴³ Yatağan, **a.g.t.**, s. 190.

¹¹⁴⁴ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 192.

¹¹⁴⁵ Öztöpcü, **a.g.e.**, s. 323.

¹¹⁴⁶ Dilek, **a.g.m.**, s. 120.

¹¹⁴⁷ Tavkul, **a.g.e.**, s. 42.

¹¹⁴⁸ Kürenov, Gümüş, **a.g.e.**, s. 100.

¹¹⁴⁹ Oy, **a.g.e.**, s. 160.

¹¹⁵⁰ Yatağan, **a.g.t.**, s. 163.

¹¹⁵¹ Yatağan, **a.g.t.**, s. 163.

¹¹⁵² Acaroğlu, **Türk Atasözleri**, s. 22.

¹¹⁵³ Hasan, **a.g.e.**, s. 76.

¹¹⁵⁴ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 363.

¹¹⁵⁵ Acaroğlu, **Türk Atasözleri**, s. 75.

¹¹⁵⁶ Oy, **a.g.e.**, s. 263.

¹¹⁵⁷ Hasan, **a.g.e.**, s. 31.

¹¹⁵⁸ Öztöpcü, **a.g.e.**, s. 110.

¹¹⁵⁹ Gökçeoğlu, **a.g.e.**, s. 64.

Çok ise saçıp dur, az ise becerip dur.¹¹⁶⁰
Çok işte zorlanırsan meşakkat çekersin, aza kanaat etmezsen ondan da olursun.¹¹⁶¹
Elinde olana razı ol, yokluğa sabret.¹¹⁶²
Gerçek zenginlik, kanaattır.¹¹⁶³
Kanaat baş köşeye oturtur, aç gözlülük mezara götürür.¹¹⁶⁴
Kanaat karın doyurur, kanaatsız kişi tek atını kestirir.¹¹⁶⁵
Kanatsız kuş olmaz, kanaat gibi devlet olmaz.¹¹⁶⁶
Vara kanaat, yoka selamet.¹¹⁶⁷
Zenginlik, kanaat etmektir.¹¹⁶⁸

3.1.8. Merhametli Olmak

Dağda gez, belde gez, insafı elden bırakma.¹¹⁶⁹
Düşeni tepip geçme, sevip geç.¹¹⁷⁰
İnsaf, imandan uludur.¹¹⁷¹
İnsafı olmayanın, imanı da olmaz.¹¹⁷²
İnsanoğlunun çocuğu kim olsa da yolda yatıyor diye basıp geçme.¹¹⁷³
İslâmın şartı beş, altıncısı insaf demişler.¹¹⁷⁴
Her insaf, bir berekettir.¹¹⁷⁵
Hırsız olsan bile insafı ol, tabağını çalsan kaşığı bırak.¹¹⁷⁶
Kuvvetsize gülme, güçsüze dokunma.¹¹⁷⁷
Küçüğe merhamet et, büyüğe itaat.¹¹⁷⁸
Merhamet, imandan gelir.¹¹⁷⁹

¹¹⁶⁰ Yatağan, **a.g.t.**, s. 414.
¹¹⁶¹ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 123.
¹¹⁶² Yatağan, **a.g.t.**, s. 437.
¹¹⁶³ Yatağan, **a.g.t.**, s. 436.
¹¹⁶⁴ Yatağan, **a.g.t.**, s. 581.
¹¹⁶⁵ Çeneli, **a.g.m.**, s. 43.
¹¹⁶⁶ Soysal, **a.g.e.**, s. 260.
¹¹⁶⁷ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 373.
¹¹⁶⁸ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 417.
¹¹⁶⁹ Aksoy, **a.g.e.**, s. 227.
¹¹⁷⁰ Yatağan, **a.g.t.**, s. 216.
¹¹⁷¹ Öztöpcü, **a.g.e.**, s. 207.
¹¹⁷² Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 233.
¹¹⁷³ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 230.
¹¹⁷⁴ Aksoy, **a.g.e.**, s. 227.
¹¹⁷⁵ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 211.
¹¹⁷⁶ Öztöpcü, **a.g.e.**, s. 227.
¹¹⁷⁷ Tavkul, **a.g.e.**, s. 150.
¹¹⁷⁸ Soysal, **a.g.e.**, s. 309.

Şefkat bilmeyen kardeşten, şefkat bilen yabancı iyidir.¹¹⁸⁰

Şefkati olmayan, şefkat bulmaz.¹¹⁸¹

Ugrı (hırsız) ol, harami ol, insafi elden bırakma.¹¹⁸²

Yaylak olmasa mal zayıflar, merhamet olmazsa can zayıflar.¹¹⁸³

3.1.9. Mütevazı Olmak

Adam olmak isteyen adamın, gönlü alçak olmalı.¹¹⁸⁴

Adenden yer bulunsa, başına geçip oturma.¹¹⁸⁵

Ağaç, meyvesi olunca başını aşağı salar.¹¹⁸⁶

Alçak gönüllü kimse, insanların gönlünü kendine ısındırır.¹¹⁸⁷

Arkadaşın uzun boylu olursa, sen küçük ol, küçük olursa, saman çöpü kadar ol.¹¹⁸⁸

Başın gökyüzüne değse de yere bakıp yürü.¹¹⁸⁹

Başkasını buğday bilsen, kendini saman bil.¹¹⁹⁰

Buğday başağının boşu yukarıya, dolusu yere bakar.¹¹⁹¹

Büyük olursan yer gibi ol, derin olursan göl gibi ol.¹¹⁹²

Dağ kadar hünerin olursa, darı kadar övüncün olsun.¹¹⁹³

Dünyanın en muhteşemi sen olsan da iyiyim deme.¹¹⁹⁴

Gurur gurbet, mütevazılık saygı getirir.¹¹⁹⁵

Gurur ile insan göğse yükselmez, alçak gönüllü olmakla da işi bozulmaz.¹¹⁹⁶

Güzel huy güzelliştir, alçak gönüllülük olgunluktur.¹¹⁹⁷

İtibar bulayım dersin mütevazı ol, yaşlanmayayım dersin çalış.¹¹⁹⁸

¹¹⁷⁹ Soysal, **a.g.e.**, s. 319.

¹¹⁸⁰ Yatağan, **a.g.t.**, s. 454.

¹¹⁸¹ İzbudak, **a.g.e.**, s. 40.

¹¹⁸² Şükrü Elçin, "British Museum'da Bulunan Yazma Bir Türk Atalar Sözü Mecmuası", **Türk Kültürü**, C. X, S. 114, 1972, s. 385.

¹¹⁸³ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 388.

¹¹⁸⁴ Sertkaya, "**Çukurovada Derlenmiş**", s. 112.

¹¹⁸⁵ Yatağan, **a.g.t.**, s. 379.

¹¹⁸⁶ Aksoy, **a.g.e.**, s. 119.

¹¹⁸⁷ Üstüner, **a.g.m.**, s. 413.

¹¹⁸⁸ Yatağan, **a.g.t.**, s. 391.

¹¹⁸⁹ Yatağan, **a.g.t.**, s. 381.

¹¹⁹⁰ Yatağan, **a.g.t.**, s. 394.

¹¹⁹¹ Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 93.

¹¹⁹² İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 103.

¹¹⁹³ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 127.

¹¹⁹⁴ Tavkul, **a.g.e.**, s. 117.

¹¹⁹⁵ Yatağan, **a.g.t.**, s. 398.

¹¹⁹⁶ Üstüner, **a.g.m.**, s. 413.

¹¹⁹⁷ Yatağan, **a.g.t.**, s. 375.

İyi adam olacağım dersin, mütevazı ol.¹¹⁹⁹
Kendini ay bilsen, başkasını vadi bil.¹²⁰⁰
Kibirli mütevaziye yenilir, doğru el içinde tanınır.¹²⁰¹
Könlin yüce tutan erde, devlet olmaz.¹²⁰²
Makamın yüksekte ise, alçakta otur.¹²⁰³
Malın çok olsa malınla, ustanın önünde maharetinle övünme.¹²⁰⁴
Mütevazı isteğine ulaşır, bencil ayıpta kalır.¹²⁰⁵
Mütevazı olursan itibarın olur, bencil olursan ensen sertleşir.¹²⁰⁶
Mütevazılık göğşe çıkarır, bencillik yerin dibine sokar.¹²⁰⁷
Mütevaziyle küçülmezsin, kibirlilikle büyümezsin.¹²⁰⁸
Övünen nasihat, mütevazı şeker yer.¹²⁰⁹
Övünenin itibarı gider, asıl niyetine mütevazı ulaşır.¹²¹⁰
Pehlivan da olsan, aşağıdan al.¹²¹¹
Su da aşağı doğru akar, mütevazılık insana hoş gelir.¹²¹²
Süpürge yerin güzelliğidir, alçak gönüllülük adamın.¹²¹³
Temiz kalpli olursan aş yersin, kibirli olursan taş yersin.¹²¹⁴
Ulu olsan kasılma, kendi halkına küçük düşme.¹²¹⁵
Varlıklıysan verdiğini söyleme, er olursan yendiğini söyleme.¹²¹⁶
Yaşlının yanında alçak, itibarlıının yanında mütevazı ol.¹²¹⁷
Yok olan var olur, mütevazı olursan, var olan yok olur, bencil olursan.¹²¹⁸
Zenginliğe ulaştıysan böbürlenme, yolda yürürken kendine sövdürme.¹²¹⁹

¹¹⁹⁸ Yatağan, **a.g.t.**, s. 112.
¹¹⁹⁹ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 236.
¹²⁰⁰ Yatağan, **a.g.t.**, s. 394.
¹²⁰¹ Yatağan, **a.g.t.**, s. 136.
¹²⁰² Oy, **a.g.e.**, s. 164.
¹²⁰³ Acaroğlu, **Dünya Atasözleri**, s. 95.
¹²⁰⁴ Yatağan, **a.g.t.**, s. 387.
¹²⁰⁵ Yatağan, **a.g.t.**, s. 384.
¹²⁰⁶ Yatağan, **a.g.t.**, s. 384.
¹²⁰⁷ Yatağan, **a.g.t.**, s. 385.
¹²⁰⁸ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 315.
¹²⁰⁹ Yatağan, **a.g.t.**, s. 386.
¹²¹⁰ Yatağan, **a.g.t.**, s. 387.
¹²¹¹ Acaroğlu, **Dünya Atasözleri**, s. 152.
¹²¹² İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 350.
¹²¹³ Yatağan, **a.g.t.**, s. 373.
¹²¹⁴ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 362.
¹²¹⁵ Yatağan, **a.g.t.**, s. 391.
¹²¹⁶ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 374.
¹²¹⁷ Dilek, **a.g.m.**, s. 111.
¹²¹⁸ Yatağan, **a.g.t.**, s. 383.

3.1.10. Namuslu Olmak

Aç da olsan, tok da olsan, şerefine sahip ol.¹²²⁰

Ağacın damarına, adamın arına bak.¹²²¹

Ahiret azabından, dünya namusu daha güçlüdür.¹²²²

Arım yok olacağına, imanım yok olsun.¹²²³

At, avrat ve saat emanet olmaz.¹²²⁴

At kamçıdan korkar, er namustan korkar.¹²²⁵

Canını feda edersen et, namusunu feda etme.¹²²⁶

Diken gülünü korur, arı balını korur, kötü malını korur, iyi namusunu korur.¹²²⁷

Dostluk arayan geri kalmaz, ar namus arayan yoldan çıkmaz.¹²²⁸

Er altında at olur, namus altında ar.¹²²⁹

Fakir olsan da namuslu ol.¹²³⁰

Gölü kamış güzelleştirir, er kişiyi namus.¹²³¹

Helale cömertlik olmaz.¹²³²

Her şeyi temizleyen su, yalnız namussuzluğu temizleyemez.¹²³³

Irz, insanın kanı pahasıdır.¹²³⁴

Irzına, namusuna sahip ol.¹²³⁵

Kadının iffeti, hürmetidir.¹²³⁶

Kadının ismeti, erin izzeti.¹²³⁷

Kadının namusu, erkeğin onurudur.¹²³⁸

¹²¹⁹ Yatağan, **a.g.t.**, s. 381.

¹²²⁰ Tavkul, **a.g.e.**, s. 21.

¹²²¹ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 18.

¹²²² Acaroğlu, **Dünya Atasözleri**, s. 572.

¹²²³ Kürenov, Gümüş, **a.g.e.**, s. 21.

¹²²⁴ Hasan, **a.g.e.**, s. 30.

¹²²⁵ Tavkul, **a.g.e.**, s. 56.

¹²²⁶ Yatağan, **a.g.t.**, s. 625.

¹²²⁷ Kemal Alyılmaz, "Kırgız Atasözlerinden Seçmeler", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 17, 2001, s. 149.

¹²²⁸ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 142.

¹²²⁹ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 177.

¹²³⁰ Yatağan, **a.g.t.**, s. 631.

¹²³¹ Suzan Tokatlı, "Başkurt Atasözleri", **Türk Dünyası Folklor Dergisi**, C. IV, S. 28, 1995, s. 45.

¹²³² Aksoy, **a.g.e.**, s. 305.

¹²³³ Acaroğlu, **Dünya Atasözleri**, s. 670.

¹²³⁴ Aksoy, **a.g.e.**, s. 318.

¹²³⁵ Soysal, **a.g.e.**, s. 230.

¹²³⁶ Yatağan, **a.g.t.**, s. 450.

¹²³⁷ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 246.

Malı giden fakir değil, şerefi giden fakirdir.¹²³⁹
Muhannes (namussuz) köprüsünden geçmekten, düşüp suya boğulmak yeğdir.¹²⁴⁰
Namus gitse gelmez geri, yoktur onun belli yeri.¹²⁴¹
Namusa, paha biçilmez.¹²⁴²
Namussuz yaşamaktan, namuslu ölmek iyidir.¹²⁴³
Namusunu gençliğinde sakla, elbiseni yeniliğinde.¹²⁴⁴
Yiğitten korkma, muhannesten (namussuzluktan) kork.¹²⁴⁵
Zina, bina yıkar.¹²⁴⁶

3.1.11. Sevgi Dolu Olmak

Açlıktan ölsem de ana babanı başından atma.¹²⁴⁷
Ağaç gölgesiz, insan sevgisiz olmaz.¹²⁴⁸
Ağlarsa anam ağlar, kalanı yalan ağlar.¹²⁴⁹
Altının gümüşün eskisi olmaz, atanın ananın değeri biçilmez.¹²⁵⁰
Ana evladını atmış, yar başında tutmuş.¹²⁵¹
Ana gibi yar olmaz, bağdat gibi diyar olmaz.¹²⁵²
Ana hakkı, tanrı hakkı.¹²⁵³
Analının rengi bağlardaki güle benzer, anasızın rengi ocaktaki küle benzer.¹²⁵⁴
Anam atam olsun da ağzı burnu olmasın.¹²⁵⁵
Ananı mekkeye üç kere götürsen de borcundan kurtulamazsın.¹²⁵⁶
Ananı sırtında taşısan, kız kardeşini avucunda tut.¹²⁵⁷

¹²³⁸ Acaroğlu, **Dünya Atasözleri**, s. 91.

¹²³⁹ Çeneli, **a.g.m.**, s. 46.

¹²⁴⁰ İzbudak, **a.g.e.**, s. 16.

¹²⁴¹ Acaroğlu, **Dünya Atasözleri**, s. 679.

¹²⁴² Soysal, **a.g.e.**, s. 326.

¹²⁴³ Yatağan, **a.g.t.**, s. 627.

¹²⁴⁴ Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 93.

¹²⁴⁵ Soysal, **a.g.e.**, s. 421.

¹²⁴⁶ Acaroğlu, **Dünya Atasözleri**, s. 197.

¹²⁴⁷ Öztopçu, **a.g.e.**, s. 72.

¹²⁴⁸ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 23.

¹²⁴⁹ Aksoy, **a.g.e.**, s. 122.

¹²⁵⁰ Kürenov, Gümüş, **a.g.e.**, s. 19.

¹²⁵¹ Oy, **a.g.e.**, s. 256.

¹²⁵² Aksoy, **a.g.e.**, s. 145.

¹²⁵³ Aydın Oy, "Dede Korkutta Atasözleri II", **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, 65, 1957, s. 269.

¹²⁵⁴ Kürenov, Gümüş, **a.g.e.**, s. 20.

¹²⁵⁵ Kürenov, Gümüş, **a.g.e.**, s. 20.

¹²⁵⁶ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 41.

¹²⁵⁷ Yatağan, **a.g.t.**, s. 525.

Ananın söylediğini yapmayan, , yetmemiş.¹²⁵⁸
Ananın yüreği, babanın elleri evlat için ağarır.¹²⁵⁹
Anasını ağlatan evlattan, evlat olmaz.¹²⁶⁰
Anasız ev, kuşsuz yuvaya benzer.¹²⁶¹
Anayı aldatmak ahmağın işi, anayı horlamak hayvanın işidir.¹²⁶²
Atan anan yaşlanmış ise de satıp hizmetçi alma.¹²⁶³
Atası olmayan bir gün ağlar, anası olmayan her gün ağlar.¹²⁶⁴
Baban altmışına gelince oyala, okşa gönlünü al.¹²⁶⁵
Baban iş buyursa, namazını bozup söyle.¹²⁶⁶
Baban yaşlanınca köle etme, annen yaşlanınca cariye etme.¹²⁶⁷
Babanın dünya malı ile kalacağına, ananın sepeti ile kal.¹²⁶⁸
Bal tatlı, baldan da çocuk tatlı.¹²⁶⁹
Can verirsen kardeşe ver, bin yıl geçse unutulmaz.¹²⁷⁰
Çocuk anası için kötü demez, köpek sahibi için dilenci demez.¹²⁷¹
Çocuk beşikten düşeceğine, padişah tahtan düşsün.¹²⁷²
Çocuklu ev Pazar, çocuksuz ev mezar.¹²⁷³
Dağın güzelliği lale ile, evin güzelliği çocuk ile.¹²⁷⁴
Deryadan içilmez, evlattan geçilmez.¹²⁷⁵
Evlat kısmı şirin lokmadır, ne iyisinden geçilir? ne kötüsünden?¹²⁷⁶
Gül hayatın, sevgi insanın süsüdür.¹²⁷⁷
Her şey bulunur, yalnız ana baba bulunmaz.¹²⁷⁸

¹²⁵⁸ Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 49.

¹²⁵⁹ Acaroğlu, **Dünya Atasözleri**, s. 105.

¹²⁶⁰ Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 51.

¹²⁶¹ Hasan, **a.g.e.**, s. 99.

¹²⁶² İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 42.

¹²⁶³ Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 60.

¹²⁶⁴ Kürenov, Gümüş, **a.g.e.**, s. 24.

¹²⁶⁵ Müstecip Ülküsal, **Dobrucadaki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler**, Ankara, TDK Yayınları, 1970, s. 23.

¹²⁶⁶ Yatağan, **a.g.t.**, s. 345.

¹²⁶⁷ Şavk, **a.g.e.**, s. 35.

¹²⁶⁸ Yatağan, **a.g.t.**, s. 472.

¹²⁶⁹ Çeneli, **a.g.m.**, s. 38.

¹²⁷⁰ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 105.

¹²⁷¹ Öztürk, **a.g.e.**, s. 112.

¹²⁷² Yatağan, **a.g.t.**, s. 537.

¹²⁷³ Öztürk, **a.g.e.**, s. 114.

¹²⁷⁴ Yatağan, **a.g.t.**, s. 374.

¹²⁷⁵ Acaroğlu, **Dünya Atasözleri**, s. 663.

¹²⁷⁶ Soysal, **a.g.e.**, s. 177.

¹²⁷⁷ Yatağan, **a.g.t.**, s. 483.

İtibarlı olmayı seversen, atanı ananı ağırla.¹²⁷⁹
Kardeş kardeşi bıçaklamış, dönmüş yine kucaklamış.¹²⁸⁰
Kardeşim olsun da, kanlım olsun.¹²⁸¹
Karga yavrusuna bakmış, “benim ak pak evladım” demiş.¹²⁸²
Mısır gibi diyar, kardaş gibi yar bulunmaz.¹²⁸³
Nerede sevgi, orada aydınlık.¹²⁸⁴
Oğul kız, hakikatte gören gözün nurudur.¹²⁸⁵
Oğul ölürse ciğerim yanar, kardeş ölürse belim bükülür.¹²⁸⁶
Sandık dolusu çeyizi oluncaya kadar, yüreği dolu sevgisi olsun.¹²⁸⁷
Sevgisiz geçen ömür, köksüz bir ağaçtır.¹²⁸⁸
Su gider taş kalır, el gider kardaş kalır.¹²⁸⁹

3.1.12. Tatlı Dilli ve Güler Yüzlü Olmak

Acı dil yılan zehridir, tatlı dile can kurban.¹²⁹⁰
Acı söz insanı dininden, tatlı söz yılanı ininden çıkarır.¹²⁹¹
Aferine (tatlı söze), gül minnet edip ölür.¹²⁹²
Ağırlamak için bir şeyin olmazsa, okşamak için dilin olsun.¹²⁹³
Ağzı yumuşak (güler yüzlü) buzağı, çift meme emer.¹²⁹⁴
Al diye verme, güler yüzle ver.¹²⁹⁵
Alemin güzelliğini göz açar, insanın gönlünü söz açar.¹²⁹⁶
Balın yoksa, bal gibi dilin olsun.¹²⁹⁷

¹²⁷⁸ Hasan, **a.g.e.**, s. 56.

¹²⁷⁹ Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 37.

¹²⁸⁰ Aksoy, **a.g.e.**, s. 344.

¹²⁸¹ Aksoy, **a.g.e.**, s. 344.

¹²⁸² Aksoy, **a.g.e.**, s. 346.

¹²⁸³ Hasan, **a.g.e.**, s. 75.

¹²⁸⁴ Ceylan, **a.g.e.**, s. 8.

¹²⁸⁵ Üstüner, **a.g.m.**, s. 399.

¹²⁸⁶ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 281.

¹²⁸⁷ Yatağan, **a.g.t.**, s. 415.

¹²⁸⁸ Öztöpcü, **a.g.e.**, s. 246.

¹²⁸⁹ Türker Acaroğlu, “Azerbaycan Atasözleri ve Deyimleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, 54, 1988, s. 163.

¹²⁹⁰ Yatağan, **a.g.t.**, s. 195.

¹²⁹¹ Aksoy, **a.g.e.**, s. 444.

¹²⁹² Yatağan, **a.g.t.**, s. 195.

¹²⁹³ Abdullah Battal Taymas, **Kazan Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler**, Ankara, TDK Yayınları, 1968, s. 63.

¹²⁹⁴ Öztöpcü, **a.g.e.**, s. 78.

¹²⁹⁵ Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 184.

¹²⁹⁶ Şavk, **a.g.e.**, s. 1.

Benzin soğuk olsa da sözün sıcak olsun.¹²⁹⁸
Bir tevekkel, bin kaygının kalesini bozar, iyi bir söz, bin gönlün yarasını iyileştirir.¹²⁹⁹
Buğday ekmeğin yoksa, buğday dilin de mi yok?¹³⁰⁰
Çok düşün, güzel söyle, örnek olsun; sorulursa, cevabın kısa olsun.¹³⁰¹
Darının açığı iyidir, sözün tatlısı.¹³⁰²
Dil cömert olunca, kör insan bile yol verir.¹³⁰³
Dil konukluğu yeğdir, türlü türlü nimetten ise.¹³⁰⁴
Dili hoş olanın, destekleyeni çok olur.¹³⁰⁵
Dilinde olsa balın, gülüp durur ikbalin.¹³⁰⁶
Dudağın kalınlığına bakma, sözün zarıflığına bak.¹³⁰⁷
Ere giden kızların dili altında, şeker olmalı.¹³⁰⁸
Etini yağını vermesen de tatlı dille konuş.¹³⁰⁹
Güler yüz ve tatlı söze insan ısınır, insan kime ısınırsa ona kul köle olur.¹³¹⁰
Güler yüzlü sirke satıcı, ekşi yüzlü bal satıcıdan çok kazanır.¹³¹¹
Gülyüzlünün gönlü daralmaz, bakımlının kendisi yaşlanmaz.¹³¹²
Gülmek, yüzü nurlandırır.¹³¹³
Güzel söz ile yılan ininden çıkar, kötü söz ile kılıç kınından.¹³¹⁴
Güzel söze uçan kuşlar tabi olur, kötü söze sinek gücü fil olur.¹³¹⁵
Hürmet için aş bulamazsan, nazik söz bul.¹³¹⁶
İkram etmeye ikramın olmasa, okşamaya dilin olsun.¹³¹⁷
İnsanlara güler yüz göster ve onlara tatlı sözle tuz ekmek yedir.¹³¹⁸

¹²⁹⁷ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 81.

¹²⁹⁸ Şavk, **a.g.e.**, s. 168.

¹²⁹⁹ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 93.

¹³⁰⁰ İzbudak, **a.g.e.**, s. 27.

¹³⁰¹ Alyılmaz, **a.g.m.**, s. 148.

¹³⁰² Yatağan, **a.g.t.**, s. 197.

¹³⁰³ Ceylan, **a.g.e.**, s. 103.

¹³⁰⁴ Oy, “**Kabusnamede Atasözleri**”, s. 348.

¹³⁰⁵ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 145.

¹³⁰⁶ Yatağan, **a.g.t.**, s. 207.

¹³⁰⁷ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 157.

¹³⁰⁸ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 178.

¹³⁰⁹ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 172.

¹³¹⁰ Üstüner, **a.g.m.**, s. 424.

¹³¹¹ Soysal, **a.g.e.**, s. 197.

¹³¹² İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 198.

¹³¹³ Yatağan, **a.g.t.**, s. 371.

¹³¹⁴ Öztöpcü, **a.g.e.**, s. 316.

¹³¹⁵ Yatağan, **a.g.t.**, s. 212.

¹³¹⁶ Şavk, **a.g.e.**, s. 172.

¹³¹⁷ Alkaya, **a.g.m.**, s. 69.

İnsanın eti yenmez, derisi giyilmez, tatlı dilinden başka nesi var.¹³¹⁹
Kafanın güzelliği yüz, yüzün güzelliği göz, ağzın güzelliği dil, dilin güzelliği söz.¹³²⁰
Katı sözden dal kırılır, yumuşak sözden taş erir.¹³²¹
Kesende malın yok ise, dilinde balın da yok mu?¹³²²
Kılıcından kan damlayan baturu, dilinden bal damlayan ozan yener.¹³²³
Paran olmazsa olmasın, tatlı dilin olsun.¹³²⁴
Sana saygı duyuracak paran yoksa da kendini sevdirecek dilin olsun.¹³²⁵
Saygı göstermeye gücün olmazsa, dilin olsun.¹³²⁶
Sıcak elbise teni ısıtır, tatlı söz canı ısıtır.¹³²⁷
Şefkatin hazinesi dildir.¹³²⁸
Şirin yüzünden, tatlı dilin daha iyidir.¹³²⁹
Tatlı dil hazinedir, vermekle tükenmez.¹³³⁰
Tatlı dil sahibine bal yedirir, tatsız dayak yedirir.¹³³¹
Tatlı dil, güler yüz, düşmanın kolunu büker.¹³³²
Tatlı söz kaymaklı ayran, acı söz boynuna urgandır.¹³³³
Tatlı sözlü olan, şah kasesinden su içer.¹³³⁴
Tebessüm, taşı eritir.¹³³⁵
Vermeye aşın olmazsa, söylemeye tatlı dilin olsun.¹³³⁶
Yemeği tuz tatlı yapar, adamı söz.¹³³⁷

¹³¹⁸ Üstüner, **a.g.m.**, s. 407.

¹³¹⁹ Aksoy, **a.g.e.**, s. 326.

¹³²⁰ Alyılmaz, **a.g.m.**, s. 152.

¹³²¹ Alkaya, **a.g.m.**, s. 68.

¹³²² Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 179.

¹³²³ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 271.

¹³²⁴ Yatağan, **a.g.t.**, s. 202.

¹³²⁵ Yatağan, **a.g.t.**, s. 456.

¹³²⁶ Kürenov, Gümüş, **a.g.e.**, s. 121.

¹³²⁷ Yatağan, **a.g.t.**, s. 199.

¹³²⁸ Yatağan, **a.g.t.**, s. 454.

¹³²⁹ Yatağan, **a.g.t.**, s. 209.

¹³³⁰ Kürenov, Gümüş, **a.g.e.**, s. 127.

¹³³¹ Alkaya, **a.g.m.**, s. 70.

¹³³² Acaroğlu, **Dünya Atasözleri**, s. 683.

¹³³³ Yatağan, **a.g.t.**, s. 46.

¹³³⁴ Yatağan, **a.g.t.**, s. 209.

¹³³⁵ Yatağan, **a.g.t.**, s. 460.

¹³³⁶ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 376.

¹³³⁷ Yatağan, **a.g.t.**, s. 201.

3.1.13. Kişisel Temizlik

Aşsız, tıraşsız, yoldaşsız yola çıkma.¹³³⁸

Bedenini temiz tut, gafil ecel gelir.¹³³⁹

Erkekler tıraşla, kadınlar ilaçla güzelleşir.¹³⁴⁰

Esvabın temizi, insanın edebi olmalıdır.¹³⁴¹

Saçını her gün tara, yârine her gün bak.¹³⁴²

3.1.14. Vefakâr Olmak

Aşını yiyeyim, haysiyetine sıçayım olma.¹³⁴³

Bir fincan kahvenin, kırk yıl hatırı vardır.¹³⁴⁴

Bir gün tuzunu tattığına, kırk gün selam ver.¹³⁴⁵

Bir içim suyun, yedi adım yolun hakkı var.¹³⁴⁶

Bir kişiye vefa, bin kişiye vefadır.¹³⁴⁷

Dost ol, vefalı ol.¹³⁴⁸

Eski kuyuya tükürme, belki suyunu içersin.¹³⁴⁹

İnsan isen vefa kıl, vefasızlığı hata bil.¹³⁵⁰

Kim sana cefa etse, sen ona vefa göster.¹³⁵¹

Kötülük yapana kötülük yapmak cahilin işi, kötülük yapana vefa kılmak akıllının işi.¹³⁵²

Kuş uçar kanadıyla, yiğit yaşar vefasıyla.¹³⁵³

Nimet yediğin kapıya, hıyanet etme, bir gün olur sürünürsü.¹³⁵⁴

Sana cefa edene, vefa ile cevap ver.¹³⁵⁵

¹³³⁸ Acaroğlu, **Dünya Atasözleri**, s. 653.

¹³³⁹ Musaoğlu, **Gümüş, a.g.e.**, s. 87.

¹³⁴⁰ Soysal, **a.g.e.**, s. 168.

¹³⁴¹ Sertkaya, “**Çukurovada Derlenmiş**”, s. 128.

¹³⁴² Yatağan, **a.g.t.**, s. 490.

¹³⁴³ Şavk, **a.g.e.**, s. 28.

¹³⁴⁴ Aksoy, **a.g.e.**, s. 196.

¹³⁴⁵ İsmail, **Gümüş, a.g.e.**, s. 90.

¹³⁴⁶ Soysal, **a.g.e.**, s. 168.

¹³⁴⁷ Yatağan, **a.g.t.**, s. 482.

¹³⁴⁸ Musaoğlu, **Gümüş, a.g.e.**, s. 154.

¹³⁴⁹ Taymas, **a.g.e.**, s. 48.

¹³⁵⁰ Yatağan, **a.g.t.**, s. 484.

¹³⁵¹ Öztöpcü, **a.g.e.**, s. 194.

¹³⁵² Öztöpcü, **a.g.e.**, s. 322.

¹³⁵³ Yatağan, **a.g.t.**, s. 493.

¹³⁵⁴ Soysal, **a.g.e.**, s. 331.

¹³⁵⁵ Oy, **a.g.e.**, s. 160.

Sana iyilik eden adama, iyilik edemezsen, edilen iyiliği kesinlikle unutma.¹³⁵⁶
Sevgi evin temeli, vefa çatısıdır.¹³⁵⁷
Tuz ekmek hakkını bilmeyen, kör olur.¹³⁵⁸
Usta olursan, üstadını unutma.¹³⁵⁹
Vefasız kardeşten, vefalı komşu yeğdir.¹³⁶⁰
Vefasıza sadık kalma, vefalıdan ayrılma.¹³⁶¹

3.1.15. Yalan Söylememek

Adamın iyisinin ağzından, yalan çıkmaz.¹³⁶²
Ardıcın közü olmaz, yalancının sözü olmaz.¹³⁶³
Arefe günü yalan söyleyenin, bayramda yüzü kızarır.¹³⁶⁴
Beylerde zulüm olur, yalan olmaz.¹³⁶⁵
Bir kere yalan söyleyenin, bin kere doğru söylediği söz de yalan.¹³⁶⁶
Doğru sözü söyle, yalan sözden vazgeç.¹³⁶⁷
Dostuna yalan söyleme, düşmanına sırrını söyleme.¹³⁶⁸
Eski evi yel bulur, yalan sözü doğru.¹³⁶⁹
Gerçeği söylemek dürüstlük, yalan söylemek haramdır.¹³⁷⁰
Hünerliye ölüm yok, yalancıya yer yok.¹³⁷¹
Kaygı ömür bitirir, yalan bahtı bitirir.¹³⁷²
Keskin bıçak kınına, yalan söz cana zarardır.¹³⁷³
Suçların en büyüğü, yalan söylemektir.¹³⁷⁴

¹³⁵⁶ Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 210.

¹³⁵⁷ Yatağan, **a.g.t.**, s. 486.

¹³⁵⁸ Aksoy, **a.g.e.**, s. 450.

¹³⁵⁹ Yatağan, **a.g.t.**, s. 486.

¹³⁶⁰ Öztopçu, **a.g.e.**, s. 312.

¹³⁶¹ Yatağan, **a.g.t.**, s. 482.

¹³⁶² Sertkaya, “Çukurovada Derlenmiş”, s. 112.

¹³⁶³ Aksoy, **a.g.e.**, s. 150.

¹³⁶⁴ Ülküsal, **a.g.e.**, s. 20.

¹³⁶⁵ Acaroğlu, **Türk Atasözleri**, s. 25.

¹³⁶⁶ Öztopçu, **a.g.e.**, s. 135.

¹³⁶⁷ Yatağan, **a.g.t.**, s. 430.

¹³⁶⁸ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 143.

¹³⁶⁹ Yatağan, **a.g.t.**, s. 429.

¹³⁷⁰ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 185.

¹³⁷¹ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 248.

¹³⁷² Levent Doğan, “Kırgız Atasözlerinin Sınıflandırılması”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 9, 2000, s. 212.

¹³⁷³ Alkaya, **a.g.m.**, s. 74.

¹³⁷⁴ Hasan, **a.g.e.**, s. 78.

Utanmayayım dersen, yalan söyleme.¹³⁷⁵
Yalan dinlemek, yalan söylemek kadar güçtür.¹³⁷⁶
Yalan söylemek canına düşman, canından önce arına düşmandır.¹³⁷⁷
Yalan söylemek insanlık değil, o erkeklerinde işi değildir.¹³⁷⁸
Yalan söyleyip yaşamaktansa, doğru söyleyip ölmek yeğdir.¹³⁷⁹
Yalan söz, bu dünyada olunca, olmasa yeğ.¹³⁸⁰
Yalan yanlış konuşma, sonra utanıp oturma.¹³⁸¹
Yalan, ayak tutar ama yürümez.¹³⁸²
Yalan, kötülüklerin anasıdır.¹³⁸³
Yalancının yanından geçme, doğru söyleyenin yanından ayrılma.¹³⁸⁴
Zor bilmece ile yarışma, yalan söze katılma.¹³⁸⁵

3.2. Toplumsal İnsani Değerleri Yansıtan Atasözleri

3.2.1. Adaletli Olmak

Adaletli olanı tanrı sever, fazlalık sahibini Allah döver.¹³⁸⁶
Adaletsiz hükümdar, susuz ırmağa benzer.¹³⁸⁷
Adaletsiz olursa bey olmaz, hanımsız olursa ev olmaz.¹³⁸⁸
Adil kişi ay gibidir, uzanıp duran vadi gibidir.¹³⁸⁹
Akıl ölür, adalet ölmez.¹³⁹⁰
Bey olacağım dersen, adil konuş, eline kendini sevdin.¹³⁹¹
Bir saatlik adalet, altmış yıllık ibadetten iyidir.¹³⁹²

¹³⁷⁵ Yatağan, **a.g.t.**, s. 433.

¹³⁷⁶ Hasan, **a.g.e.**, s. 83.

¹³⁷⁷ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 379.

¹³⁷⁸ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 379.

¹³⁷⁹ Öztopçu, **a.g.e.**, s. 318.

¹³⁸⁰ Oy, “**Dede Korkutta Atasözleri I**”, s. 40.

¹³⁸¹ Yatağan, **a.g.t.**, s. 426.

¹³⁸² Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 325.

¹³⁸³ Soysal, **a.g.e.**, s. 406.

¹³⁸⁴ Yatağan, **a.g.t.**, s. 428.

¹³⁸⁵ Yatağan, **a.g.t.**, s. 432.

¹³⁸⁶ Yatağan, **a.g.t.**, s. 266.

¹³⁸⁷ Acaroğlu, **Türk Atasözleri**, s. 77.

¹³⁸⁸ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 14.

¹³⁸⁹ Yatağan, **a.g.t.**, s. 218.

¹³⁹⁰ Kürenov, Gümüş, **a.g.e.**, s. 15.

¹³⁹¹ Pınar, **a.g.m.**, s. 136.

¹³⁹² Soysal, **a.g.e.**, s. 93.

Düşmanlık değil, adalet yener.¹³⁹³
Güç avludan girse, törü bacadan çıkar.¹³⁹⁴
Hakkı düşünerek, adil çalış.¹³⁹⁵
Haklıya zeval yok, haksıza engel çok.¹³⁹⁶
Haklıyı haksız etme, haksızı haklı etme.¹³⁹⁷
Her koyun, kendi bacağından asılır.¹³⁹⁸
İnsanı insan eden, temiz kalp ve büyük adalettir.¹³⁹⁹
Kendisi adaletli olan kişinin, kadıya ihtiyacı olmaz.¹⁴⁰⁰
Padişah için iyi olan nedir? Adalet.¹⁴⁰¹
Padişahın adaleti olmasa, yağmursuz buluta benzer.¹⁴⁰²
Şeriatın kestiği parmak acımaz.¹⁴⁰³
Zulm ile berbat olan, adalet ile abad olur.¹⁴⁰⁴

3.2.2. Ahlâklı Olmak

Adamın edebi, altından değerli.¹⁴⁰⁵
Ahlâk güzelliği, solmayan güldür.¹⁴⁰⁶
Ahlâk, insana her şeyden ziyade lazımdır.¹⁴⁰⁷
Ahlâk-ı hamide, insanın zinetidir.¹⁴⁰⁸
Altın almadan edep al, edep altın değil midir?¹⁴⁰⁹
Asil al çirkin olsun, soysuz güzel alma.¹⁴¹⁰
Bıktım usandım hüsnü güzelden, usanmadım huyu güzelden.¹⁴¹¹
Çocuk aziz, edep ondan da azizdir.¹⁴¹²

¹³⁹³ Yatağan, **a.g.t.**, s. 214.

¹³⁹⁴ Ferit Birtek, **En Eski Türk Savları: Divan-ı Lügat-it-Türk'ten Derlemeler I**, Ankara, TDK Yayınları, 1944, s. 43.

¹³⁹⁵ Doğan, **a.g.m.**, s. 214.

¹³⁹⁶ Meryem Hakim, "Kazak Atasözleri", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, C. II, S. 9, 1980, s. 241.

¹³⁹⁷ Yatağan, **a.g.t.**, s. 30.

¹³⁹⁸ Aksoy, **a.g.e.**, s. 312.

¹³⁹⁹ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 228.

¹⁴⁰⁰ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 257.

¹⁴⁰¹ Öztürk, **a.g.e.**, s. 262.

¹⁴⁰² Öztürk, **a.g.e.**, s. 262.

¹⁴⁰³ Aksoy, **a.g.e.**, s. 437.

¹⁴⁰⁴ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 349.

¹⁴⁰⁵ Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 41.

¹⁴⁰⁶ Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 165.

¹⁴⁰⁷ Sertkaya, "Çukurovada Derlenmiş", s. 126.

¹⁴⁰⁸ Sertkaya, "Çukurovada Derlenmiş", s. 126.

¹⁴⁰⁹ Yatağan, **a.g.t.**, s. 432.

¹⁴¹⁰ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 52.

¹⁴¹¹ Soysal, **a.g.e.**, s. 83.

Edebin güzelliği, soyun çirkinliğini saklar.¹⁴¹³
Edep ve haya, imandandır.¹⁴¹⁴
Edep, en hayırlı mirastır.¹⁴¹⁵
Edep, ilme tekaddüm ettiği gibi, her şeye karşı da tercih edilir.¹⁴¹⁶
Edep, zenginlikte zinet, vakit-i hacette tükenmez bir hazinedir.¹⁴¹⁷
Edepsiz olanlardan herkes nefret eder, hiç kimse sevmez.¹⁴¹⁸
Giyim soğuktan korur, edeplilik utanmazlıktan korur.¹⁴¹⁹
Güzel, güzel huy ile nurlanır, güzel, güzel değildir, edep güzeldir.¹⁴²⁰
Güzellik binbir türlüdür, hepsinin başı huy güzelliğidir.¹⁴²¹
İnsan edebiyle, gökyüzü güneşiyle.¹⁴²²
İnsanı iki şey yaşlandırmaz: bir iyi ahlâk, ikincisi iyi söz.¹⁴²³
Kol bükmeden, boyun eğen savaşçılara dokunma.¹⁴²⁴
Malını değil, haya duygunu koru.¹⁴²⁵
Oğlanın iyisi hürmet-saygı, kızın iyisi edep, kıymetlidir.¹⁴²⁶
Söz kişinin özüdür, edep kişinin süsüdür.¹⁴²⁷
Yüz güzelliği hamamdan eve, öz güzelliği urumdan şama.¹⁴²⁸
Yüzü güzele kırk günde doyulur, huyu güzele kırk yılda doyulmaz.¹⁴²⁹

3.2.3. Barışsever Olmak

Barış ile memleket yeşerir, yağmur ile toprak.¹⁴³⁰
Barış, savaşı yener.¹⁴³¹
Barışçıl bir kafayı, kılıç kesmez.¹⁴³²

¹⁴¹² Cahit Başdaş, "Türkmen Halk Nakılları", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 4, 1997, s. 110.

¹⁴¹³ Öztürk, Uyanık, *a.g.e.*, s. 108.

¹⁴¹⁴ Sertkaya, "Çukurovada Derlenmiş", s. 127.

¹⁴¹⁵ Soysal, *a.g.e.*, s. 165.

¹⁴¹⁶ Sertkaya, "Çukurovada Derlenmiş Mahalli Atasözleri", s. 128.

¹⁴¹⁷ Sertkaya, "Çukurovada Derlenmiş Mahalli Atasözleri", s. 127.

¹⁴¹⁸ Sertkaya, "Çukurovada Derlenmiş Mahalli Atasözleri", s. 127.

¹⁴¹⁹ İsmail, Gümüş, *a.g.e.*, s. 188.

¹⁴²⁰ Yatağan, *a.g.t.*, s. 348.

¹⁴²¹ Soysal, *a.g.e.*, s. 165.

¹⁴²² Yatağan, *a.g.t.*, s. 340.

¹⁴²³ Alyılmaz, *a.g.m.*, s. 150.

¹⁴²⁴ Şavk, *a.g.e.*, s. 147.

¹⁴²⁵ Yatağan, *a.g.t.*, s. 626.

¹⁴²⁶ Doğan, *a.g.m.*, s. 234.

¹⁴²⁷ Yatağan, *a.g.t.*, s. 344.

¹⁴²⁸ Aksoy, *a.g.e.*, s. 481.

¹⁴²⁹ Aksoy, *a.g.e.*, s. 481.

¹⁴³⁰ Yatağan, *a.g.t.*, s. 242.

¹⁴³¹ Yatağan, *a.g.t.*, s. 242.

Savaş yıkımdır, barış huzurdur.¹⁴³³

3.2.4) Engellilerin Durumu

Komşun kör ise, gözünü kıs.¹⁴³⁴

Kördeki zekâ gözü açıkta bulunmaz.¹⁴³⁵

Tanıdığı olmayan insan kör gibidir, kör yolunu şaşırırsa onu ayıplama.¹⁴³⁶

3.2.5. Hoşgörülü Olmak

Hatun ele giricek kalayığı, hoş görmek gerek.¹⁴³⁷

İnsan beşer, kuldur şaşar.¹⁴³⁸

Kul, kusursuz olmaz.¹⁴³⁹

Yaratılmışı hoş gör, yaratandan ötürü.¹⁴⁴⁰

Yaşlıya sert konuşma, hata edince çenesine vurma.¹⁴⁴¹

3.2.6. Kadının Konumu ve Yeri

Ana ayağında, cennet var.¹⁴⁴²

Atsız evin saltanatı, kızsız evin süsü olmaz.¹⁴⁴³

Birinci zenginlik vücut sağlığı, ikincisi eşi olması, üçüncüsü malın olması.¹⁴⁴⁴

Evi ev eden avrat, yurdu şen eden devlet.¹⁴⁴⁵

Evladı olmayanın cesareti yok, kadını olmayanın hiçbir şeyi yok.¹⁴⁴⁶

Gül büyüse toprağın güzelliğidir, kız büyüse toplumun güzelliğidir.¹⁴⁴⁷

Hanım evin süsü, koca evin işçisidir.¹⁴⁴⁸

Hanımlara kötü dersin, anan da onların içinde olur.¹⁴⁴⁹

¹⁴³² Acaroğlu, **Türk Atasözleri**, s. 97.

¹⁴³³ Yatağan, **a.g.t.**, s. 243.

¹⁴³⁴ Şavk, **a.g.e.**, s. 149.

¹⁴³⁵ Soysal, **a.g.e.**, s. 299.

¹⁴³⁶ Üstüner, **a.g.m.**, s. 392.

¹⁴³⁷ Oy, **a.g.e.**, s. 199.

¹⁴³⁸ Aksoy, **a.g.e.**, s. 325.

¹⁴³⁹ Oy, **a.g.e.**, s. 302.

¹⁴⁴⁰ Soysal, **a.g.e.**, s. 409.

¹⁴⁴¹ Şavk, **a.g.e.**, s. 136.

¹⁴⁴² Öztürk, **a.g.e.**, s. 89.

¹⁴⁴³ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 62.

¹⁴⁴⁴ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 94.

¹⁴⁴⁵ Aksoy, **a.g.e.**, s. 278.

¹⁴⁴⁶ Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 64.

¹⁴⁴⁷ Yatağan, **a.g.t.**, s. 369.

¹⁴⁴⁸ Yatağan, **a.g.t.**, s. 505.

Hanımın kız doğurdu deyip öfkelenme, aslanın erkeği dişisi birdir.¹⁴⁵⁰

Kadın, erkeğin cennetidir.¹⁴⁵¹

Kadın olmayan yerde, sevinç olmaz.¹⁴⁵²

Kadını yıkan er, ayakta durmaz.¹⁴⁵³

Kadınsız ev, susuz değirmendir.¹⁴⁵⁴

Keskinden ne daha keskin? gönül, tatlıdan ne daha tatlı? Kadın.¹⁴⁵⁵

Kışın mutluluğu odun, evin mutluluğu kadındır.¹⁴⁵⁶

Kız çocuğu, babası için yıldız, annesi için güneştir.¹⁴⁵⁷

Kızlar bir güneştir, oğlanlarsa ay parçasıdır.¹⁴⁵⁸

Şerbeti dökme, kadına sövme.¹⁴⁵⁹

Yemeği acıkana, kızı sevdiğine ver.¹⁴⁶⁰

Yuvayı yapan, dişi kuştur.¹⁴⁶¹

3.2.7. Konuksever Olmak

Atın kötü olursa ümidin kaybolur, hanımın kötü olursa misafirin gider.¹⁴⁶²

Beklenmeyen konuk (tanrı misafiri), kadirli olur.¹⁴⁶³

Beylerin şöhretini iki şey büyütür: eşiğinde tuğ ve başköşesinde sofrası.¹⁴⁶⁴

Davet etmek, gitmekten daha değerlidir.¹⁴⁶⁵

Dostluk altına değışilmez, misafir paraya.¹⁴⁶⁶

Ev sahibi, misafirin hizmetkarıdır.¹⁴⁶⁷

Evin yakışığı çocuktur, sofranın yakışığı konuk.¹⁴⁶⁸

Gelen konuğu, yedirmek gerekir.¹⁴⁶⁹

¹⁴⁴⁹ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 206.

¹⁴⁵⁰ Yatağan, **a.g.t.**, s. 545.

¹⁴⁵¹ Tavkul, **a.g.e.**, s. 223.

¹⁴⁵² Tavkul, **a.g.e.**, s. 223.

¹⁴⁵³ Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 160.

¹⁴⁵⁴ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 246.

¹⁴⁵⁵ Öztopçu, **a.g.e.**, s. 214.

¹⁴⁵⁶ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 274.

¹⁴⁵⁷ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 276.

¹⁴⁵⁸ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 260.

¹⁴⁵⁹ Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 222.

¹⁴⁶⁰ Gökdağ, **a.g.m.**, s. 71.

¹⁴⁶¹ Aksoy, **a.g.e.**, s. 480.

¹⁴⁶² İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 60.

¹⁴⁶³ Taymas, **a.g.e.**, s. 58.

¹⁴⁶⁴ Üstüner, **a.g.m.**, s. 403.

¹⁴⁶⁵ Ceylan, **a.g.e.**, s. 31.

¹⁴⁶⁶ Yatağan, **a.g.t.**, s. 233.

¹⁴⁶⁷ Soysal, **a.g.e.**, s. 178.

¹⁴⁶⁸ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 187.

Gelen misafire, git denmez.¹⁴⁷⁰
Gelene kapı açıktır, gidene değil.¹⁴⁷¹
Kadının iyisi kötüsü, misafir geldiğinde belli olur.¹⁴⁷²
Kapını konuğa karşı kapatma, konuksuz sofrada bir lokma tatma.¹⁴⁷³
Kızın iyisi anadan, evin (ailenin) iyisi sofradan belli olur.¹⁴⁷⁴
Konuğa hürmet eyle, kafir olsa da.¹⁴⁷⁵
Konuğa, elinden geldiğince hürmet et.¹⁴⁷⁶
Konuğu gelmeyen kara evler, yıkılsa yeğ.¹⁴⁷⁷
Konuğu yerleştirdikten sonra, dondurma.¹⁴⁷⁸
Konuğun ağzına bakarlar, atına yem verirler.¹⁴⁷⁹
Konuğun rızkını Allah verir.¹⁴⁸⁰
Konuğuna boş sözü bırakıp aş getir, imkânın olursa koyun kesip baş getir.¹⁴⁸¹
Konuk gelirse eşiğe, koşarak çık gecikme, karşılamazsa konuğu, tesiri olur nasibe.¹⁴⁸²
Konuk gelse, kut gelir.¹⁴⁸³
Konuk konarsa ağırla, konuk konması mutluluktur.¹⁴⁸⁴
Konuksuz ev, uğursuz olur.¹⁴⁸⁵
Konuktan esirgediğin, şeytana nasip olur.¹⁴⁸⁶
Misafir ev sahibine kıymetlidir, ev sahibi misafire.¹⁴⁸⁷
Misafir gelse aşağı in, pilav vermek ahde düşer.¹⁴⁸⁸
Misafir izzette, ev sahibi hizmette.¹⁴⁸⁹
Misafir on kismetle gelir, birini yer, dokuzunu bırakır.¹⁴⁹⁰

¹⁴⁶⁹ Ceylan, **a.g.e.**, s. 35.

¹⁴⁷⁰ Soysal, **a.g.e.**, s. 187.

¹⁴⁷¹ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 195.

¹⁴⁷² Alyılmaz, **a.g.m.**, s. 151.

¹⁴⁷³ Acaroğlu, **Türk Atasözleri**, s. 37.

¹⁴⁷⁴ Ülküsal, **a.g.e.**, s. 65.

¹⁴⁷⁵ Acaroğlu, **Dünya Atasözleri**, s. 93.

¹⁴⁷⁶ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 280.

¹⁴⁷⁷ Oy, "**Dede Korkutta Atasözleri I**", s. 40.

¹⁴⁷⁸ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 281.

¹⁴⁷⁹ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 264.

¹⁴⁸⁰ Acaroğlu, **Dünya Atasözleri**, s. 93.

¹⁴⁸¹ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 281.

¹⁴⁸² İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 281.

¹⁴⁸³ Birtok, **a.g.e.**, s. 48.

¹⁴⁸⁴ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 281.

¹⁴⁸⁵ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 265.

¹⁴⁸⁶ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 282.

¹⁴⁸⁷ Yatağan, **a.g.t.**, s. 351.

¹⁴⁸⁸ Yatağan, **a.g.t.**, s. 350.

¹⁴⁸⁹ Yatağan, **a.g.t.**, s. 350.

Misafirin gelişi kendinden, gidişi ev sahibindendir.¹⁴⁹¹

Misafirin ne zaman gideceğini sorma ne zaman geleceğini sor.¹⁴⁹²

Nasipli ocak, misafirsiz olmaz.¹⁴⁹³

Oğlan atadan öğrenir sofrayı açmayı, kız anadan öğrenir biçki biçmeyi.¹⁴⁹⁴

Sorarak verme misafire, isteyerek ver.¹⁴⁹⁵

Tanrı misafirinin, kendi kısmeti vardır.¹⁴⁹⁶

Üşüyüp geleni ısıtıp gönder, acıkıp geleni doyurup gönder.¹⁴⁹⁷

Yemek, misafir ile azizdir.¹⁴⁹⁸

Yolcu misafirin ise, kapın serbest açılsın.¹⁴⁹⁹

3.2.8. Bağımsızlığa Düşkün Olmak

Dilini kaybeden, soyunu (milliyetini) kaybeder.¹⁵⁰⁰

Ülke bırakılır, töre bırakılmaz.¹⁵⁰¹

Yüz yıl kul olup yaşayandan, bir gün hür olup yaşayan iyidir.¹⁵⁰²

3.2.9. Saygılı Olmak

Akraba kimde yok ki, saygı göstermezsen o da olmaz.¹⁵⁰³

Ananı babanı sayarsan, oğlundan da saygı görürsün.¹⁵⁰⁴

Ata anana hürmet edersen, sen de onlar gibi iyilik görürsün.¹⁵⁰⁵

Atandan fazla bil ama arkasından yürü.¹⁵⁰⁶

Babana, annene saygı göster, senin için iyi olur.¹⁵⁰⁷

Babanın önünde saygısızlık etme, edebini bırakma.¹⁵⁰⁸

Babası varken oğlu konuşmasın, anası varken kızı konuşmasın.¹⁵⁰⁹

¹⁴⁹⁰ Aksoy, **a.g.e.**, s. 392.

¹⁴⁹¹ Öztürk, **a.g.e.**, s. 243.

¹⁴⁹² Öztürk, **a.g.e.**, s. 243.

¹⁴⁹³ Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 190.

¹⁴⁹⁴ Aksoy, **a.g.e.**, s. 398.

¹⁴⁹⁵ Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 216.

¹⁴⁹⁶ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 309.

¹⁴⁹⁷ Ceylan, **a.g.e.**, s. 106.

¹⁴⁹⁸ Yatağan, **a.g.t.**, s. 353.

¹⁴⁹⁹ Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 274.

¹⁵⁰⁰ Ülküsal, **a.g.e.**, s. 89.

¹⁵⁰¹ Oy, **a.g.e.**, s. 133.

¹⁵⁰² Yatağan, **a.g.t.**, s. 602.

¹⁵⁰³ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 32.

¹⁵⁰⁴ Acaroğlu, **Dünya Atasözleri**, s. 519.

¹⁵⁰⁵ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 52.

¹⁵⁰⁶ Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 60.

¹⁵⁰⁷ Ceylan, **a.g.e.**, s. 5.

¹⁵⁰⁸ Yatağan, **a.g.t.**, s. 343.

Büyüğe hürmet borçtur, küçüğe selam farzdır.¹⁵¹⁰
Büyüğe saygı, küçüğe sevgi, ata öğüdü.¹⁵¹¹
Büyük küçüğe meramet, küçük büyüğe hürmet.¹⁵¹²
Büyükler muhteremdir, bu dünya kanunudur, büyük gelince ayağa kalk.¹⁵¹³
Edebin iyisi, büyüğünü saymaktır.¹⁵¹⁴
Emek verirsen göğsün dağdır, hürmet edersen gönlün dağdır.¹⁵¹⁵
Her ne görürsen dirlikte, saygı göstermek iyidir birlikte.¹⁵¹⁶
Herkese hürmet eyle, hürmetin olur.¹⁵¹⁷
İhtiyara yol ver, bir gün sen de yaşlanacaksın.¹⁵¹⁸
İnsan, uluyu ululasa kut bulur.¹⁵¹⁹
İnsana saygı, aleme saygıdır.¹⁵²⁰
Kocalıkta hürmetin olmasını istersen, gençlikte kocalara hürmet eyle.¹⁵²¹
Oğula devlet gerek ise, ataya anaya hürmet eyleye.¹⁵²²
Saygı, bitmeyen zenginliktir.¹⁵²³
Ustana dik bakarsan kaybolur gidersin, hürmet edersen kat kat büyüsün.¹⁵²⁴
Yaşlıları sayıp hürmet edersen, yaşlandığında sana da edilir hürmet.¹⁵²⁵

3.2.10. Mekansal Temizlik

Arsıan yattığı yerden belli olur.¹⁵²⁶
Kim temizliği severse, onu sağık sever.¹⁵²⁷
Sağık istersen, temiz dur.¹⁵²⁸
Temizi ateş de yakmaz, pisi su da temizlemez.¹⁵²⁹

¹⁵⁰⁹ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 70.

¹⁵¹⁰ Yatağan, **a.g.t.**, s. 341.

¹⁵¹¹ İlküsal, **a.g.e.**, s. 28.

¹⁵¹² Hasan, **a.g.e.**, s. 36.

¹⁵¹³ Üstüner, **a.g.m.**, s. 420.

¹⁵¹⁴ Kürenov, Gümüş, **a.g.e.**, s. 58.

¹⁵¹⁵ Yatağan, **a.g.t.**, s. 109.

¹⁵¹⁶ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 212.

¹⁵¹⁷ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 218.

¹⁵¹⁸ Yatağan, **a.g.t.**, s. 453.

¹⁵¹⁹ Birtok, **a.g.e.**, s. 50.

¹⁵²⁰ Yatağan, **a.g.t.**, s. 455.

¹⁵²¹ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 263.

¹⁵²² İzbudak, **a.g.e.**, s. 61.

¹⁵²³ Yatağan, **a.g.t.**, s. 459.

¹⁵²⁴ Yatağan, **a.g.t.**, s. 345.

¹⁵²⁵ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 386.

¹⁵²⁶ Aksoy, **a.g.e.**, s. 154.

¹⁵²⁷ Doğan, **a.g.m.**, s. 217.

¹⁵²⁸ Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 212.

Temizlik sağlığın temeli, sağlık zenginliğin temelidir.¹⁵³⁰

Temizlik, imandandır.¹⁵³¹

3.2.11. Vatan Sevgisi

Adamın iyisi yurdundan, atın iyisi yerinden gitmez.¹⁵³²

Ana yurdun toprağı, ana sütünden kıymetlidir.¹⁵³³

Ana yurt öz ana, başkasının yurdu üvey anadır.¹⁵³⁴

At dönüp dolaşıp kazığını bulur, yiğit dönüp dolaşıp elini bulur.¹⁵³⁵

Balık su ile yaşar, insan vatanı ile.¹⁵³⁶

Başka yurdun gül bahçesinden, öz vatanının çölü güzeldir.¹⁵³⁷

Başkasının yurdunda baş olacağına, kendi yurdunda taş ol.¹⁵³⁸

Bülbül çimeni sever, insan vatanı.¹⁵³⁹

Bülbülü altın kafese koymuşlar, “ah vatanım” demiş.¹⁵⁴⁰

Devletli devlet arar, devletsiz vatan arar.¹⁵⁴¹

Devletsüz oğlun olmaktan, devletluya kul olmak yiğdir.¹⁵⁴²

Dinden çıksan da yurdundan ayrılma.¹⁵⁴³

Doğduğun yer vatanın, vatanın namusundur.¹⁵⁴⁴

Doğduğun yere can çekmese de kan çeker.¹⁵⁴⁵

Doğduğun yerin yeri cennet, suyu şerbettir.¹⁵⁴⁶

Doğulan yerden gönül kopmaz, yurt görenin yurdu bozulmaz.¹⁵⁴⁷

Er yiğit, kendi için doğar, vatanı için ölür.¹⁵⁴⁸

¹⁵²⁹ Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 229.

¹⁵³⁰ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 362.

¹⁵³¹ Soysal, **a.g.e.**, s. 386.

¹⁵³² İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 17.

¹⁵³³ Yatağan, **a.g.t.**, s. 68.

¹⁵³⁴ Öztopçu, **a.g.e.**, s. 259.

¹⁵³⁵ Öztopçu, **a.g.e.**, s. 98.

¹⁵³⁶ Yatağan, **a.g.t.**, s. 56.

¹⁵³⁷ Yatağan, **a.g.t.**, s. 74.

¹⁵³⁸ Öztopçu, **a.g.e.**, s. 223.

¹⁵³⁹ Öztopçu, **a.g.e.**, s. 146.

¹⁵⁴⁰ Aksoy, **a.g.e.**, s. 208.

¹⁵⁴¹ Yusuf Azmun, “Türkmen Halk Edebiyatı Hakkında”, **Reşit Rahmeti Arat İçin**, Ankara, TKAE Yayınları, 1966, s. 41.

¹⁵⁴² Oy, **a.g.e.**, s. 195.

¹⁵⁴³ Gökdağ, **a.g.m.**, s. 76.

¹⁵⁴⁴ Yatağan, **a.g.t.**, s. 41.

¹⁵⁴⁵ Yatağan, **a.g.t.**, s. 68.

¹⁵⁴⁶ Çeneli, **a.g.m.**, s. 51.

¹⁵⁴⁷ Yatağan, **a.g.t.**, s. 69.

Gezmeye yad eller, ölmeye vatan iyidir.¹⁵⁴⁹
Gözsüz yaşanır, vatansız yaşanmaz.¹⁵⁵⁰
Gurbet cennet olsa da yine vatan iyidir.¹⁵⁵¹
Halk kuvveti gerçek kuvvettir, vatan toprağı değerlidir.¹⁵⁵²
İl içinde, öl içinde.¹⁵⁵³
Kurda sıcak ahır yapıp versen de o yine ormana bakar.¹⁵⁵⁴
Memleketine yararlı olan yağ içer, memleketinden ayrılan kan içer.¹⁵⁵⁵
Ne kadar hür olsan da topraktan ayrılma.¹⁵⁵⁶
Öz yurdum öleceğim döşektir, başka yurt olmaz beşiğim.¹⁵⁵⁷
Rüzgâr olsa üşütür, bulut olsa ısıtır, doğup büyüdüğü yerleri, aptal kişi unuttur.¹⁵⁵⁸
Senin vatanın ve bağın, senin cennetin ve bağdatındır.¹⁵⁵⁹
Uzak olsa da yol güzel, yaman olsa da memleket güzel.¹⁵⁶⁰
Vatan hasreti çektim gözlerime kan geldi, vatanıma kavuştum bedenime can geldi.¹⁵⁶¹
Vatan sevmek imandandır, vay ana kim içinde olmuya.¹⁵⁶²
Vatan sevmeyen insan olmaz, olursa o şahısta vicdan olmaz.¹⁵⁶³
Vatana faydalı olursan yiğit olursun, vatandan ayrılırsan toprak olursun.¹⁵⁶⁴
Vatanı olanın bahtı vardır, vatana minneti olanın tahtı.¹⁵⁶⁵
Vatanından ayrılan adam olmaz, sürüsünden ayrılan mal olmaz.¹⁵⁶⁶
Yaban ildeki yaşamın ne denli tatlı olsa da er zaman, seni ana yurduna çeker.¹⁵⁶⁷
Yerinden ayrılan yedi yıl ağlar, yurdundan ayrılan ölünceye kadar ağlar.¹⁵⁶⁸
Yerinden oynayan, yetmiş iki belaya uğrar, en küçüğü ölüm.¹⁵⁶⁹

¹⁵⁴⁸ Yatağan, **a.g.t.**, s. 72.

¹⁵⁴⁹ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 198.

¹⁵⁵⁰ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 202.

¹⁵⁵¹ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 202.

¹⁵⁵² Yatağan, **a.g.t.**, s. 39.

¹⁵⁵³ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 228.

¹⁵⁵⁴ Ceylan, **a.g.e.**, s. 29.

¹⁵⁵⁵ Yatağan, **a.g.t.**, s. 71.

¹⁵⁵⁶ Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 214.

¹⁵⁵⁷ Yatağan, **a.g.t.**, s. 74.

¹⁵⁵⁸ Hasan Ülker, "Nogay Atasözlerinden Örnekler", **Türk Kültürü**, C. XXXV, S. 413, 1997, s. 534.

¹⁵⁵⁹ Öztürk, Uyanık, **a.g.e.**, s. 214.

¹⁵⁶⁰ Yatağan, **a.g.t.**, s. 84.

¹⁵⁶¹ Minara Aliyeva, "Ahıska Türklerinin Ağzında Atasözleri", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 12/2, 2001, s. 586.

¹⁵⁶² Acaroğlu, **Dünya Atasözleri**, s. 604.

¹⁵⁶³ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 322.

¹⁵⁶⁴ Yatağan, **a.g.t.**, s. 48.

¹⁵⁶⁵ Yatağan, **a.g.t.**, s. 56.

¹⁵⁶⁶ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 374.

¹⁵⁶⁷ Acaroğlu, **Dünya Atasözleri**, s. 683.

¹⁵⁶⁸ Azmun, **a.g.m.**, s. 38.

Yoldan çıkarsan çık, ilden çıkma.¹⁵⁷⁰

Yurdum güneşim olmasa, ayım güneşim doğmasın.¹⁵⁷¹

Yurtta geçirilen bir kış, yabanda geçen yüz bahardan iyidir.¹⁵⁷²

3.2.12. Yardımsever Olmak

Arpasız at aşamaz, arkasız alp çeriği kıramaz.¹⁵⁷³

Aş verirken aç ver, toka verirken kadri olmaz.¹⁵⁷⁴

Ata bakan yayan yürümez, yaşlıya bakan aç kalmaz.¹⁵⁷⁵

Az sadaka, çok beladan korur.¹⁵⁷⁶

Başkalarına yardım edenin, mutsuzluğu geçip gider.¹⁵⁷⁷

Başkasına yardım et, sana da yardım ederler.¹⁵⁷⁸

Çokluk düşmanı yener, yardımlaşan davayı kazanır.¹⁵⁷⁹

Dayanışma halinde olanlar, yıkılmaz.¹⁵⁸⁰

Dostun ile gönüldaş ol, yaptığı işe yardımcı ol.¹⁵⁸¹

Kardeş kardeşe yardım ederse, allah'ta yardım eder.¹⁵⁸²

Kaz ile ördeğin sığınağı göldür, dul ile yetimin sığınağı ildir.¹⁵⁸³

Kazana bakan kardeş değil, yardım eden kardestir.¹⁵⁸⁴

Komşunun yanında kinayeli söz yara açar, gücün yeterse yardım et, kapı önünü bağ eder.¹⁵⁸⁵

Sadaka verirken fukaraya, ödünç verirsin tanrıya.¹⁵⁸⁶

Sağ elinin verdiğini, sol el görmesin.¹⁵⁸⁷

Ne verirken elinle, o gider seninle.¹⁵⁸⁸

¹⁵⁶⁹ Soysal, **a.g.e.**, s. 417.

¹⁵⁷⁰ Gökdağ, **a.g.m.**, s. 94.

¹⁵⁷¹ Kürenov, Gümüş, **a.g.e.**, s. 145.

¹⁵⁷² Acaroğlu, **Dünya Atasözleri**, s. 104.

¹⁵⁷³ Birtok, **a.g.e.**, s. 29.

¹⁵⁷⁴ Kürenov, Gümüş, **a.g.e.**, s. 22.

¹⁵⁷⁵ Ceylan, **a.g.e.**, s. 89.

¹⁵⁷⁶ Oy, **a.g.e.**, s. 263.

¹⁵⁷⁷ Acaroğlu, **a.g.m.**, s. 77.

¹⁵⁷⁸ Musaoğlu, Gümüş, **a.g.e.**, s. 84.

¹⁵⁷⁹ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 125.

¹⁵⁸⁰ Gökdağ, **a.g.m.**, s. 90.

¹⁵⁸¹ Yatağan, **a.g.t.**, s. 63.

¹⁵⁸² Hasan, **a.g.e.**, s. 61.

¹⁵⁸³ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 260.

¹⁵⁸⁴ Yatağan, **a.g.t.**, s. 535.

¹⁵⁸⁵ Yatağan, **a.g.t.**, s. 518.

¹⁵⁸⁶ Acaroğlu, **Dünya Atasözleri**, s. 189.

¹⁵⁸⁷ Aksoy, **a.g.e.**, s. 419.

¹⁵⁸⁸ Aksoy, **a.g.e.**, s. 397.

Verirsen fakire ver, hiçbirşeyi olmayan miskine ver.¹⁵⁸⁹

Yalanan acıkmaz, dayanışma içinde olan yıkılmaz.¹⁵⁹⁰

Yardım ettim ev kurdum, onda çok hikmet gördüm.¹⁵⁹¹

¹⁵⁸⁹ İsmail, Gümüş, **a.g.e.**, s. 376.

¹⁵⁹⁰ Yatağan, **a.g.t.**, s. 621.

¹⁵⁹¹ Yatağan, **a.g.t.**, s. 91.

SONUÇ

İslâm öncesi Türkler, insani değerleri oldukça yüksek bir millettir. Nitekim Türk kültürüne temel teşkil eden Kutadgu Bilig, Divanü Lûgat-it Türk ve Codex Cumanicus gibi Türkçe kaynaklarda, insani değer olarak nitelendirdiğimiz değerleri karşılayan çok sayıda kelimenin bulunması bu tesbitimizin ne kadar doğru olduğunu göstermektedir. Giriş kısmında verdiğimiz bu değerlerden de anlaşılmaktadır ki, İslâm öncesi dönemdeki Türkler, bu değerleri hayatlarının her aşamasında yaşayarak gelecek nesillere aktarmışlardır. Birinci bölümde hem yerli hem de yabancı kaynaklara dayanarak ele aldığımız değerler göstermektedir ki, bireysel olarak nitelendirdiğimiz bu değerler, âdeta İslâm öncesi dönemdeki Türklerin karakteristik özellikleri durumunda olmuştur. Bu bağlamda, onların Affedici, Cömert, Dürüst, Doğru sözlü, Fedakâr, İyiliksever, Kanaatkâr, Merhametli, Mütevazı, Namus, Anne-Baba Sevgisi ile Evlat ve Kardeş Sevgisi, Tatlı Dilli, Güler Yüzlü, Kişisel Temizlik, Vefa ve Yalan Söylememek gibi değerleri üst düzeyde yaşadıklarını ve yaşattıklarını ortaya koymaya çalıştık. Bireysel değerleri böyle üst düzeyde yaşayan bir milletin, elbette toplumsal değerleri de aynı düzeyde yaşamış olmaları beklenir. İkinci bölümde ele aldığımız bu değerlerin, beklendiği gibi İslâm öncesi bütün Türk toplumlarına mal olduğu görülmektedir. Nitekim Adaletli, Ahlâklı, Bağımsızlığa Düşkün, Barışsever, Cihanşümül, Hoşgörülü, Konuksever, Büyükler ile Yöneticiler ve Kutsal Alanlara Karşı Saygı, Mekansal Temizlik, Vatan Sevgisi ve Yardımseverlik gibi toplumsal değerleri en güzel şekilde yaşadıklarına şahit oluyoruz.

Türklerin, İslâm öncesi dönemde yaşadıkları bu değerlerin, O günden bugüne atasözleri ile kesintisiz bir biçimde devam ettiği görülmektedir. Mesela: Baş eğip önüne gelse, babanı öldüreni bile affet; Ellerin en kutlusu veren eldir, alıpta vermeyen el, ellerin kutsuzudur; Ya olduğun gibi görün, ya görüldüğün gibi ol; Dilin süsü, doğru sözdür; Ana, çocuğu yüzünden canını ateşe atar; Adamlık, herkese iyilik etmek demektir; Kanatsız kuş olmaz, kanaat gibi devlet olmaz; Dağda gez, belde gez, insafı elden bırakma; Aç da olsan, tok da olsan, şerefine sahip ol; Anam atam olsun da ağzı burnu olmasın; Deryadan içilmez, evlattan geçilmez; Ağırlamak için bir şeyin olmazsa, okşamak için dilin olsun; Al diye verme, güler yüzle ver; Esvabın temizi, insanın edebi olmalıdır; Suçların en büyüğü, yalan söylemektir; Bir saatlik adalet, altmış yıllık ibadetten iyidir; Edep, zenginlikte ziynet, vakit-i hacette tükenmez bir hazinedir; Barış ile memleket yeşerir, yağmur ile toprak; Kördeki zekâ gözü açıkta bulunmaz; Yaratılmışı hoş gör, yaratandan ötürü; Evladı olmayanın cesareti yok, kadını olmayanın hiçbir şeyi yok; Konuğu gelmeyen kara evler, yıkılsa yeğ; Yüz yıl kul olup

yaşayandan, bir gün hür olup yaşayan iyidir; Büyüğe saygı, küçüğe sevgi, ata öğüdü; Arslan yattığı yerden belli olur; Yerinden ayrılan yedi yıl ağlar, yurdundan ayrılan ölünceye kadar ağlar; Başkalarına yardım edenin, mutsuzluğu geçip gider. Bu atasözlerinin kısmen ya da birebir benzerleri, hemen hemen bütün Türk dünyasında bugün de kullanılmakta ve bu Türk dünyasında bir bütünlük sağlamaktadır.

Kısaca diyebiliriz ki, İslâm öncesi dönemde Türkler gerek bireysel gerek toplumsal insani değerler bakımından fevkalade üstün bir haslete sahip olmuşlardır. Bu hasletleri bugün de hâlâ en güzel şekliyle yaşamakta ve bu bakımdan diğer toplumlara örnek teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman, Varis: “Koçu (İdukut) Uygur Devleti”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. II, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 415-434.
- Abeşi, Hasan Ata: **Türk Kavimleri Tarihi**, İstanbul, Şa-to Türkiyat, 2001.
- Acaroğlu, Türker: “Azerbaycan Atasözleri ve Deyimleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 54, 1988, s. 132-168.
- _____ : **Dünya Atasözleri**, İstanbul, Kaya Yayınları, t.y.
- _____ : **Türk Atasözleri**, 2. bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 1993.
- Adji, Murat: **Kıpçaklar**, çev. Zeynep Bağlan Özer, Ankara, AKM Yayınları, 2002.
- Agacanov, Sergey Grigoreviç : **Oğuzlar**, çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, İstanbul, Selenge Yayınları, 2002.
- Ahmetbeyoğlu, Ali: “Attila ve Aresin Kılıcı”, **Türk Kültürü**, C. XXXV, S. 416, 1997, s. 739-740.
- _____ : “Bizans Tarihçisi Menandros’un Türkler (Gök-Türkler) Hakkında Verdiği Bilgiler”, **Tarih Dergisi**, S. 50, 2009, s. 11-25.
- _____ : “Bulgarları Oluşturan Boylardan Kutrigurlar ve Utigurlar”, **Tarih Dergisi**, S. 51, 2010, s. 1-19.
- _____ : “Krum Han”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, C. III, S. 25, 1989, s. 44-48.
- _____ : “Madara Kaya Kabartması ve Kitabeleri”, **Tarih Dergisi**, S. 35, 1994, s. 35-54.
- _____ : “Tarihçi Jordanes (VI. Yüzyıl) ve Türkler Hakkında Verdiği Bilgiler”, **XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, Ankara, 2002, s. 71-83.

- _____ : **Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2017.
- _____ : **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara, TTK Yayınları, 2001.
- _____ : **Grek Seyyahı Priskos’a Göre Avrupa Hunları**, İstanbul, TDAV Yayınları, 1995.
- Aksoy, Ömer Asım: **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, I. Atasözleri Sözlüğü**, 2 C., İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1988.
- Alaaddin Ata Melik Cüveyni: **Tarih-i Cihan Güşa**, çev. Mürsel Öztürk, 2. bsk., Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.
- Aliyeva, Minara: “Ahıska Türklerinin Ağzında Atasözleri”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, C. XII, S. 2, 2001, s. 585-590.
- Alkaya, Ercan: "Tatar Türkçesindeki Dil ve Söz ile İlgili Atasözleri Üzerine Bir Değerlendirme", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. XI, S. 2, 2001, s. 55-76.
- Almas, Turgun: **Uygurlar**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2010.
- Alptekin, Erkin: **Uygur Türkleri**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1978.
- Alyılmaz Semra, Alyılmaz Cengiz: “Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, S. 3/4, 2014, s. 1-33.
- Alyılmaz, Kemal: “Kırgız Atasözlerinden Seçmeler”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 17, 2001, s. 145-155.
- Arat, Reşit Rahmeti: “Eski Türk Hukuk Vesikaları”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, C. I, S. 1, 1964, s. 1-53.
- _____ : **Eski Türk Şiiri**, 3. bsk., Ankara, TTK Yayınları, 1991.

- _____ : **Kutadgu Bilig**, II İndeks, nşr. haz. Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce, İstanbul, TKAE Yayınları, 1979.
- Argunşah Mustafa, Güner Galip: **Codex Cumanicus**, İstanbul, Kesit Yayınları, 2015.
- Arsal, Sadri Maksudi: “Orta Asya”, **Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri**, 2. bsk., Ankara, TTK Yayınları, 2014, s. 279-415.
- _____ : **Türk Tarihi ve Hukuk**, Ankara, TTK Yayınları, 2014.
- Artamonov, M. I.: **Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler, Ruslar**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2004.
- Aslanapa, Oktay: “Türk Tarihinde Saç Biçimleri”, **Saç Kitabı**, ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2004, s. 59-63.
- Atsız, Hüseyin Nihal: “Cihan Tarihinin En Büyük Kahramanı: Kür Şad”, **Orhun**, S. 6, 1934, s. 111-113.
- Attaleiates, Mikhael: **Tarih**, çev. Bilge Umar, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.
- Aydın, Erhan: **Orhon Yazıtları**, 2. bsk., Konya, Kömen Yayınları, 2014.
- _____ : **Yenisey Yazıtları**, Konya, Kömen Yayınları, 2015.
- Aydın, Hatice: **Bizans Kaynağı Theophanes Confessor’un Kroniğinde Türkler 284-813**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Aykut, Altan: “İgor Destanı Üzerine”, **Türk Dili**, C. XXVIII, S. 390-391, 1984, s. 308-311.
- Azmun, Yusuf: “Türkmen Halk Edebiyatı Hakkında”, **Reşit Rahmeti Arat İçin**, Ankara, TKAE Yayınları, 1966, s. 32-84.

- Azzavi, Abbas: “İbni Hassul’un Türkler Hakkında Bir Eseri”, çev. Şerefeddin Yaltkaya, **Belleten**, C. IV, S. 14-15, 1940, s. 250-266.
- Balcı, Tuğba Gökçe: “Tabgaç Devleti (386-534)”, İstanbul, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2018.
- Banarlı, Nihat Sami: **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, C. I, İstanbul, MEB Basımevi, 1971.
- Bang W., Rahmeti G. R.: **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul, Burhaneddin Basımevi, 1936.
- Banguoğlu, Tahsin: “Kâşgari’den Notlar: I Uygurlar ve Uygurca Üzerine”, **TDAY Belleten**, 1958, s. 87-113.
- Barthold, V. V.: **Kırgızlar**, çev. Ufuk Deniz Aşçı, Konya, Kömen Yayınları, 2002.
- _____ : **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2010.
- _____ : **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, yay. Haz. Kazım Yaşar Koprıman, İsmail Aka, Ankara, TTK Yayınları, 1975.
- Başdaş, Cahit: “Türkmen Halk Nakılları”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 4, 1997, s. 107-117.
- Baştav, Şerif: “Sabir Türkleri”, **Belleten**, C. V, S. 17-18, 1941, s. 53-99.
- _____ : **Büyük Hun Kağanı Attila**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.
- Baykara, Tuncer: “Türk Şehircilik Tarihinden: Hatun Şehirleri”, **Belleten**, C. XXIV, S. 175, 1980, s. 497-510.

Baykuzu, Tilla Deniz:

IV. Yüzyılda Çinde Kurulan İki Hun Devleti: İlk Chao ve Sonraki Chao Devletleri, İstanbul, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2003.

_____:

“Kuzey Liang’da Kurulan Hun Devleti”, İstanbul, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1997.

_____:

“Tabgaç Hükümdarları (M. S. 386-550) ve Hükümdar Kurganları”, **Mehmet Eröz Armağanı**, haz. Mustafa Aksoy, Osman Yorulmaz, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2011, s. 416-439.

_____:

Anlu-Shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti, Konya, Kömen Yayınları, 2013.

_____:

Hun İmparatorluğu, Konya, Kömen Yayınları, 2012.

_____:

Son Bilgiler Işığında Kürşad İsyanı, Konya, Kömen Yayınları, 2016.

Beşevliyev, V.:

“Proto-Bulgar Dini”, çev. Türker Acaroğlu, **Belleten**, C. IX, S. 34, 1945, s. 213-261.

Birtek, Ferit:

En Eski Türk Savları: Divan-ı Lügat-it-Türk’ten Derlemeler I, Ankara, TDK Yayınları, 1944.

Bobçev, S. S.:

“Krum Han'ın Yasa Koyuculuğu (Tarihsel-Hukuksal Bir Not)”, çev. Türker Acaroğlu, **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S. 10-11, 1982, s. 147-150.

Bombaci, A.:

“Prens Hsien-li Bilge’nin Kocaları”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. XXI, 1973, s. 45-63.

Brion, Marcel:

Hunların Hayatı, çev. M. Reşat Uzman, İstanbul, Orkun Yayınevi, 1981.

- Buharalı, Eşref: “Hazar Türklerinin Kültür Tarihine Ait Bazı Notlar”, **Türk Kültürü**, C. XXIX, S. 340, 1991, s. 504-509.
- _____ : “Kimek Hakanlığı”, **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987, s. 263-269.
- Bulduk, Üçler: “Yaşayış ve Kültür Açısından Eski Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılış Nedenleri”, **Kuruluş ve Yıkılış Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri**, yay. Haz. Mehmet Alpargu, M. Bilal Çelik, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Basımevi, 2008, s. 47-57.
- Caferoğlu, Ahmet: **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, 2. bsk., Ankara, TDK Yayınları, 2011.
- Ceylan, Emine: **Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri**, yay. Mehmet Ölmez, Ankara, Simurg, 1996.
- Chang, Jen-T’ang: **T’ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler**, Taipei, Doktora Tezi, 1968.
- Chavannes, Edouard: **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, çev. Mustafa Koç, İstanbul, Selenge Yayınları, 2013.
- Czegledy, Karoly: **Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçü**, çev. Erdal Çoban, İstanbul, Özne Yayınları, 1998.
- Çağrıncı, Mustafa: “Cömertlik”, **DİA**, C. VIII, 1993, s. 72-73.
- Çakan, Varis Abdurrahman: **Orta Asya Türk Tarihine Giriş**, Ankara, Binyıl Yayınevi, 2015.
- Çandarlıoğlu, Gülçin: “Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı (744-840)”, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Doçentlik Tezi, 1972.
- _____ : “Türk Toplumunda Kadın”, **Türk Dünyası Tarih-Kültür Dergisi**, S. 336, 2014, s. 26-28.

- _____ : “Uygurlar’da İnsani Değerler ve Hukuk”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları: Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar**, I. Kitap, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, s. 117-131.
- _____ : **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü**, 2. bsk., İstanbul, TDAV Yayınları, 2013.
- Çeneli, İlhan: “Nogay Atasözleri”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, S. 1, 1984, s. 11-54.
- De Boor, Helmut: **Tarihte Efsanede ve Kahramanlık Destanlarında Attila**, çev. Yaşar Önen, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- De Groot, J. M.: **2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan**, çev. G. A. Asena, 2. bsk İstanbul, Pan Yayıncılık, 2011.
- Deer, Jozsef: “İstep Kültürü”, çev. Şerif Baştav, **DTCF Dergisi**, C. XII, S. 1-2, 1954, s. 159-176.
- Deguignes, Joseph: **Büyük Türk Tarihi**, çev. Selahattin Alpay, 8 C., İstanbul, Türk Kültür Yayıncılık, 1976.
- Dilek, İbrahim: “Altay Türklerinin Atasözleri”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 1, 1996, s. 107-120.
- Divitçioğlu, Sencer: **Kök Türkler (Kut, Küç, Ülüg)**, İstanbul, Ada Yayınları, 1987.
- Doğan, Cihangir: “Kazak Türklerinde Konukseverlik ve Konuk Ağır lama”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 178, 2009, s. 189-204.
- Doğan, Levent: “Kırgız Atasözlerinin Sınıflandırılması”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 9, 2000, s. 206-241.

- Donuk, Abdülkadir: “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”, **Tarih Dergisi**, S. 33, 1981, s. 147-168.
- _____ : “Eski Türk Devlet Teşkilatında “Tanhu” Unvanı ve Tarihi Gelişmesi”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, C. XXIII, S. 1-2, 1985, s. 205-208.
- _____ : “Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 17, 1982, s. 103-152.
- _____ : “Eski Türklerde Saç Şekilleri Hakkında”, **Saç Kitabı**, ed. Emine Gürsoy-Naskali, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2004, s. 3-12.
- _____ : “Gök-Türk Hakanlıkları”, **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987, s. 111-117.
- _____ : “İlk Türk Milliyetçisi Çi-çi Tanhu”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, C. I, S. 3, 1987, s. 44-45.
- _____ : “On Dilli Bizans”, **Türk Kültürü**, C. XXII, S. 257, 1984, s. 537-540.
- _____ : “Türkçe “İl” (Devlet) Deyimi Hakkında”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 35, 1985, s. 137-144.
- _____ : “Türklerde Vatan Sevgisi”, **Türk Kültürü**, C. XXIV, S. 266, 1985, s. 369-377.
- _____ : **Eski Türk Devletlerinde İdari Askerî Unvan ve Terimler**, İstanbul, TDAV Yayınları, 1988.
- Dunlop, D. M.: **Hazar Yahudi Tarihi**, çev. Zahide Ay, İstanbul, Selenge Yayınları, 2008.
- Durmuş, İlhami: “Massagetler”, **Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 3, 1996, s. 86-91.
- _____ : **İskitler (Sakalar)**, Ankara, TKAE Yayınları, 1993.

- _____ : **Türk Tarihinin Öncüleri**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2013.
- Duygu, Süleyman: “Türk Sosyal Hayatında Kadın”, **Türk Kültürü**, C. XI, S. 128, 1973, s. 612-621.
- Eberhard, Wolfram: “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyetleri”, **Türkiyat Mecmuası**, C. VII, S. 1, 1942, s. 125-191.
- _____ : “Eski Türk Devletlerinin Ekonomisi Hakkında İncelemeler: II Tobalarda Ziraat”, **Belleten**, C. X, S. 37, 1946, s. 81-96.
- _____ : “Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair Notlar”, **Belleten**, C. XI, S. 41, 1947, s. 15-26.
- _____ : **Çin Toprağında İlk Hiung-nu Hanedanının Hükümdarları: Liu Yüan ve Liu Ts’ung’un Biyografileri**, çev. Şükrü Akkaya, Ankara, Uzluk Basımevi, 1942.
- _____ : **Çinin Şimal Komşuları**, çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara, TTK Yayınları, 1942.
- Ebu Bekr Muhammed b. Cafer en-Narşahi: **Tarih-i Buhara**, çev. Erkan Göksu, Ankara, TTK Yayınları, 2013.
- Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî: Gırnâtî Seyahatnamesi**, çev. Fatih Sabuncu, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2011.
- Ebu Osman Amr B. Bahr El-câhiz: **Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri**, çev. Ramazan Şeşen, Ankara, TKAE Yayınları, 1967.
- Ebulgazi Bahadır Han: **Şecere-i Terakime (Türklerin Soykütüğü)**, haz. Muharrem Ergin, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, t.y.

- Eckhardt, Sandor: “Efsanede Attila”, **Attila ve Hunları**, der. Gyula Nemet, trc. Şerif Baştav, Ankara, DTCF Yayınları, 1982, s. 123-187.
- Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki: **Atebetü'l-Hakayık**, çev. Reşit Rahmeti Arat, 2. bsk., Ankara, TTK Yayınları, 1992.
- Ekici, Metin: “13. Dede Korkut Destanı: Salur Kazan’ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi”, **Milli Folklor Dergisi**, S. 122, 2019, s. 5-13.
- Elçin, Şükrü: “British Museum’da Bulunan Yazma Bir Türk Atalar Sözü Mecmuası”, **Türk Kültürü**, C. X, S. 114, 1972, s. 382-393.
- _____ : “Tuz-Ekmek Hakkı Deyimi Üzerine”, **Reşit Rahmeti Arat İçin**, Ankara, TKAE Yayınları, 1966, s. 164-172.
- Ergin, Muharrem: **Dede Korkut Kitabı**, 3. bsk., İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1980.
- _____ : **Orhun Abideleri**, 3. bsk., İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1975.
- Esin, Emel: “Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri (M. S. VI. ila X. Yüzyıllar)”, **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987, s. 79-111.
- _____ : **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş (Türk Kültürü El-Kitabı)**, II Cilt 1/b’den Ayrı Basım), İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978.
- Feher, Geza: “Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü: Türk Kültürünün Avrupa’ya Tesiri”, **II. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, İstanbul, 1937, s. 290-320.
- _____ : **Bulgar Türkleri Tarihi**, Ankara, TTK Basımevi, 1984.

- Firdevsi: **Şahname**, çev. Necati Lugal, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2013.
- Gabain, A. V.: “Hoçu Uygur Beyliği (850-1250)”, çev. Şinasi Tekin, **TDAY Belleten**, 1962, s. 271-275.
- Gan, Lin: “Göktürklerde Gelenekler ve Dini İnançlar”, çev. Eyüp Sarıtaş, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, S. 4, 2000, s. 361-374.
- Giraud, Rene: **Göktürk İmparatorluğu**, çev. İsmail Mangaltepe, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1999.
- Golden, Peter B.: “Hazar Dili”, **TDAY Belleten**, 1971, s. 147-157.
- Gorelik, Mihail: “Moğol Öncesi Dönemde Türklerin Saç Şekilleri”, **Saç Kitabı**, ed. Emine Gürsoy-Naskali, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2004, s. 55-59.
- Gökalp, Ziya: **Türk Ahlâkı**, haz. Mustafa Görgen, İstanbul, Türk Kültür Yayıncı, 1975.
- _____ : **Türk Medeniyeti Tarihi**, haz. Kazım Yaşar Koprıman, Afşar İsmail Aka, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.
- _____ : **Türk Töresi**, haz. Hikmet Dizdaroğlu, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.
- _____ : **Türkçülüğün Esasları**, haz. Mehmet Kaplan, 2. Bsk., Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.
- Gökbil, Ahmet: **Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarihi)**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2000.
- Gökçeoğlu, Mustafa: **Kıbrıs Türk Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü**, 3. Bsk., Lefkoşa, Galeri Kültür Yayınları, 1997.
- Gökdağ, Bilgehan Atsız: “Türkmen Atasözleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 79, 1992, s. 67-94.

- Göksu, Erkan: “Buhara Melikesi Kabac Hatun”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 29, 2011, s. 261-283.
- Gökyay, Orhan Şaik: **Dede Korkut Hikayeleri**, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2013.
- Gömeç, Saadettin: “Bir Hun Aksakalı: Chun-hang Yüeh”, **VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, Kongre Bildiri Kitabı**, C. IV, yay. haz. Mustafa Özkan, Enfel Doğan, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2014, s. 475-481.
- _____ : “Terhin Yazıtının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. XVII, S. 28, 1995, s. 71-84.
- _____ : **Köktürk Tarihi**, 4. bsk., Ankara, Berikan Yayınevi, 2011.
- _____ : **Türk Destanlarına Giriş**, 2. bsk., Ankara, Berikan Yayınevi, 2015.
- _____ : **Türk Hun Tarihi**, Ankara, Berikan Yayınevi, 2012.
- _____ : **Türk Kültürünün Ana Hatları**, 2. bsk., Ankara, Berikan Yayınevi, 2012.
- _____ : **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Ankara, AKM Yayınları, 1997.
- Grakov, B. N.: **İskitler**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006.
- Grousset, Rene: **Bozkır İmparatorluğu**, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1980.

- Grönbech, K.: **Kuman Lehçesi Sözlüğü, Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini**, çev. Kemal Aytaç, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç: **Eski Türkler**, çev. D. Ahsen Batur, 4. bsk., İstanbul, Selenge Yayınları, 2003.
- _____ : **Hunlar**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2002.
- Gündüz, Tufan: **Oğuz Kağan Destanı**, 3. bsk., İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2016.
- Güngör, Harun: “Göktürk Kitabeleri ve Uygur Metinlerinin İnsani Değerler ve Hukuk Açısından İncelenmesi”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları: Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar**, I. Kitap, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, s. 201-221.
- Hakim, Meryem: “Kazak Atasözleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, C. II, S. 9, 1980, s. 237-242.
- Hasan, Hamdi: **Makedonya ve Kosova Türklerince Kullanılan Atasözleri ve Deyimler**, Ankara, TDK Yayınları, 1997.
- Hasanov, Zaur: **Çar İskitler**, akt. İlyas Topsakal, İstanbul, TDAV Yayınları, 2009.
- Herodotos: **Tarih**, çev. Müntekim Ökmen, 6. bsk., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- İlgın, Fatma Aysel Dıngıl: **Türk Tarihinin Bizans Kaynakları ve Byzantino Turcica Işığında Avrupa Hunları**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2018.
- İbn Fazlan: **İbn Fazlan Seyahatnamesi**, çev. Ramazan Şeşen, 2. bsk., İstanbul, Bedir Yayınevi, 1995.

- İbn Havkal: **X. Asırda İslâm Coğrafyası**, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2014.
- İbni Fadlan: “İbni Fadlan Seyahatnamesi”, çev. Lütfi Doğan, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. III, S. 1, 1954, s. 59-80.
- İnan, Abdülkadir: “Eski Türklerde ve Folklorda Ant”, **DTCF Dergisi**, C. VI, S. 4, 1948, s. 279-290.
- _____ : “Kazak-Kırgızlarda Yeğenlik Hakkı ve Konuk Aşı Meseleleri”, **Makaleler ve İncelemeler**, C. I, 2. Bsk., Ankara, TTK Yayınları, 1987, s. 281-291.
- _____ : “Manas Destanı Üzerine Notlar”, **TDAY Belleten**, 1959, s. 125-159.
- _____ : “Manas Destanında Aş-Yoğ Merasimi”, **Makaleler ve İncelemeler**, C. I, 2. Bsk., Ankara, TTK Yayınları, 1987, s. 121-124.
- _____ : “Türk Mitolojisinde ve Halk Edebiyatında Kadın”, **Makaleler ve İncelemeler**, C. I, 2. bsk., Ankara, TTK Yayınları, 1987, s. 274-280.
- _____ : **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, 2. Bsk., Ankara, TTK Yayınları, 1972.
- İsmail Zeyneş, Gümüş Muhittin: **Türkçe Açıklamalı Kazak Atasözleri**, Ankara, Engin Yayınevi, 1995.
- İstahrî: **Ülkelerin Yolları**, çev. Murat Ağarı, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2015.
- İzbudak, Veled: **Atalar Sözü**, Ankara, TDK Yayınları, 1936.
- İzgi, Özkan: “İslâmiyetten Önceki Türklerde Kadın”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, C. XI-XIV., 1973-1975, s. 145-160.

- _____ : **Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi**, Ankara, TTK Yayınları, 1989.
- _____ : **Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.
- _____ : **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)**, Ankara, TKAE Yayınları, 1987.
- Kafesoğlu, İbrahim: "XII. Asra Kadar İstanbul'un Türkler rafından Muhasaraları", **İstanbul Enstitüsü Dergisi**, S. 3, 1957, s. 1-16.
- _____ : **Bulgarların Kökeni**, Ankara, TKAE Yayınları, 1985.
- _____ : **Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri**, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- _____ : **Türk Milli Kültürü**, 29. bsk., İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2010.
- Kaplan, Mehmed: "Dede Korkut Kitabında Kadın", **Türkiyat Mecmuası**, C. IX., 1951, s. 99-112.
- Karatay Osman, Duranlı Muvaffak: "Hazar Kağanı Yusuf'un Endülüs'e Mektubu", **Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 64, 2013, s. 199-230.
- Karatay, Osman: "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, C. V, S. 18, 2008, s. 1-17.
- _____ : "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", **Belleten**, C. XXXIV, S. 269, 2010, s. 71-111.
- _____ : "Tuna Bulgarları", **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, ed. Osman Karatay, Serkan Acar, 3. bsk., İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2016, s. 273-295.
- _____ : **Bulgarlar: Yitik Bir Türk Kavmi**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2018.

- _____ : **Hazarlar**, 3. Bsk., Ankara, Kripto Yayınları, 2016.
- Karayev, Ömürkul: **Türkler ve Kağanlıkları**, çev. Mustafa Kalkan, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2008.
- Kâşgarlı Mahmud: **Divanü Lûgat-İt Türk**, 4 C., çev. Besim Atalay, 5. Bsk., Ankara, TDK Yayınları, 2006.
- Kayalı, Yalçın: “Hindistan Kuşan İmparatorluğunun Yükselme Dönemi ve Kral Kanişka (M. S. 78-99)”, **DTCF Dergisi**, S. 55/2, 2015, s. 189-204.
- Kayapınar, Ayşe: “Tuna Bulgar Devleti (679-1018), **Türkler Ansiklopedisi**, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1097-1119.
- Kazdal, Ayşe: **Bizans Kaynaklarından Zosimus ve Malalasın Eserlerinde Türkler**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Kelly, Christopher: **Attila Hunlar ve Roma İmparatorluğunun Çöküşü**, çev. Turhan Kaçar, İstanbul, Turkuvaz Kitapçılık, 2009.
- Keykavus: **Kabusname**, çev. Mercimek Ahmet, göz. Geç. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2007.
- Kırilen, Gürhan: **Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi**, Ankara, Gece Kitaplığı, 2015.
- _____ : **Göktürklerden Önce Türkler**, Ankara, Gece Kitaplığı, 2016.
- _____ : **Tuyu Hunlar ve Tabgaçlar**, Ankara, Gece Kitaplığı, 2016.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin: **Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar**, Ankara, TTK Yayınları, 1992.

Klyashtorny S. G., Sultanov T. I.: **Kazakistan: Türkün Üç Bin Yılı**, çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2003.

Klyashtorniy, Sergey Grigoryevich: “Runik Abidelerde Kıpçaklar”, çev. Eşref Bengi Özbilen, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 89, 1994, s. 13-41.

_____ : **Kadim Avrasya’nın Bozkır İmparatorlukları**, yay. Dan. İsenbike Togan, çev. Serkan Acar v.d., İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2018.

Kmosko, Michael: “Araplar ve Hazarlar”, çev. Cemal Köprülü, **Türkiyat Mecmuası**, C. III, 1935, s. 133-156.

Koca, Salim: “Büyük Hun Devleti”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. I, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1047-1083.

_____ : **Türk Kültürünün Temelleri**, İstanbul, Damla Neşriyat, 1990.

Koç, Dinçer: “İtil Bulgarları”, **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, ed. Osman Karatay, Serkan Acar, 3. Bsk., İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2016, s. 295-335.

_____ : **Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010.

_____ : “Süryani Tarihçisi Efesli John (İoann Ephesus)’un Gök-Türkler ve Avarlar Hakkında Verdiği Bilgiler”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 198, 2012, 93-109.

Koestler, Arthur: **Onüçüncü Kabile**, çev. Belkıs Dışbudak, 2. bsk., İstanbul, Plato Film Yayınları, 2007.

Komnena, Anna: **Alexiad**, çev. Bilge Umar, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1996.

- Konukçu, Enver: **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1973.
- Kumekov, Bolat E.: **Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti**, çev. Mehmet Kıldıroğlu, Çingiz Samudinuulu, Ankara, TTK Yayınları, 2013.
- Kurat, Akdes Nimet: “Bulgar”, **İA**, C. II, 1979, s. 781-796.
- _____ : **IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara, TTK Basımevi, 1972.
- _____ : **Peçenek Tarihi**, İstanbul, Devlet Basımevi, 1937.
- Kurulay, Sezin Orhan: **Hudûd El-âlem'E Göre 10.Asırda Türk Boyları**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kuzgun, Şaban: **Hazar ve Karay Türkleri**, 2. bsk., Ankara, Alıç Matbaası, 1993.
- Kürenov Sapar, Gümüş Muhittin: **Türkçe Açıklamalı Türkmen Atasözleri**, Ankara, Engin Yayınevi, 1995.
- Ligeti, Lajos: “Asya Hunları”, **Attila ve Hunları**, der. Gyula Nemeth, trc. Şerif Baştav, Ankara, DTCF Yayınları, 1982, s. 25-51.
- _____ : **Bilinmeyen İç Asya**, çev. Sadrettin Karatay, Ankara, TDK Yayınları, 1986.
- Mackerras, Colin: “Uygurlar”, çev. Şinasi Tekin, **Erken İç Asya Tarihi**, der. Denis Sinor, 5. bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 425-459.
- Mangaltepe, İsmail: “Avar Tarihinin En Önemli Savaşı: 626 İstanbul Muhasarası”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, C. III, S. 10, 2006, s. 1-24.

- _____ : “Avarlar”, **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, ed. Osman Karatay, Serkan Acar, 3. Bsk., İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2016, s. 203-241.
- _____ : “Peçenek-Macar Münasebetleri ve A. P. Horvath’ın Eserinde Peçenekler”, **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S. 15, 2009, s. 69-90.
- _____ : **Bizans Kaynaklarında Türkler**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2009.
- Manov, Atanas: **Gagauzlar (Hristiyan Türkler)**, çev. Türker Acaroğlu, Ankara, TTK Yayınları, 2001.
- Mau-tsai, Liu: **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006.
- Memiş, Ekrem: **İskitlerin Tarihi**, Konya, Çizgi Kitabevi, 2005.
- Meram, Ali Kemal: **Göktürk İmparatorluğu**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1974.
- Mesudî: **Muruc Ez-zeheb (Altın Bozkırlar)**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2014.
- Mihail: **Süryani Patrik Mihail’in Vakainamesi**, trc. Hrand D. Andreasyan, y.y., y.y., 1944.
- Minorsky, V.: “Tamim İbn Bahr’ın Uygurlara Seyahati”, trc. Eşref Bengi Özbilen, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 116, 1998, s. 61-89.
- _____ : **Hudûdü’l-âlem**, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2008.
- Mori, Masao: “Kuzey Asya’daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 9, 1978, s. 209-226.

- Moses, Kalankatlı: **Alban Tarihi ve Alban Salnamesi**, çev. Ziya Bünyadov, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006.
- Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî: **İslâm Coğrafyası**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2015.
- Musaoğlu Mehman, Gümüş Muhittin: **Türkçe Açıklamalı Azerbaycan Atasözleri**, Ankara, Engin Yayınevi, 1995.
- Narain, A. K.: “İç Asya’da Hint Avrupalılar”, çev. Levent Köker, **Erken İç Asya Tarihi**, der. Denis Sinor, 5. Bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 209-245.
- _____ : “Kuşan Devleti”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. I, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1300-1310.
- Nemeth, Gyula: “Hunların Dili”, **Attila ve Hunları**, der. Gyula Nemeth, trc. Şerif Baştav, Ankara, DTCF Yayınları, 1982, s. 187-195.
- Nicolle, David: **Attila ve Göçer Kavimler**, çev. Levent Cinemre, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayını, 2011.
- Onat Ayşe, Orsoy Sema, Ercilasun Konuralp: **Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanlığı Tarihi**, Ankara, TTK Yayınları, 2004.
- Onat, Ayşe: “Kuzey Çinde Kurulan Hun Devletleri”, **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987, s. 28-37.
- _____ : **Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”**, Ankara, TTK Yayınları, 2012.
- Orkun, Hüseyin Namık: **Attila ve Oğulları**, İstanbul, Remzi Kitaphanesi, 1933.
- _____ : **Eski Türk Yazıtları**, 4 C., Ankara, TDK Yayınları, 1936-38-40-41.
- _____ : **Hunlar**, İstanbul, Bürhaneddin Basımevi, 1938.

- _____ : **Oğuzlara Dair**, Ankara, Ulus Basımevi, 1935.
- _____ : **Peçenekler**, İstanbul, Remzi Kitaphanesi, 1933.
- _____ : **Türk Tarihi**, 4 C., Ankara, Akba Kitabevi, 1946.
- Otkan, Pulat: “T’o-palar -Boylar Birliğinden Devlete”, **Doğu Dilleri Araştırmaları Dergisi**, C. IV, S. 1, 1985, s. 69-82.
- _____ : **Tarihçinin Kayıtlarına (Shi Ji) Göre Hunlar**, yay. Dan. Giray Fidan, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Oy, Aydın: “Dede Korkutta Atasözleri I”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 61, 1956, s. 39-41.
- _____ : “Dede Korkutta Atasözleri II”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 65, 1957, s. 266-272.
- _____ : “Kabusnamede Atasözleri”, **Türk Dili**, C. VII, S. 79, 1958, s. 347-351.
- _____ : **Tarih Boyunca Türk Atasözleri**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 1972.
- Ögel, Bahaeddin: “İlk Töles Boyları -Ugur, Ting-ling ve Kao-ch'e'ler", **Belleten**, C. XII, S. 48, 1948, s. 795-833.
- _____ : “Türklerde "Kainat Devletleri" Anlayışı (Universismus)”, **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987, s. 55-64.
- _____ : “Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri”, **Belleten**, C. XIX, S. 75, 1955, s. 331-376.
- _____ : **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, 2 C., 2. bsk., Ankara, TTK yayınları, 2015.
- _____ : **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara, TTK Basımevi, 1962.

- _____ : **Sino Turcica**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayınları, 2002.
- _____ : **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 3. bsk., İstanbul, TDAV Yayınları, 1988.
- _____ : **Türk Mitolojisi**, 2 C., Ankara, TTK Yayınları, 1971-95.
- _____ : **Türklerde Devlet Anlayışı**, 2. Bsk., İstanbul, Ötüken neşriyat, 2016.
- Ölmez, Mehmet: **Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistandaki Eski Türk Yazıtları**, Ankara, Bilgesu Yayıncılık, 2012.
- Özdener, Kadri Süreyya: “İslâm Öncesi Türklerde Kadının İçtimai Yeri”, **Sosyoloji Konferansları**, S. 22, 1988, s. 225-235.
- Öztopçu, Kurtuluş: **Uygur Atasözleri ve Deyimleri**, yay. Haz. Zeynep Engin, İstanbul, DTV Yayınları, 1992.
- Öztürk Rıdvan, Uyanık Osman: **Kumuk Atasözleri ve Deyimleri**, Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları, 2006.
- Öztürk, Ali: **Ötüken Türk Kitabeleri**, Ankara, MEB Yayınları, 2001.
- Öztürk, Mürsel: “Camiü’t-Tevarih'e Göre Oğuzlar”, **60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof. Dr. Kazım Yaşar Koprman’a Armağan**, yay. Haz. E. Semih Yalçın, Ankara, Berikan Yayınevi, 2003, s. 516-531.
- Özürlüler Kanunu ve İlgili Mevzuat**, Ankara, T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Pınar, Saadet: “Kazak Folklorunda Atasözleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 22, 1983, s. 135-142.
- Porphyrogenitus, Constantine: de Administrando Imperio**, Ed. Gyula Moravcsik, r. J. H. Jenkins, Washington, 1967.

- Pritsak, Omeljan: "Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri", çev. Osman Karatay, **Türkler Ansiklopedisi**, C. II, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 882-902.
- Pulleyblank, Edwin G.: "Tokuz Oğuz Problemi Hakkında Bazı Mülahazalar", trc. Eşref B. Özbilen, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 92, 1994, s. 15-23.
- Radloff, Wilhelm: **Manas Destanı**, yay. Haz. Emine Gürsoy-Naskali, Ankara, Türksoy Yayınları, 1995.
- _____ : **Sibiryadan Seçmeler**, çev. Ahmet Temir, 2. bsk., Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.
- Rasonyi, Laszlö: "Kuman Özel Adları", **Doğu Avrupada Türklük**, yay. Haz. Yusuf Gedikli, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006, s. 151-269.
- _____ : "Macar Arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar", **Doğu Avrupa'da Türklük**, yay. Haz. Yusuf Gedikli, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006, s. 31-68.
- _____ : "Türklükte Kadın Adları", **Doğu Avrupa'da Türklük**, yay. haz. Yusuf Gedikli, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006, s. 299-333.
- _____ : **Tarihte Türklük**, 4. bsk., Ankara, TKAE Yayınları, 1996.
- _____ : **Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler**, yay. Haz. Ş. K. Seferoğlu, Adnan Müderrisoğlu, Ankara, TKAE Yayınları, 1983.
- Resulzade, Mehmet Emin: **Azerbaycan Şairi Nizami**, İstanbul, TDAV Yayınları, 1991.
- Roux, Jean-Paul: **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, çev. Lale Arslan Özcan, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2001.

- _____ : **Türklerin Tarihi Pasifikten Akdenize 2000 Yıl**, çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan, 11. Bsk., İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2015.
- Rubruk, Wilhelm Von: **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, çev. Ergin Ayan, 2. Bsk., İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2012.
- Runciman, S.: “Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler”, **Belleten**, C. VII, S. 25, 1943, s. 45-57.
- Safran, Mustafa: **Kuman-Kıpçaklarda Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış**, Ankara, TKAE Yayınları, 1993.
- Salman, Hüseyin: “Eski Türk Devletlerinde Saygıve İtaat ile İlgili Davranışlar”, **Kafalı Armağanı**, yay. Kor. Saadettin Gömeç, Ankara, Akçağ Yayınları, 2002, s. 175-182.
- _____ : “Karluklar”, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1973.
- _____ : “Türgiş ve Karluklarda İnsani Değerler ve Hukuk”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları: Başlangıcından Osmanlı dönemine Kadar**, I. Kitap, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, s. 187-201.
- _____ : **Türgişler**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.
- Samsakçı, Mehmet: “Türk Kültür ve Edebiyatında Tuz ve Tuz-Ekmek Hakkı”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. XXXVI, 2007, s. 181-199.
- Sarıtaş, Eyüp: “Aşina She’er’in Biyografisi Üzerine Bazı Notlar”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 139, 2002, s. 235-238.
- _____ : **Çin Kaynaklarına Göre Türğişler Boyu ve Hakimiyeti**, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal

Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996.

_____:

Sarı Uygurlar, İstanbul, Selenge Yayınları, 2007.

Seroşevsky, V. L.:

Saka/Yakutlar, çev. Arif Acaloğlu, İstanbul, Selenge Yayınları, 2007.

Sertkaya, Osman Fikri:

"Eski Türk Atasözleri Üzerine", **Şükrü Elçin Armağanı**, yay. Sor. Umay Günay, Abdurrahman Güzel, Dursun Yıldırım, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1983, s. 275-291.

_____:

"Çukurovada Derlenmiş Mahalli Atasözleri ve Deyimler", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. XVI, 1968, s. 101-131.

_____:

"Eski Uygur Türklerinden Hukuk Belgeleri Örnekleri", **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları: Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar**, I. Kitap, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, s. 131-149.

_____:

"Kür Şad Adının Etimolojisi veya Türk Tarihinde Kür Şat Adlı Bir Kişi Var Mıdır?", **Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi**, S. 14, 2014, s. 1-10.

Sevinç, Necdet:

Eski Türklerde Kadın ve Aile, İstanbul, TDAV Yayınları, 1987.

Seyfi, Ali Rıza:

İskitler ve İskitler Hakkında Herodot'un Verdiği Bilgiler, İstanbul, Resimli Ay Matbaası, 1934.

Sinor, Denis:

"(Kök) Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı", çev. Talat Tekin, **Erken İç Asya Tarihi**, der. Denis Sinor, 5. bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 383-425.

- _____ : “Hun Dönemi”, çev. Mete Tunçay, **Erken İç Asya Tarihi**, der. Denis Sinor, 5. bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 245-283.
- Soysal, Ragıp: **Türk Atasözleri**, Ankara, Aynur Matbaası, 1971.
- Spuler, Bertold: “Gök Türklerin Dini ve Kültürü Hakkında Mülahazalar”, **VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, Ankara, 1976, s. 659-665.
- Süleyman, Olcas: **Az İ Ya**, trc. Natık Seferoğlu, haz. Kamil Veli Nerimanoğlu, Fikret Türkmen, Mustafa Ömer, İstanbul, TDAV Yayınları, 1992.
- Sümer, Faruk: “Eski Türk Kadınları”, **Türk Yurdu**, S. 236, 1954, s. 191-194.
- _____ : “Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler”, **DTCF Dergisi**, C. XVII, S. 3-4, 1959, s. 359-456.
- _____ : “Tokuz Oğuzlar”, **İA**, C. XII/I, 1979, s. 420-427.
- _____ : **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, 6. bsk., İstanbul, TDAV Yayınları, 2016.
- Szadeczky-Kardoss, Samuel: “Avarlar”, çev. Ruşen Sezer, **Erken İç Asya Tarihi**, der. Denis Sinor, 5. bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 283-311.
- Şavk, Ülkü Çelik: **Kırgız Atasözleri**, Ankara, TDK Yayınları, 2002.
- Şenol, Mesude: **Macar Kroniki Chronica Hungarorum: Birinci ve İkinci Bölümlerin Değerlendirmesi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Şeşen, Ramazan: “Eski Arablara Göre Türkler”, **Türkiyat Mecmuası**, C. XV, 1968, s. 11-36.

- _____ : **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, 2. bsk., Ankara, TTK Yayınları, 2001.
- Taşağıl, Ahmet: “Çinli Diplomat Ch’ang Sun-sheng’in Gök-Türkleri Bölmek İçin Hazırladığı Raporlar”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, C. XXXI, S. 1-2, 1993, s. 417-435.
- _____ : “Göktürklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları”, **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları: Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar**, I. Kitap, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, s. 93-117.
- _____ : “Göktürklerin Sonu ve Belgeleri”, **Belleten**, XXIII/236, 1999, s. 23-41.
- _____ : “Kapgan Kagan (692-716)”, **Belleten**, C. XVII, S. 218, 1993, s. 51-70.
- _____ : “Kapgan Kagan Devrinde Göktürk-Çin Münasebetleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 65, 1990, s. 307-320.
- _____ : **Bilge Kağanın Vasiyeti**, İstanbul, Turan Kültür Vakfı, 1996.
- _____ : **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara, TTK Yayınları, 2004.
- _____ : **Göktürkler I-II-III**, Ankara, TTK Yayınları, 2012.
- Tavkul, Ufuk: **Karaçay-Malkar Atasözleri**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Taymas, Abdullah Battal: **Kazan Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler**, Ankara, TDK Yayınları, 1968.
- Tekin, Talat: “Kuzey Moğolistanda Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, **Belleten**, C. XXVI, S. 184, 1982, s. 795-838.

- _____ : **İrk Bitik: Eski Uygurca Fal Kitabı**, yay. Haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Ankara, TDK Yayınları, 2013.
- _____ : **Orhon Yazıtları**, 5. bsk., Ankara, TDK Yayınları, 2014.
- _____ : **Tuna Bulgarları ve Dilleri**, Ankara, TDK Yayınları, 1987.
- Tellioğlu, İbrahim: “İslâm Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 55, 2016, s. 209-224.
- Tezcan, Mehmet: “Eski Türklerde Temizlik Anlayışı ve Moğollarla Türkler Arasında Temizlik Bakımından Görülen Farklılıklar”, **Temizlik Kitabı**, ed. Emine Gürsoy-Naskali, Salih Mehmet Arçın, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2009, s. 27-47.
- Thompson, Elizabet E.: **Hunlar**, çev. Sibel Dinçel, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2008.
- Todorov, Nikolay: **Bulgaristan Tarihi**, çev. Veysel Atayman, İstanbul, Öncü Kitabevi Yayınları, 1979.
- Togan İsenbike, Kara Gülnar, Baysal Cahide: **Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T’ang Tarihi**, Ankara, TTK Yayınları, 2006.
- Togan, Zeki Velidi: “Hazarlar”, **İA**, C. V/I, 1988, s. 397-408.
- _____ : **Oğuz Destanı**, 2. bsk., İstanbul, Enderun Kitabevi, 1982.
- _____ : **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, Enderun Yayınları, 1981.
- Tokatlı, Suzan: “Başkurt Atasözleri”, **Türk Dünyası Folklor Dergisi**, C. IV, S. 28, 1995, s. 43-45.

- Tokuda, Hisaji: “Uygur-Çin Ticari İlişkilerinin Gelişimi (8-9. Yüzyıllar)”, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010.
- Tsai, Wen Shen: “Li Te-yü’nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900), Taipei, Doktora Tezi, 1967.
- Turan, Osman: **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, 20. bsk., İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2011.
- Türk Dünyası Kültür Atlası (İslâm Öncesi Dönem)**, yay. Haz. Metin Eriş v.d., İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1997.
- Türkçe Sözlük**, Haz. Hasan Eren v.d., 2 C., Ankara, TDK Yayınları, 1988.
- Useev, Nurdin: “Köktürk Harfli Yenisey Yazıtlarındaki Kadını Bildiren Kelimelerin Anlamına Göre Eski Türklerde Kadın İmajı”, **Dil Araştırmaları**, S. 11, 2012, s. 57-66.
- Üçok, Coşkun: **Türk Hukuk Tarihi**, yay. haz. Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, 16. bs., Ankara, Turhan Kitabevi, 2014.
- Ülker, Hasan: “Nogay Atasözlerinden Örnekler”, **Türk Kültürü**, C. XXXV, S. 413, 1997, s. 531-539.
- Ülküsal, Müstecip: **Dobrucadaki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler**, Ankara, TDK Yayınları, 1970.
- Üstün, Abdullah: **Türk Tarihinin Bir Kaynağı: De Origine Actibusque Getarum**, Balıkesir, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Üstüner, Ahat: “Kutadgu Bilig’de Atasözleri”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. V, S. 1, 1991, s. 391-428.
- Vaczy, Peter: “Hunlar Avrupada”, **Attila ve Hunları**, der. Gyula Nemeth, trc. Şerif Baştav, Ankara, DTCF Yayınları, 1982, s. 51-123.

- Vasary, İstvan: **Eski İç Asya'nın Tarihi**, çev. İsmail Doğan, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2007.
- Yatağan, Murat: **Özbek Halq Maqalları (Özbek Halk Atasözleri)**, Kütahya, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Yıldırım, Kürşat: "Erken Tabgaç (T'o-pa) Tarihinin Ana Hatları", **Turkish Studies**, Volume 7/3, 2012, p. 2711-2738.
- _____ : "Fa Hsien'in Türkistan'da Seyahati", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C. XV, S. 1, 2015, s. 45-58.
- _____ : "Sung Yün'ün Türkistandaki Seyahati", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. XXX, S. 1, 2015, s. 281-300.
- Yıldız, Hakkı Dursun: "Hazarlarda İnsani Değerler ve Hukuk", **Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları: Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar**, I. Kitap, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, s. 149-159.
- Yörükan, Yusuf Ziya: **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler**, yay. Haz. Mehmet Şeker v.d., İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2004.
- Yusuf Has Hacib: **Kutadgu Bilig**, çev. Reşit Rahmeti Arat, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2006.
- Yusupov, Keneş: **Manas Destanı**, sdl. Fikret Türkmen, Alimcan İnayet, Ankara, AKM Yayınları, 1995.
- Yü, Ying-shih: "Hsiung-nu", çev. Selçuk Esenbel, **Erken İç Asya Tarihi**, der. Denis Sinor, 5. bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 167-209.
- Yücel, Mualla Uydu: "Doğu Avrupa Türklerinde Temizlik", **Temizlik Kitabı**, ed. Emine Gürsoy-Naskali, Salih Mehmet Arçın, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2009, s. 333-353.

- _____ : **Türk-İslâm Bütünleşmesi**, İstanbul, Hamle Basın-Yayın, 1995.
- _____ : “Hazar Hakanlığı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. II, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 781-814.
- _____ : “İlk Rus Yıllıklarında Geçen Türk Kavimlerine Ait Şahıs İsimleri”, **Tarih Dergisi**, S. 39, 2004, s. 181-212.
- _____ : “Kuman-Kıpçaklarda Toplum ve Kültür Hayatı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. III, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 342-351.
- _____ : “Kuman-Kıpçakların Tarihinde Igor Destanının Yeri ve Önemi”, **Belleten**, C. XXX, S. 258, 2006, s. 523-560.
- _____ : “Kumanlar (Kıpçaklar)”, **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, ed. Osman Karatay, Serkan Acar, 3. bsk., İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2016, s. 541-577.
- _____ : “Peçenekler”, **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, ed. Osman Karatay, Serkan Acar, 3. bsk., İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2016, s. 449-529.
- _____ : **Bozkırın Asenaları**, İstanbul, Çoban Yayınevi, 2019.
- _____ : **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, Ankara, TTK Yayınları, 2007.
- _____ : **Peçenek Türkleri**, İstanbul, Titiz Yayınları, 2011.
- Zajaczkowski, Ananias: “Hazar Kültürü ve Varisleri”, çev. Çağatay Bedii, **Belleten**, C. XXVII, S. 107, 1963, s. 477-483.
- Zimonyi, İstvan: “Bulgarlar ve Ogurlar”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. II, Ankara, Yeni türkiye Yayınları, 2002, s. 1054-1074.
- Zlatarski, V. N.: “Krum Han”, çev. Türker Acaroğlu, **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S. 10-11, 1982, s. 125-146.

